

LIETUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRAS
LITHUANIAN SOCIAL RESEARCH CENTRE

LIETUVOS SOCIALINĖ RAIDA
SOCIAL DEVELOPMENT OF LITHUANIA

MIGRACIJA IR ETNIŠKUMAS.
NUO TOTALITARINĖS IKI DEMOKRATINĖS VISUOMENĖS
MIGRATION AND ETHNICITY.
FROM TOTALITARITY TO DEMOCRACY

2013 Nr. 2

VILNIUS, 2013

Sudarytojai:

Prof. dr. (HP) Meilutė Taljūnaitė
Dr. Andrius Marcinkevičius

Redkolegija:

Prof. dr. (HP) Romas Lazutka
Prof. dr. (HP) Aušra Maslauskaitė
Prof. dr. (HP) Meilutė Taljūnaitė
Doc. dr. Inga Blažienė
Doc. dr. Teodoras Medaiskis
Doc. dr. Sarmitė Mikulionienė
Dr. Andrius Marcinkevičius

Recenzentai:

Prof. habil. dr. Arvydas Virgilijus Matulionis
Prof. dr. (HP) Boguslavas Gruževskis

Kalbos redaktorius:

Tomas Taškauskas

Maketuotojas:

Rimantas Junevičius

9,9 sp. l. Tiražas – 200 egz.

Leidžia Lietuvos socialinių tyrimų centras
Goštauto g. 11, LT-01108 Vilnius
Spausdino UAB „In Flexum“
Kirtimų g. 61, Vilnius

© Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2013

TURINYS

PRATARMĖ	5
I dalis. MIGRACIJA IR ETNIŠKUMAS.....	7
Liutauras Labanauskas SOCIALINĖS SANGLAUDOS TEORIJA, MODELIAI IR JŲ RAIŠKA LIETUVOJE.....	8
Karolis Žibas KINŲ IR TURKŲ IMIGRANTAI LIETUVOJE: IMIGRACIJOS KILMĖ IR MIGRACIJOS TINKLO FORMAVIMOSI YPATUMAI.....	26
Audra Sipavičienė, Mantas Jeršovas, Laurynas Radzevičius STUDENTŲ MIGRACIJA: TEORINIS DISKURSAS IR SITUACIJA LIETUVOJE.....	52
Anna Lipnevič GYDYTOJAI EUROPOJE: RENGIMAS, PASISKIRSTYMAS IR TERITORINIS MOBILUMAS.....	71
II dalis. NUO TOTALITARINĖS IKI DEMOKRATINĖS VISUOMENĖS.....	82
Andrius Marcinkevičius ETNIŠKUMAS IR IMIGRACIJA LIETUVOJE SOVIETMEČIU: TARP VAIZDINIŲ IR ISTORINĖS UŽMARŠTIES	83
Meilutė Taljūnaitė, Eduardas Kęstutis Sviklas LIETUVOS RUSAI LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS ATGAVIMO IŠVAKARĖSE: SANTYKIS SU LIETUVA	101
Vladas Gaidys, Eduardas Kęstutis Sviklas IŠ TOTALITARIZMO Į DEMOKRATINĘ VISUOMENĘ (LIETUVA IR VIDURIO BEI RYTŲ EUROPOS ŠALYS 1990-1991 M.).....	113
Vladas Gaidys, Danutė Tureikytė DIDIEJI RENGINIAI LIETUVOJE 1989 IR 1993 METAIS („BALTIJOS KELIAS“ IR POPIEŽIAUS JONO PAULIUS II VIZITAS Į LIETUVĄ): REPREZENTATYVIŲ LIETUVOS GYVENTOJŲ APKLAUSŲ REZULTATAI.....	129
Vladas Gaidys VISUOMENĖS NUOMONĖS APKLAUSOS LIETUVOJE 1989-1992 M.: METODINIAI YPATUMAI IR TYRIMŲ DISKURSAS.....	142

CONTENTS

PREFACE.....	5
Part I. MIGRATION AND ETHNICITY.....	7
Liutauras Labanauskas SOCIAL COHESION THEORY AND MODELS: THE CASE OF LITHUANIA	8
Karolis Žibas CHINESE AND TURKISH IMMIGRANTS IN LITHUANIA: ORIGINS OF IMMIGRATION AND THE FORMATION OF MIGRATION NETWORK.....	26
Audra Sipavičienė, Mantas Jeršovas, Laurynas Radzevičius STUDENT MIGRATION: THEORETICAL DISCOURSE AND SITUATION IN LITHUANIA	52
Anna Lipnevič PHYSICIANS IN THE EUROPE: TRAINING, DENSITY AND TERRITORIAL MOBILITY.....	71
Part II. FROM TOTALITARITY TO DEMOCRACY.....	82
Andrius Marcinkevičius ETHNICITY AND IMMIGRATION TO THE SOVIET LITHUANIA: BETWEEN IMAGES AND HISTORICAL FORGETFULNESS	83
Meilutė Taljūnaitė, Eduardas Kęstutis Sviklas RUSSIANS IN LITHUANIA AT THE DAWN OF THE RESTORATION OF THE LITHUANIAN INDEPENDENCE	101
Vladas Gaidys, Eduardas Kęstutis Sviklas FROM TOTALITARIAN TO DEMOCRATIC SOCIETY (LITHUANIA AND EAST CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES IN 1990-1991).....	113
Vladas Gaidys, Danutė Tureikytė THE GREAT EVENTS IN LITHUANIA IN 1989 AND 1993 (“BALTIC WAY” AND THE POPE’S JOHN PAUL II VISIT TO LITHUANIA): THE RESULTS OF REPRESENTATIVE SURVEYS.....	129
Vladas Gaidys PUBLIC OPINION SURVEYS IN LITHUANIA IN 1989-1992: METHODOLOGY AND RESEARCH DISCOURSE	142

PRATARMĖ

Lietuvos socialinė raida – tai Lietuvos socialinių tyrimų centro tęstinis mokslo leidinys, skirtas aktualių socialinių problemų Lietuvoje vertinimui ir inovatyvių sprendimų paieškai. Leidinys tęsia Socialinių tyrimų instituto 2004 m. pradėtą leidinių, kuriuose analizuojama Lietuvos socialinė raida Europos Sąjungoje, ciklą. Leidinyje publikuojami remiantis mokslinių tyrimų rezultatais parengti originalūs teoriniai ir empiriniai moksliniai straipsniai, sistemškai nagrinėjantys įvairių reiškinų įtaką šalies socialinei-ekonominei raidai. Leidinys leidžiamas kartą per metus.

Pirmosios leidinio dalies straipsniai skirti migracijos problematikai.

Apžvelgiami teoriniai socialinės sanglaudos modeliai, aptariamos galimybės taikyti socialinės sanglaudos teoriją, tiriant Lietuvos socialinį ir ekonominį kontekstą. Analizuojamos imigracijos į Lietuvą sovietmečiu vaizdinių susiformavimo priežastys ir pagrįstumas. Taip pat analizuojami atskirų tautų atstovų, socialinių grupių migracijos dabartiniai motyvai (kinų ir turkų imigracija, studentų iš trečiųjų šalių migracijos į Europos šalis ir Lietuvą bendrosios tendencijos, gydytojų migravimo kryptys ir priežastys).

Antroje leidinio dalyje siekta iš šiandienos pozicijų įvertinti pradiname perėjimo iš totalitarinės į demokratinę visuomenę etape Lietuvoje susiklosčiusią situaciją. Pirmieji reprezentatyvūs visuomenės nuomonės tyrimai Lietuvoje pradėti 1989 m. Juose atsispindėjo to laikotarpio politinės ir ekonominės aktualijos: požiūris į Lietuvos nepriklausomybę, politinės preferencijos, palankumas ar nepalankumas to meto politikams, požiūris į ekonomines reformas ir t. t. Šiuo metu tokio pobūdžio empiriniai duomenys jau tampa dalimi istorinio konteksto, kuris, bent jau iš dalies, gali aiškinti ir nūdienos realijas. Deja, tik nedidelė dalis to meto duomenų yra publikuota ar prieinama mokslo visuomenei: tuo metu politiniai, ekonominiai ir socialiniai procesai vystėsi taip greitai, kad ką tik atliktas tyrimas netrukus „pasendavo“, nebuvo spėjama duomenis publikuoti, o reikėjo vykdyti naujus, daug aktualesnius tyrimus. Dalis to laikotarpio duomenų jau prarasta: popierinės anketos nėra ilgai saugomos, elektroninės informacijos laikmenos taip pat nėra amžinos, tyrimų autoriai su laiku gali nebesidomėti ir nebevertinti kažkada surinktų duomenų. Šiame leidinyje publikuojami trys straipsniai, kurie aktualizuoja, atkreipia dėmesį į tyrimų, kurie buvo atlikti Lietuvai ypač svarbiu istorinio lūžio laikotarpiu, duomenis. Straipsniuose parodoma, kokiais principais buvo formuojama reprezentatyvaus tyrimo atranka, kaip buvo vykdomi interviu, kas buvo įdarbinami interviuotojais, t. y. kiek šie tyrimai buvo medodiškai korektiški žiūrint iš šių dienų perspektyvos. Taip pat pateikiamas 1989–1992 m. vykdytų tyrimų diskursas: kas tuo metu buvo aktualiausia, kokios informacijos galima tikėtis rasti, jei empiriniai duomenys būtų suarchyvuoti ir prieinami.

Straipsnyje „Didieji renginiai Lietuvoje 1989 ir 1993 metais („Baltijos kelias“ ir popiežiaus Jono Pauliaus II vizitas į Lietuvą)“ (V. Gaidys, D. Tureikytė) nagrinėjami Lietuvos gyventojų įspūdžiai ir emocijos šių renginių metu. Čia naudojami atvirų klausimų empiriniai duomenys, kurie buvo pateikti praėjus tam tikram laikui po nagrinėjamų renginių. Duomenys apie „Baltijos kelio“ percepciją Lietuvoje iki šiol nebuvo publikuoti. Pagrindinis prisiminimas po trijų metų apie „Baltijos kelią“ – vienybės ir tikėjimo ateitimi jausmas, kuris tapo lyg ir moraliniu atskaitos tašku vertinant tolimesnius visuomenėje vykusius procesus. 2014 m. rugpjūtį bus minimos šio unikalios renginio 25-os metinės, todėl kažkada surinkti duomenys įgaus papildomą aktualumą. Analizuojamas Lietuvos gyventojų požiūris į nepriklausomybę, taip pat tautinių grupių nuostatų ypatumai šiuo klausimu. Pateikiama Lietuvos ekonominės situacijos, savo šeimos materialinės padėties vertinimo dinamika. Klausimų apie kasdieninius gyvenimo ypatumus formuluotės atskleidžia sudėtingą to istorinio laikotarpio situaciją. Analizuojamas tautinių mažumų (Lietuvos rusų) santykis su Lietuva, jų savijauta ir orientacijos įvykus svarbiems socialiniams-politiniams lūžiams: požiūris į Lietuvos pilietybę, migracinės nuostatos, Tėvynės suvokimas ir kaip juos tenkina gyvenimas Lietuvoje, kokios gyvenimo perspektyvos čia jie tikisi. Pateikiami svarbiausių to meto socialinių ir politinių įvykių vertinimai.

Tikimės, kad šio leidinio skaitytojai suras įdomios informacijos ir praplės savo žinias apie pastaraisiais metais šalyje vykstančius socialinius ir ekonominius pokyčius.

Straipsnių autoriai bus dėkingi už pastabas ir pasiūlymus straipsnių tematika. Jus galite siųsti el. paštu institutas@lstc.lt.

I dalis. MIGRACIJA IR ETNIŠKUMAS

SOCIALINĖS SANGLAUDOS TEORIJA, MODELIAI IR JŲ RAIŠKA LIETUVOJE

Liutauras LABANAUSKAS

LSTC Sociologijos institutas, A. Goštauto g.11, LT-01108 Vilnius

El. paštas: liutauras.labanauskas@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje glaustai apžvelgiami teoriniai socialinės sanglaudos modeliai. Siekiama išryškinti sociologinei interpretacijai tinkamus aspektus. Straipsnyje taip pat aptariamos galimybės taikyti socialinės sanglaudos teoriją, tiriant Lietuvos socialinį ir ekonominį kontekstą, nes besikeičianti Lietuvos politinė ir socio-ekonominė situacija reikalauja lietuviškos socialinės sanglaudos apibrėžimo konstravimo kriterijų ir kūrimosi modelių analizės.

Raktažodžiai: socialinė sanglauda, socialinis ir intelektualinis kapitalas, socialinis kontraktas.

Įvadas: socialinės sanglauda ir nacionalinės valstybės kontekstas

Iki Nepriklausomybės atgavimo 1990-aisiais Lietuvos ir buvusio socialistinio bloko visuomenių politinė, ekonominė, socialinė ir kultūrinė raida daugeliu aspektų skyrėsi nuo vakarų visuomenių, ir jų „sugrįžimas“ prie kapitalizmo santvarkos (rinkos ekonomikos, demokratijos ar susitarimo dėl socialinių teisių) vis dar tęsiasi. Heyneman (2003 ir 2000) manymu, buvusiose komunistinėse valstybėse socialinė sanglauda apskritai neegzistavo, nes šių šalių visuomenės struktūra buvo formuojama priespauda ir tironija. Ritzen (2001) teigia, kad analizuojant socialinę sanglaudą svarbus ir nacionalinis kontekstas, kadangi socialinės sanglaudos apibrėžimas ir supratimas priklauso nuo valstybės raidos kelio. Taigi, pasak Ritzen (2001), *išsivysčiusiose vakarų šalyse*, diskusija apie socialinę sanglaudą siekiama atsakyti į klausimą, kaip išvengti socialinės atskirties, sukurti vienodai visus individus ir grupes įtraukiančią visuomenę ir kaip tokią (dažnai daugiakultūrinę) visuomenę apsaugoti nuo išorinių globalios ekonomikos sukrėtimų. *Besivystančiose valstybėse* apie socialinę sanglaudą diskutuojama visų pirma naujų vertybių ir tapatumo, efektyvių įstatymų ir teisinės valstybės bei naujų institucijų kūrimo aspektu (Ritzen, 2001). *Pereinamojo laikotarpio šalyse* (kurioms norėtųsi priskirti ir Lietuvą) socialinės sanglaudos problematika apima šį trejopą kontekstą:

- siekį išlaikyti lygybę ir įtrauktį, nes vienodi įgūdžiai, žinios ir kompetencijos dėl laisvos rinkos mechanizmų atlyginami skirtingai (ekonominė, socialinė ir simbolinė prasme);
- atkurti pasitikėjimo (institucijomis ir vieni kitais) jausmą, pasitikėjimą nacionaline valstybe ir bendradarbiavimą tarp individų, grupių ir institucijų, vietoj buvusio įtarinėjimo, apsimitinėjimo ir paranojos (ypač šalyse, kuriose veikė slaptoji policija);
- sukurti skaidrias, lanksčias viešąsias institucijas, kurios geba valdyti naujas rizikos ir atlygio formas (Ritzen, 2001).

Žinoma, šalių skirtumas į išsivysčiusias, pereinamojo laikotarpio ar besivystančias šalis nėra ir negali būti labai griežtas, tačiau Ritzen (2001) pateikiama socialinės sanglaudos problematika gana taikliai identifikuoja sisteminius Lietuvos raidos netolygumus (taip pat žr. *World Economic Forum*, 2010). Atsivėrusios sienos ir pasikeitusi politinė ir socio-ekonominė situacija, reikalauja ne naujų, bet „lietuviškų“ socialinės sanglaudos kūrimosi analizės kriterijų. Atsižvelgiant į tai, straipsnyje pristatoma teorinių socialinės sanglaudos modelių analizė, remiantis Forsė ir Parodi (2009) socialinės sanglaudos teorija bei Guibet Lafaye (2009) ir kitų autorių interpretacijomis, kurios gali būti taikomos ir analizuojant bei vertinant nacionalinį Lietuvos socialinės sanglaudos kontekstą.

1. Socialinės sanglaudos samprata, teorija ir modeliai

Sociologijos ir socialinės teorijos požiūriu, nėra vieningos socialinės sanglaudos interpretacijos (Jenson, 1998; Jeannotte, 2000; Coleman, 2005 [1990]; Friedkin, 2004). Socialinė sanglauda metaforiškai apibūdinama kaip *klijai* (*social glue*), kurie laiko visuomenę kartu (Chan, 2006), o tokioje „gerai suklijuotoje“ visuomenėje reiškiasi demokratija, nuomonių pliuralizmas, nėra atskirties ir nelygybės, įvairios visuomenės grupės taikiai sugyvena po nacionalinės valstybės „skėčiu“. Klasikinė socialinės sanglaudos interpretacija siejama su E. Durkheim (1893 [1997]) socialinio darbo pasidalijimo visuomenėje analize. Pasak E. Durkheim, tai, kad kiekvienas individas atlieka tam tikrą funkciją visuomenėje, daro visuomenės narius priklausomus vienus nuo kitų. Šios priklausomybės pasekmė – *organiškojo* ar *mechaniškojo* solidarumo formos. G. Simmelis ir M. Weberis savo darbuose aptardami industrializacijos procesą analizavo ryšių tarp individų ir bendruomenės pokyčius. Minėtų autorių darbai stipriai paveikė viso XX amžiaus sociologiją ir ypač visuomenės individualizacijos tyrinėjimus. Struktūrinio funkcionalizmo atstovai (ypač T. Parsons) socialinės sanglaudos kūrimąsi aiškino priskirdami atskiras funkcijas skirtingiems socialiniams veikėjams. Darniai veikiančios šios funkcijos kuria socialinę sanglaudą. Konflikto teorijos požiūriu, socialinė sanglauda yra beveik neįmanoma, nes konfliktas yra galia, ardanti tvarką visuomenėje – jis turi būti valdomas norint, kad socialinė sanglauda būtų įmanoma. Racionalumo teorijos požiūriu, socialinė sanglauda reiškia teigiamų dalykų rinkinį – tvarką, harmoniją ir tikrumą. Dėl normatyvinio ir etinio sando „romantinio, homogeniško“ turinio (Vertovec, 1999) socialinė sanglauda grindžiama klasikiniomis sociologijos sąvokomis: pvz., „bendruomenė“ (Tönnies, 2005 [1935]) arba „solidarumas“ (Durkheim 1893 [1997]). Kitaip tariant, socialinė sanglauda remiasi vertybių bendrumu, pasitikėjimu, tapatumu ir tapatinimusi su vieta bei glaudžiais ryšiais, kurie palaikomi tiek tokių grupių kaip šeima, tiek „vietinių artimųjų“, t. y. tos pačios teritorijos (miesto, valstybės) gyventojų grupės.

Socialinės sanglaudos apibrėžimų, kriterijų ir teorinių prieigų įvairovė, pateikiama 1 ir 2 lentelėse, rodo, kad mokslinėje literatūroje, socialinės sanglaudos interpretacija įgauna aiškesnį turinį, tačiau, pasak Friedkin (2004) ir Guibet Lafaye (2009), išlieka pliuralistinė.

1 lentelė. Socialinės sanglaudos apibrėžimai ir kriterijai

Gough ir Olofsson, 1999	Socialinės sanglaudos analizės paskirtis – sujungti socialinės integracijos ir socialinės atskirties sąvokas.
Lockwood, 1992 ir 1999	Pateikė detalų apibrėžimą, kuris susilaukė daug diskusijų ir svarstymų. Remiantis Lockwood, socialinė sanglauda reiškia stiprių pirminių ryšių tinklą bendruomenės lygiu. Taigi socialinė sanglauda, kartu su pilietine integracija (institucinė tvarka makro visuomeniniame lygyje), reiškia du socialinės integracijos lygius, susijusius su tvarkos ir konflikto santykiais tarp visuomenės veikėjų. Lockwood taip pat pasiūlė keletą galimų socialinės sanglaudos matavimų. Socialinė sanglauda, pasak Lockwood, reiškia vieną iš dvejų visuomenės raidos kraštutinumų, t. y. priešingas socialinei sanglaudai būtų „socialinis susiskaidymas“ (angl. <i>social dissolution</i>).
Bollen ir Hoyle, 2001	Autoriai teigia, kad galimi du požiūriai į socialinę sanglaudą: objektyvus ir vadinamasis <i>suvokiamasis</i> (angl. <i>perceived</i>). Pirmasis reiškia grupės kaip darinio požymį, priklausantį nuo grupės narių suvokiamo artimumo ir priklausymo grupei. <i>Suvokiamoji</i> sanglauda yra kiekvieno grupės nario suvokiama savo vieta (reitingas) grupėje. Ji priklauso nuo: 1) individo priklausymo grupei jausmo ir 2) nuo „moralės“, t. y. nuo emocinio atsako, susijusio su priklausymu grupei. Priklausymo jausmas yra esminis grupės egzistavimo garantas, o moralė tiesiogiai lemia narių likimą grupėje.
Jeannotte, 2003	Išskiria tris socialinės sanglaudos elementus: (1) pasitikėjimo ir solidarumo skatinimas šalia kitų (tradicinių) gerovės ir ekonomikos politikų; (2) pripažinimas, kad dalyvavimo procesas reikalingas tiek pat, kiek ir dalyvavimo rezultatai; (3) holistinis požiūris į viešosios politikos priemones ir koordinavimą.
Berger-Schmitt, 2000	Socialinės sanglaudos esmė R. Berger-Schmitt laiko du visuomeninius tikslus: (1) nelygybės, socialinės atskirties ir nepriteklių mažinimą; (2) socialinio kapitalo gausinimą (stiprinant ryšius ir susikalbėjimą tarp skirtingų visuomenės grupių).
Kearns ir Forrest, 2001	Socialinę sanglaudą apibūdina kaip (1) bendras vertybes ir pilietinę kultūrą; (2) socialinę tvarką ir socialinę kontrolę; (3) solidarumą ir turtinės diferenciacijos išnykimą; (4) socialinius tinklus ir socialinį kapitalą, be to, išskiria ir (5) teritorinę priklausomybę bei tapatumą.
Duhaime et al., 2004	Duhaime socialinę sanglaudą aprašo kaip pasitikėjimą institucijomis ir (savanorišką) dalyvavimą jų veikloje (a); demografinį stabilumą: žmonių mobilumą, (bendruomenės) gyventojų skaičiaus augimą bei objektyvias ir subjektyvias priežastis dėl pasitraukimo / pasilikimo (neemigravimo iš bendruomenės) (b); socialinę įtrauktį: neformalių emocinės, socialinės ir ekonominės paramos „tinklų“ prieinamumą (c); ekonominę įtrauktį, t. y. darbą ir pajamas d); bendruomenės (aplinkinių) gyvenimo kokybę, t. y. pasitenkinimą ir saugumo jausmą (e). Šie socialinės sanglaudos elementai, pasak Duhaime, sudaro individualią gyvenimo kokybę.
Jenson, 1998	Išskiria šias socialinės sanglaudos tyrimų dichotomijas: 1. Priklausymas – izoliacija (bendros vertybės ir bendras tapatumo jausmas arba jų nebuvimas); 2. Įtrauktis – atskirtis (galimybės dalyvauti ekonomikoje); 3. Dalyvavimas – nedalyvavimas (tiek vietiniame, tiek centriniame valstybės valdyme); 4. Pripažinimas – atmetimas (pagarba skirtumams ir įvairovei); 5. Legitimumas – nelegitimumas (valstybė ir kitos politinės ir socialinės institucijos bei jų teisinė galia kaip tarpininkas tarp skirtingų individualių ar grupinių interesų).

1 lentelės tęsinys. Socialinės sanglaudos apibrėžimai ir kriterijai

Beauvais ir Jenson, 2002	Pateikia penkias skirtingas socialinės sanglaudos sampratas: (a) socialinė sanglauda kaip bendros vertybės ir pilietinė kultūra; (b) kaip socialinė tvarka ir socialinė kontrolė; (c) kaip socialinis solidarumas ir turtinių skirtumų išnykimas; (d) kaip socialiniai tinklai ir socialinis kapitalas; ir (e) kaip priklausymas ir tapatumas.
Chan, To ir Chan, 2006	Sanglauda – tai tiek vertikalia, tiek horizontalia visuomenės narių sąveika susijusi situacija (aplinkybių kombinacija), kuri apibūdinama normomis ir nuostatomis, įskaitant pasitikėjimą, priklausymo jausmą, norą dalyvauti, taip pat ir jų pasireiškimas.
Jungtinės Tautos (žr. United Nations, 2007)	Socialinė sanglauda – tai bandymas maksimizuoti simbolinį daugiakultūriškumo turtingumą, informacinės visuomenės teikiamas viltis ir demokratiškas idėjų sklaidimą tam, kad būtų sukurtos sistemos, kurios gebėtų kurti mechanizmus socialinei įtraukčiai ir pilietiniam dalyvavimui.
Europos Taryba (žr. Taran, 2008)	Visuomenės gebėjimas užtikrinti savo narių gerovę mažinant skirtumus ir išvengiant susiskaldymo. Tai pats bendriausias apibūdinimas, siejamas su pilietinių ir socialinių teisių įgyvendinimu, ekonominiu gyvenimo gerovės lygiu ir galimybėmis dalyvauti visuomenės veikloje.
Heyneman, 2003	Du elementai, kurie lemia socialinės sanglaudos kūrimąsi: 1) institucionalizuotos taisyklės, kurios yra bendras visų tipų organizacijų orientyras; ir 2) stabilizuojančios tradicijos pačių organizacijų viduje. Vadovaujantis institucionalizuotomis taisyklėmis, susidedančiomis iš viešo ir privataus elgesio normų, įtvirtinami įstatymai ir sutartys tarp individų ir organizacijų. Organizacijos susideda iš grupių (kurias sudaro individai), siekiančių bendro tikslo. Stabilizuojančios tradicijos kiekvienoje organizacijoje gali būti skirtingos. Gali būti išskiriami 4 organizacijų tipai: 1) politinės organizacijos; 2) socialinės organizacijos; 3) ekonominės organizacijos; ir 4) švietimo organizacijos. Aukštojo mokslo institucijų indėlis į socialinės sanglaudos kūrimąsi Heyneman laiko esminiu – valstybė investuoja į švietimą siekdama ekonominio klestėjimo ir taip per bendradarbiavimą (ėtinis-normatyvinis dėmuo) užtikrina politinių, socialinių, ekonominių ir pačių švietimo organizacijų pažangą.

2 lentelė. Pagrindinės teorinės priegijos socialinės sanglaudos analizei

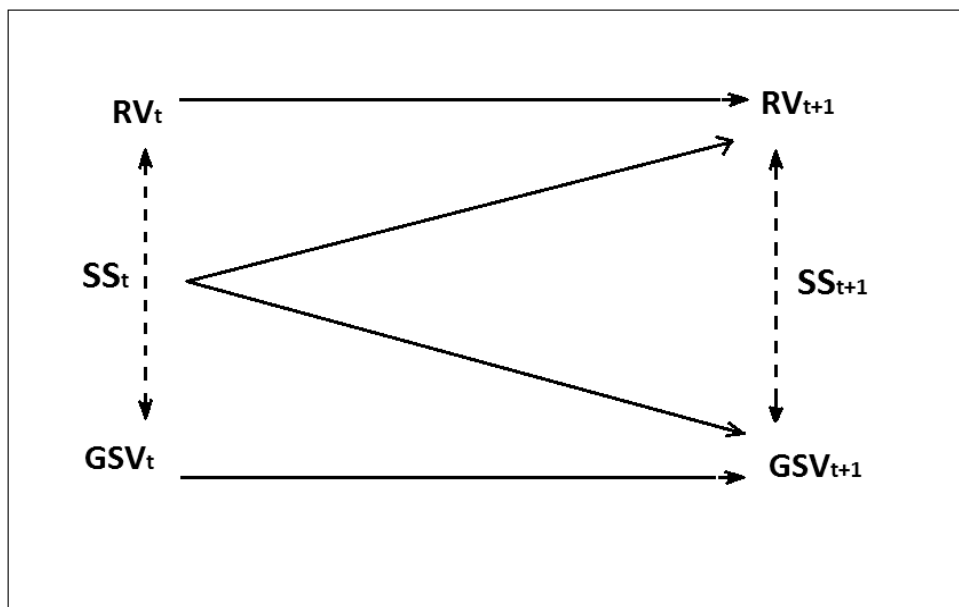
Klasikinės sociologijos teorijos:
Ferdinand Tonnies (bendruomenė ir visuomenė); Emile Durkheim (solidarumas, organinis ir mechaninis solidarumas); Talcott Parsons (normatyvinės integracijos teorija).
Pagrindinės politinės-sociologinės koncepcijos:
Socialinis kapitalas; pilietinė visuomenė (Karl Deutsch; Michail Walzer); tautinis tapatumas, valstybė, nacionalizmas; normatyvinė politinė filosofija: marksizmas, welfarizmas, bendruomeniškumas (<i>communitarianism, associationalism</i>).
Šiuolaikiniai socialinės sanglaudos klausimai:
Ekonominė ir politinė restruktūrizacija, iššūkiai nacionalinei valstybei (iš viršaus – globalizacija; iš apačios – funkcinė diferenciacija), socialinių tinklų diferenciacija, klasės požymių fragmentacija, naujasis pliuralizmas: tapatumo politika, skirtumų politika; imigracija ir emigracija; pilietybė; dalyvavimas; tolerancija; mažumų teisės; daugiakultūriškumas.

Šaltinis: Vertovec, 1999.

Nepaisant socialinės sanglaudos koncepcijos interpretacijų įvairovės, 2009 m. Prancūzijos nacionalinio mokslinių tyrimų centro mokslininkai M. Forsé ir M. Parodi (2009) pateikė svarius argumentus, kad P. Bernard (1999), pavadinęs socialinę sanglaudą „pusiau sąvoka“ ir įtvirtinęs tokį jos supratimą beveik dešimtmečiui, buvo neteisus. Pasak M. Forsé ir M. Parodi (2009), socialinė sanglauda, nors ir apima daug dimensijų ir yra „tiek tikrovė [socialinis faktas], tiek siekiamas idealas, taip pat ir visuomenės raidos procesas, ir pastovi būseną, visgi ją įmanoma apibūdinti ir tirti empiriškai pasirinkus indikatorius iš ilgo jų sąrašo“.

Apibendrinant įvairių autorių svarstymus, aiškėja, kad socialinė sanglauda apima normatyvinį-etinį, ekonominį ir socialinės integracijos dėmenis (1 ir 2 lentelės). Pasak Noll (2002; Berger-Schmitt, 2000 cit. Fontainha, 2005), mokslinę literatūrą, nagrinėjančią socialinės sanglaudos problematiką, galima suskirstyti į dvi pagrindines kryptis: a) *nelygybės kryptį*, kuri nagrinėja regioninius skirtumus, socialinę stratifikaciją ir socialinę atskirtį ir b) *socialinio kapitalo kryptį*, kuri nagrinėja socialinių santykių tarp visuomenės grupių ir socialinių santykių tarp individo ir grupės ar institucijos ir valstybės problematiką, socialinių ryšių ir visuomenės institutų kokybės analizę bei švietimo ir mokslo, įskaitant konkurencingumą, problematiką. Žinoma, toks skirstymas sąlyginis, nes išvardintų temų problematika nėra baigtinė ir daugelio autorių darbuose nelygybės reiškinijų analizė persipina su socialinio kapitalo tyrinėjimais.

Remiantis Forsé ir Parodi (2009) apibrėžimu, *socialinė sanglauda tuo pat metu apibūdina ir „esamą visuomenės būklę“ (tikrąją socialinę realybę) ir idealą – „gerai sutvarkytą visuomenę“ piliečių akimis*, todėl socialinės sanglaudos analizė apima normatyvinį-etinį, ekonominį ir socialinės integracijos dėmenis. Ši minėtų autorių įvardyta „visuomenės būseną tarp realybės ir idealo“ empiriškai nustatoma remiantis nuomonėmis (tyrimais), praktika, faktais (statistika) ir teisių įgyvendinimo analize bei vertinimu. Siekdami teoriškai paaiškinti socialinės sanglaudos kūrimosi procesą, Forsé ir Parodi (2009) pateikia darbo rinkos pavyzdį (1 pav.). Pasak autorių, stabili darbo rinka, kurioje nėra arba yra labai mažai bedarbių (RVt), per pastaruosius dešimtmečius tapo rinka, kuriai būdingas didėjantis nedarbas ir auganti diferenciacija tarp žemos kvalifikacijos ir aukštos kvalifikacijos darbo vietų (RVt+1). Tokią diferenciaciją iš dalies nulėmė technologijų vystymasis, todėl, pasak minėtų autorių, pasikeitė ir galios santykiai tarp darbdavių ir darbuotojų – žemos kvalifikacijos ir nemobilių darbuotojų atlyginimai sumažėjo. Taigi „gerai funkcionuojančioje visuomenėje“ (GSVt) „darbo vietos visam gyvenimui“ karjeros modelis pasidarė nebetinkamas, o esminiu darbo rinkos principu tapo nebe „darbo vieta visam gyvenimui“, bet profesinis saugumas: kvalifikacijos ir įgūdžių atnaujinimas, užtikrinantis mobilumą darbo rinkoje, kaip gebėjimą pereiti iš vieno darbo ar sektoriaus į kitą. Taigi „gerai sutvarkyta“ visuomenė jau apibūdinama „lankstisaugos“ (GSVt+1) terminu (Forsé ir Parodi, 2009).

1 pav. Socialinė sanglaudos teorija: socialinės sanglaudos kūrimasis¹

Šaltinis: Forsé ir Parodi, 2009.

Pasak Forsé ir Parodi (2009), norint įvertinti socialinę sanglaudą darbo rinkos aspektu, reikia vertinti sunkumų pereinant iš vienos veiklos į kitą (mobilumo) kliūtis ir galimybes (SS_{t+1}), o kadangi socialinė sanglauda yra ir procesas, ir pastovi būseną, socialinė sanglauda visada kuriasi tarp RV_{t+1} ir GSV_{t+1} .

Remiantis šiomis Forsé ir Parodi (2009) išvalgomis, galima analogiškai teoriškai analizuoti procesus, vykstančius Lietuvos darbo rinkoje. Pvz., Lietuvos valstybei atgavus nepriklausomybę 1990-aisiais, šalies ekonominė, politinė ir socialinė sistema buvo orientuota į buvusios TSRS ūkį. Atskirų profesinių grupių asmenų žinios, įgytos socialistinėje švietimo sistemoje, tapo neadekvačios darbo rinkai ($RV_t \rightarrow RV_{t+1}$), todėl profesinis ar geografinis mobilumas / emigracija tapo karjeros planavimo strategija ($GSV_t \rightarrow GSV_{t+1}$). Čia pateiktas tik darbo rinkos pavyzdys, tačiau siekiant analizuoti socialinės sanglaudos kūrimąsi *per se* pirmiausia reikalinga teorinė socialinės sanglaudos kūrimosi modelių analizė, nes tik išnagrinėjus teorinius socialinės sanglaudos modelius, vėliau kiekvienam modeliui tirti galima panaudoti ir empirinius indikatorius bei rodiklius. Kaip jau minėta, tą galima padaryti remiantis nuomonėmis (tyrimais), praktika, faktais (statistika) ir teisių įgyvendinimo analize bei vertinimu.

¹ Paaiškinimai: RV_t – reali visuomenės būseną tam tikru laiku; GSV_t – gerai sutvarkyta visuomenė (idealas) tam tikru laiku; SS_t – socialinė sanglauda tam tikru laiku – tarp realios būsenos ir idealo; $t+1$ – pokytis laike.

Taigi, socialinė sanglauda teoriškai gali būti *analizuojama iš visuomenės, individo lygio* bei *mišrios perspektyvos* (Guibet Lafaye, 2009). Kiekvienai perspektyvai priskiriama keletas teorinių modelių (3 lentelė).

3 lentelė. Socialinės sanglaudos teoriniai modeliai

Visuomenės lygio socialinės sanglaudos modeliai	Individo lygio socialinės sanglaudos modeliai	Mišrūs socialinės sanglaudos modeliai
Integracijos / integracionistinė teorija: <i>a) organinis modelis; b) funkcinis modelis; c) abipusiškumo modelis</i>	Individualistinis-bendruomeniškasis modelis	Vertybinis (aksiologinis) modelis
Socialinio kontrakto modelis: <i>a) politinio susitarimo modelis; b) socialinio susitarimo modelis</i>	Individualistinis-liberalus modelis	Galių modelis
Visuomeniškumo modelis: <i>a) vietos (teritorinės) pusiausvyros modelis; b) socialinio kapitalo modelis</i>	Politinio kontrakto ir dalyvavimo (priklausymo) modelis	

Šaltinis: Guibet Lafaye, 2009.

Pirmasis – *integracijos modelis* – siejamas su E. Durkheim nagrinėtomis organinio ir mechaninio solidarumo formomis. Sanglauda yra tikslas, kurio siekia visuomenės grupės. Pirmoji integracijos forma – *organinis modelis*. Organinis modelis socialinę visumą aiškina kaip hierarchizuotą organizmą: į visuomenę žvelgiama kaip į uždara, autonomišką darinį, kurio funkcionavimas nepriklauso nuo „mainų“ su išore (Guibet Lafaye, 2009). Pagal šį modelį visuomenė yra savireguliacinis mechanizmas, t. y. visas darinys funkcionuoja darniai ir visos visuomenės „kūno“ dalys yra integruotos, t. y. nėra kurios nors dalies disfunkcijos ar atskirties. Socialinė savireguliacija paremta tęstiniais kontaktais tarp socialinės visumos narių. Organiniame modelyje visi darinio elementai dalyvauja visumoje ir į ją yra integruoti, taigi nė vienas negali būti nuo jos atskirtas. Kiekvienas turi savo funkciją ir vietą (bei naudą) socialinėje ir organinėje tarpusavio priklausomybėje, o solidarumo santykiai kuriasi remdamiesi šiais tarpusavio priklausymo ryšiais (Guibet Lafaye, 2009). Remiantis durkheimiškuoju požiūriu, organiškumas ir funkcijų atlikimas negali būti atskiriami – socialinė sanglauda netiesioginiu būdu „sukuriama“ per individo dalyvavimą diferencijuotose veiklose ir per solidarumo išraišką (nedarbo draudimą, senatvės pensijas, socialinę apsaugą ir pan.) (Guibet Lafaye, 2009).

Koncentrinio abipusiškumo modelis reiškia, kad konceptualiai „visuomenės schemą“ sudaro koncentriniai ratai, kurių centre – „stabilus įtrauktųjų ratas“, o toldami į šio koncentriškojo modelio kraštus randame visuomenės narius ir grupes, kurie yra pažeidžiami ir „neįtraukti“ (Guibet Lafaye, 2009). Šis modelis neatmeta valstybės kaip socialinio veikėjo, atsakingo už socialinę sanglaudą, vaidmens, pvz., investicijos į žmogiškąjį, struktūrinį, organizacinį ar inovacijų kapitalą (intelektinį kapitalą) lemia „įtrauktųjų“ rato išsiplėtimą. Pagal šią interpretaciją socialinė sanglauda mažėja judant į išorinius ratus, pakraščius, pažymėtus pažeidžiamumo ir atskirties (Guibet Lafaye, 2009).

Socialinio kontrakto modelis sanglaudą aiškina kaip susitarimą (politiniame ir instituciniame bei visuomenės grupių lygmenyje) dėl socialinių teisių ir visuomenės struktūros (Guibet Lafaye, 2009). Pirmasis šios teorinės paradigmos *politinio susitarimo modelis* remiasi J. J. Ruso idėja apie subjektyvų savanorišką (voliuntaristinį) susitarimą tarp individų, kuris yra socio-politinio visuomenės organizavimosi pagrindas (Guibet Lafaye, 2009). Antrasis – *socialinio susitarimo modelis* – tai holistinis modelis, kuris teigia, kad individuali integracija priklauso nuo „prisirišimo“ prie socialinės struktūros. Tačiau struktūros pobūdis lemia ir to „prisirišimo“ arba „priklausymo“ laipsnį (Guibet Lafaye, 2009). Šis makrosocialinis kontraktas, pasak Guibet Lafaye (2009), skiriasi nuo integracinio sanglaudos modelio tuo, kad socialinė sanglauda gali būti interpretuojama kaip vertikalus santykis tarp individualaus arba institucionalizuoto „priklausymo“ ir valstybės. Kitaip tariant, daroma prielaida, kad socialinė sanglauda remiasi nacionaliniu solidarumu, kuris reiškiasi per institucijas ir valstybės struktūrą (Guibet Lafaye, 2009). Kontrakto tarp valstybės ir individo „sudarymas“ remiasi abipusiškumo principu bei teisių ir pareigų abipusiškumu. Remiantis šiuo modeliu, galima teigti, kad dauguma individo santykių su valstybe remiasi „kontraktais“. Pvz., aukštojo mokslo sistema taip pat sudaro „netiesioginį kontraktą“ su visuomene (Heuser, 2007), o jei analizuosime aukštojo mokslo sistemą (ar darbo rinką) kaip socialinę struktūrą, matysime, kad ji sudaryta iš įvairaus pobūdžio kontraktų (pvz., studijų ar darbo sutarčių). Kontraktas sukuria makro santykį tarp valstybės ir visuomenės narių kaip individų. Šie „sutartiniai“ santykiai nulemia ne tik teises ir pareigas, bet ir „atskiria“ tam tikrą visuomenės dalį nuo „teisių ir pareigų“. Globalizacijos sąlygomis socialinei sanglaudai, kuri remiasi kontrakto modeliu, iškyla B. Parekh (2008) įvardyti iššūkiai, susiję su socialinės sanglaudos kontraktinio modelio „išplėtimu“ už valstybės teritorijos („kontrakto“ principu remiasi migrantų santykis su priimančiąja valstybe). „Kontraktinis“ socialinės sanglaudos modelis reiškia, kad demokratinė santvarka remiasi idėja, jog asmuo, gyvendamas tam tikroje geografinėje teritorijoje, įsipareigoja laikytis kontrakto su priimančia valstybe sąlygų.

Visuomeniškumo modelis suprantamas kaip santykiai tarp socialinių veikėjų – individų, grupių, asociacijų ir teritorinių vienetų (miestų, regionų, valstybių). Socialinė sanglauda sąlygoja intensyvius santykius ir tarpusavio sąveiką tarp socialinių veikėjų (Guibet Lafaye, 2009). Šie santykiai reiškiasi tiek kiekybiškai, tiek kokybiškai (Guibet Lafaye, 2009). Šių tarpusavio sąveikų galia ir „mainų“ intensyvumas sukuria ir palaiko socialinę sanglaudą (Guibet Lafaye, 2009). Išskiriami du visuomeniškumo modelio tipai. Pirmasis – *vietos pusiausvyros modelis* – dažniausiai minimas miestų (urbanistinės) sociologijos tekstuose (Van Kempen et al., 2009). Socialinės sanglaudos idėja apibūdinama per „abipusiškumo“, „pusiausvyros“, teritorinio vieneto (miesto, miesto dalies) „atvirumo-uždarumo“ diskursą (Guibet Lafaye, 2009). Socialinės sanglaudos idėja siejama su bendrapilietiškumu, solidarumu, tapatumu ir skirtumu „sugyvenimu“. Teritorija laikoma galima erdve tapatumo konstravimui, kuri generuoja priklausymą bendruomenei. Šio socialinės sanglaudos

modelio esmė – vietinis, erdvinis-teritorinis sąryšis tarp grupių, tarp bendruomenės ir individų, paliekant nacionalinės vienovės problematiką šiek tiek nuošalyje (*Guibet Lafaye, 2009*). Aptariant šį socialinės sanglaudos modelį dažnai vartojamas bendruomenės (meso) analizės lygmuo. Nors bendruomenė gali būti suprantama kaip teritoriškai apibrėžta socialinės organizacijos forma (*Flint ir Robinson, 2008*), tačiau globalizacijos sąlygomis toks bendruomenės apibrėžimas nėra pakankamas – bendruomenė gali būti suprantama ir kaip tam tikra socialinių ryšių ir santykių kokybė (tam tikri mąstymo, elgesio ir vertybių raiškos būdai) (*Guibet Lafaye, 2009*), o teritoriškai ji gali būti neapibrėžta ir išsklaidyta.

Socialinio kapitalo modeliui priskiriama bene daugiausia įžvalgų sociologijos moksle (*Coleman, 2005 [1990]; Putnam, 2001; Bartkus ir Davis, 2009*). Vis dėlto Guibet Lafaye (2009), priešingai nei jos pirmtakai (*Chan, 2006*), socialinį kapitalą laiko atskiru socialinės sanglaudos modeliu, o ne tik vienu iš galimų socialinės sanglaudos analizės lygmenų. Coleman (2005) bei Mansuri ir Rao (2004) socialinio kapitalo ir socialinės sanglaudos sąvokas vartoja sinonimiškai ir laiko individualiu resursu, o štai A. Green (2007) teigia, kad švietimo prieinamumas ir išsilavinimas yra svarbiausi socialinio kapitalo gausinimo įrankiai, kurie savo ruožtu generuoja socialinę sanglaudą, t. y. švietimo prieinamumas ir aukšto lygio kompetencijos bei išsilavinimas sukuria lygybę darbo rinkoje ir generuoja tolygią ekonominę plėtrą, t. y. taip visuomenė „apsaugoma“ nuo per didelės diferenciacijos, ypač teritoriniuose dariniuose, bei nuo socialinio kontrakto perkėlimo į kitą valstybę. Socialinis kapitalas apibrėžiamas kaip socialinės organizacijos charakteristikos, tokios kaip tinklai, normos, pasitikėjimas, kurie palengvina abipusiai naudingą veiklos koordinavimą ir bendradarbiavimą. Šis išteklius, priklausantis struktūrai, egzistuoja nepriklausomai nuo veikėjų veiksmų arba intencijų. Socialinis kapitalas suvokiamas kaip socialinės sanglaudos pamatas (*Jokubaitis ir Norkus, 2006; Paliukėnienė, 2007*). A. Jokubaitis ir Z. Norkus (2006) teigia, kad socialinis kapitalas yra kita socialinės sanglaudos ašis, o jų abiejų ryšys yra pozityvus: kuo daugiau (su tam tikromis išlygomis) visuomenėje yra socialinio kapitalo, tuo sanglauda joje yra didesnė (ir atvirkščiai). Autoriai plačiau aptaria R. Putnam (2001) pasiūlytą socialinio kapitalo apibrėžimą: socialinis kapitalas „reiškia socialinių organizacijų ypatybes (tokias kaip pasitikėjimas, normos ir tinklai), kurios gali padidinti visuomenės produktyvumą ir palengvinti koordinuotus veiksmus“ (*Putnam, 2001, 219, cit. pagal Jokubaitį ir Norkų, 2006*). Taigi socialinis kapitalas, nors ir neturėtų būti tapatinamas su socialine sanglauda, užtikrina socialinės sanglaudos kūrimąsi, t. y. socialiniai tinklai, normos ir pasitikėjimas padeda dalyviams veikti kartu – veiksmingiau siekti bendrų tikslų ir kartu – sanglaudos.

Duhaime (*et al., 2004*) socialinės sanglaudos kūrimosi pagrindu taip pat laiko socialinio kapitalo buvimą. Esminė skirtis, brėžiama tarp socialinio kapitalo ir socialinės sanglaudos, yra ta, kad atskira visuomenės grupė (pvz., migrantų ar religinė grupė) gali turėti daug socialinio kapitalo grupės viduje, tačiau ši grupė gali būti atskirta ir izoliuota (arba save atskirti ir izoliuoti) ir neįsijungti į visuomenę, o štai socialinė sanglauda kuriama

ant socialinio kapitalo „pamato“, kuris padeda „įpinti“ individus ir grupes į visuomenės socialinį audinį.

Individo lygio socialinės sanglaudos modeliai pabrėžia, kad individo kaip veikėjo veiksmai, elgesys ir sprendimai lemia visuomenės struktūrą makro lygmenyje. Socialinė sanglauda aptariama ne kaip visuomenės charakteristika, bet kaip subjektyvi patirtis ir subjektyvus pojūtis (*Guibet Lafaye, 2009*). Individualistinėje paradigmoje atsakoma į klausimą, kaip individualus elgesys nulemia socialines pasekmes (rezultatus), pastebimus makro-ekonominiame lygmenyje. Socialinės psichologijos ir sociologijos mokslų požiūriu, individo lygio socialinė sanglauda gali būti tirama (matuojama) pasitenkinimo psichomocine ar gyvenamąja aplinka, subjektyvaus laimės pojūčio indeksais. Guibet Lafaye (2009) išskiria du individualistinius socialinės sanglaudos modelius – bendruomenišką ir liberalųjį. *Individualistinio bendruomeniškojo* sanglaudos modelio esmė – individo subjektyvus savęs suvokimas, kaip priklausančio tam tikrai visuomenės grupei. Kai atskiras asmuo jaučia stiprų įsipareigojimą grupei, grupė tuo atveju geba gerai atlikti savo funkciją, o individualus nario veiksmas grupės labui užtikrina solidarumą ir integralumą grupės viduje, tuo pačiu grupė, kaip „interesų bendruomenė“, integruojasi tarp kitų grupių (*Guibet Lafaye, 2009*). Socialinė sanglauda čia suvokiama, kaip priklausanti nuo ir „palaikoma priklausymo jausmu“, kurį kiekvienas individas jaučia priklausomojo socialinio darinio atžvilgiu. Bendruomenės, kuriai jaučiamas priklausymas, „išmatavimai“ (t. y. jos ribos) gali tęstis nuo profesinės, etninės, iki tautinės ar europinės bendruomenės (*Guibet Lafaye, 2009*). *Politinio kontrakto ir dalyvavimo* modelio esmė yra tai, kad politinis kontraktas sieja pavienį individą su platesniu socialiniu lauku, tačiau toks politinis kontraktas neperžengia valstybės ribų. Kitaip tariant, politinis kontraktas kuria bendro gyvenimo valstybėje institucinį teisėtumą (legitimumą) ir etiką (*Costa-Lascoux, 2006 cit. Guibet Lafaye, 2009*), o sanglauda nepriklauso nuo etninės kilmės, tautinio tapatumo arba homogeniškų vertybinių orientacijų ir nuomonių, įsitikinimų ir gyvenimo būdų, todėl visi individai nebūtinai turi prie jų taikytis. *Individualistinis liberalus socialinės sanglaudos modelis* apibūdinamas kaip „minimalios socialinės sanglaudos“ modelis. Jis remiasi idėja, kad socialinė struktūra yra palaikoma rinkos mechanizmų ir asmeninių privačių racionalios naudos interesų (*Guibet Lafaye, 2009*). Pvz., atlygis už darbą (pinigų ar socialinio statuso prasme) priklauso nuo įgūdžių ir kompetencijų paklausos ir pasiūlos santykio darbo rinkoje (pvz., šio modelio veikimu galima paaiškinti ekonominio augimo Lietuvoje 2006–2007 m. metu sparčiai augusius statybų sektoriaus darbuotojų atlyginimus). Šis modelis generuoja minimalią socialinę sanglaudą, kadangi santykiai tarp individų iš principo remiasi ekonominės naudos siekimu (*Green, Janmaat ir Han, 2009*). Kitas šio modelio trūkumas – tiesioginė priklausomybė nuo ekonominių ciklų, nes šis modelis glaudžiai sieja socialinę sanglaudą su ekonominėmis institucijomis, ypač rinka, t. y. visuomenė susiskirsto pagal rinką. Apibendrinant, socialinės sanglaudos praradimas, remiantis šiuo modeliu,

suprantamas kaip individų dalyvavimo bendruomeninėse veiklose ir institucijose sumažėjimas, kurio rezultatas – ryšio su valstybe praradimas.

Mišrūs socialinės sanglaudos modeliai jungia visuomenės ir individo lygmens paradigmas. *Vertybinio (aksiologinio) socialinės sanglaudos modelio* esmė yra tai, kad bendros vertybės sujungia individus ir grupes, o šios vertybiniu pagrindu suformuoja visuomenės struktūrą (*Guibet Lafaye, 2009*). Konsensusas dėl tam tikrų vertybių suformuoja tautines (nacionalines) vertybines nuostatas. Taigi apibendrinant galima teigti, kad vertybinis aksiologinis modelis įtvirtina tautinę sanglaudą, tačiau, kita vertus, per stiprus angažavimasis į tautinį ar teritorinį-etninį valstybės modelį vertybiniu pagrindu devalvuoja grupių, turinčių kitokias vertybines orientacijas, įsijungimą ir dalyvavimą visuomenėje. Socialinės sanglaudos *galių modelis* teigia, kad individų motyvacijos ir elgesio konformistiškumas užtikrina stabilų institucijų egzistavimą, kartu įtvirtindamas šių institucijų galią. Šis ryšys yra priežastinis ir abipusis.

2. Socialinės sanglaudos modeliai ir Lietuvos kontekstas

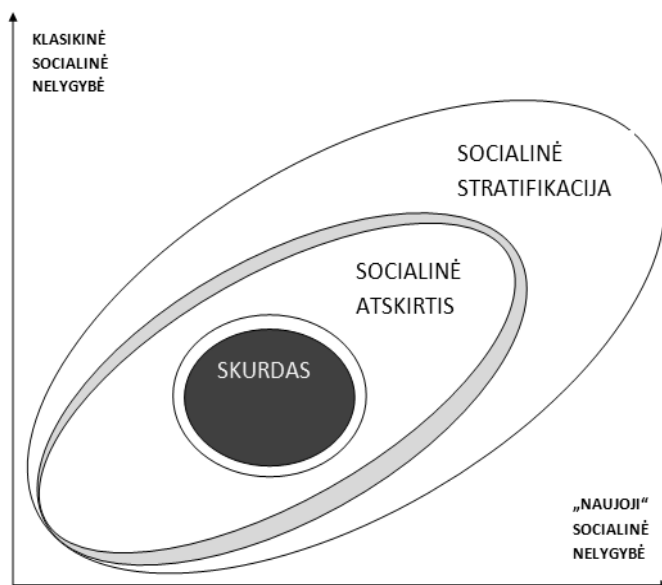
Po Nepriklausomybės atgavimo socialinė savireguliacija Lietuvoje pasikeitė: dėl ekonomikos liberalizavimo pasekmių – turtinės ir socialinės diferenciacijos – atskiros grupės „neteko“ savo funkcijos ir vietos (bei naudos) naujai besikuriančioje šalies visuomenėje. Socialinė atskirtis ir emigracija bei iškritimas iš švietimo sistemos, įgūdžių ir kvalifikacijų nuvertėjimas buvo galima pasekmė ir atsakas į to meto socialinio modelio pasikeitimus. Taigi Lietuvos kontekste funkcinio-organinio socialinės sanglaudos modelio „nenormalios“ situacijos reiškesi per politinės ir institucinės biurokratijos (kurios iš pažiūros yra neutralūs dariniai) racionalumą ir pereinamojo laikotarpio šalims būdingus socialinio teisingumo paradoksus. Nepriklausomybės pradžioje nauja politinė ir institucinė biurokratija tam tikra prasme užtikrino socialinį stabilumą, tačiau kartu ji buvo (ir yra) socialinių pokyčių šaltinis ir rezultatas. Perėjimas prie naujų ekonominių santykių yra greitesnis nei socialinis ir kultūrinis „sugrįžimas prie normalumo“ (*Stukuls, 2002*), suprantamas kaip demokratijos ir rinkos ekonomikos sukūrimas valstybėje. Taigi pereinamojo laikotarpio šalyse naujos politinės ir institucinės biurokratijos kūrimas reiškia ir socialinį eksperimentavimą (pvz., darbo rinkos, sveikatos priežiūros, socialinės apsaugos, mokesčių ar švietimo ir mokslo sistemoje), socialiai ir kultūriškai supriešinant ir diferencijuojant atskiras gyventojų grupes bei iškraipant lūkesčių ir atpildo mechanizmus. Pasak Heyneman (2003), žmonės „sudaro“ socialinį kontraktą su valstybe tik esant tam tikroms sąlygoms. Jo manymu, žmonės bus linkę labiau įsitraukti į tos valstybės gyvenimą, kurioje jie nesijaučia svetimi arba, migracijos atveju, yra tokie patys, kaip ir „piliečiai“, kur pagal jų norus veikia lūkesčių ir atpildo mechanizmai ir yra jiems priimtinos normos. Žmonės bus labiau linkę „pasirašyti“ su valstybe ir tokį kontraktą, kurio „pasirašymo“ priežastis supranta ir žino taikomas sankcijas (*Heyneman, 2003*). Socialinio kontrakto modelio aspektu, apie Lietuvą vertingų išvalgų suteikia grįžtamosios migracijos tendencijų stebėjimas. Pavyzdžiui, grįžtamosios migracijos tyrimas (*Sipavičienė, Gaidys ir Dobrynina,*

2010) aiškiai parodo, kad mobilūs / migruojantys asmenys Lietuvos valstybės nelinkę laikyti „sava“ ir nėra linkę „perrašyti“ socialinio kontrakto kilmės valstybės naudai: kadangi Lietuvos piliečiai emigruoja dažniausiai į šalis su gerokai aukštesniu darbo užmokesčio lygiu, grįžimo motyvacija yra nedidelė ar bent jau ne dėl ekonominių priežasčių (*Sipavičienė, Gaidys ir Dobrynina, 2010*). Tyrime taip pat teigiama, kad grįžimo rodikliai į ekonomiškai pirmaujančias valstybes (Airija, Jungtinė Karalystė, Belgija, Nyderlandai ar JAV) svyruoja nuo 50 iki 20 proc. ir yra dvigubai aukštesni nei į besivystančias šalis (*Sipavičienė, Gaidys ir Dobrynina, 2010*). Nuo 2011 m. balandžio 1 d. naujas Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymas neleido dvigubos pilietybės įteisinti po 1990-ųjų į Europos Sąjungos (ES) ir NATO šalis išvykusiems (ar emigravusiems) žmonėms. Tačiau „teisų ir pareigų“ kontrakto demokratinį pobūdį keičia neformali pilietybės praktika, kuri ignoruoja dvigubos pilietybės draudimą ir peržengia vienos ar kelių valstybių ribas. Taigi išvykimo (emigracijos) iš Lietuvos kontekste (kartu ir darbo rinkoje bei švietimo sistemoje) aiškiai stebimi liberalaus individualistinio socialinės sanglaudos modelio bruožai.

Švietimo sistemoje taip pat pastebimi liberalaus individualistinio socialinės sanglaudos modelio bruožai (visuomenės diferenciacija pagal rinką). Kaip parodė ES 6-osios Bendrosios programos tyrimo „Visą gyvenimą besimokančios Europos link: švietimo sistemos ir darbo rinkos kintančiose Rytų ir Centrinės Europos šalyse“ (*LLL, 2010*) rezultatai, nepaisant teigiamų pasekmių (konkurencijos tarp aukštojo mokslo institucijų) Lietuvos valstybės investicijų į švietimą fiskalinė reprivatizacija po 2009 m. aukštojo mokslo reformos įtvirtino aukštojo mokslo kaip finansinės naštos valstybei, o ne kaip investicijų į žmogiškąjį kapitalą modelį. Lietuvos aukštojo mokslo sistema įtvirtino nelygybę ir mažina švietimo prieinamumą skirtingų visuomenės grupių atstovams, t. y. kylančios studijų kainos ima veikti dvejopai. Pirma, jos ima veikti kaip turinčiųjų vidurinę išsilavinimą asmenų emigracijos „stūmos“ veiksnys. Neatitikimas tarp kainos ir lūkesčių dėl studijų kokybės skatina gambiausius moksleivius išvykti, todėl galima kelti hipotezę, kad šių asmenų išsilavinimas, įgytas išsivysčiusiose valstybėse, gali būti sunkiai pritaikomas mūsų šalies darbo rinkoje jiems sugrįžus, nes Lietuvoje greitai nesusikurs žinioms imlūs sektoriai dėl žmogiškojo kapitalo praradimo, taigi asmenų, įgijusių išsilavinimą išsivysčiusiose šalyse, kvalifikacija bus per aukšta ir neatitiks Lietuvos darbo rinkos poreikių. Antra galima švietimo liberalizavimo pasekmė – dėl didėjančių individualių išsilavinimo kaštų aukštasis mokslas taps sunkiau prieinamas daliai gyventojų (ypač vyresnio amžiaus ar socialiai pažeidžiamų asmenų tarpe). Darbo rinkos aspektu, įgūdžių ir kompetencijų pasiūlos-paklausos mechanizmas priklauso nuo švietimo sistemos, tačiau jei Lietuvos švietimo sistemoje daugiau veiks rinkos savireguliaciniai mechanizmai, ekonominio ir socialinio atlygio mechanizmai taps iškreipti, o tai ir toliau skatins visuomenės susiskirstymą pagal rinką (tokio susiskirstymo galimos svarbiausios pasekmės – emigracija ir ryšių su valstybe praradimas).

Taljūnaitės (2005) pasiūlytas teorinių socialinės stratifikacijos paradigimų sąryšis sujungia „vertikalųjį“ ir „horizontalųjį“ klasikinės ir naujosios socialinės nelygybės dėmenis, grafiškai apversdamas Soulet (2002) „koncentrinį“ socialinės sanglaudos modelį ir įtraukdamas klasikinės (vertikalios) ir naująsias (horizontalias) nelygybės formas. Šiuo atveju „stabilų įtrauktųjų ratą“ palaiko socialinės stratifikacijos mechanizmas. Socialiai pažeidžiamos visuomenės grupės atsiduria „pilkojoje zonoje“ (2 pav.), o socialinės atskirties grupės nuo „skurdo“ skiria santykinė skurdo riba. Bet kuri valstybė yra suinteresuota „įtrauktųjų“ rato išsiplėtimu, tuo tarpu socialinės atskirties lauko išsiplėtimas, apimantis visą valstybę, pasak Taljūnaitės (2005), reikštų „bent jau eilinę socialinę revoliuciją“. Vertinant Lietuvos situaciją, visgi galima daryti prielaidą, kad socialinės atskirties „ratas“ mūsų šalyje po 1990-ųjų labai išsiplėtė (tą liudija ir emigracijos srautai), todėl „socialinė revoliucija“ dėl atskirties rato išsiplėtimo negalėjo įvykti, nes laisvas asmenų judėjimas, įtvirtintas ES teisėje, „amortizavo“ socialinę atskirtį. Kita vertus, tokia „amortizacija“ lėtina vidurinėsios visuomenės stratos, o tuo pačiu ir intelektualinio kapitalo plėtrą. Taikant E. Wright tipologiją (vadovaujamos pareigos – išsimokslinimas – autonomija darbe – pajamos didesnės nei vidutinės), Lietuvos vidurinioji klasė yra nedidelė – jos dalis (kai būtinai patenkinamas išsimokslinimo kriterijus, bent vienas iš kitų trijų nepatenkinamas arba nėra trūkstamo kriterijaus) yra tik 11,3 proc. visų gyventojų (Taljūnaitė, 2005).

2 pav. Teorinių socialinės stratifikacijos paradigimų sąryšis

Šaltinis: Taljūnaitė, 2005.

„Palyginti Vakarų šalyse, vidurinioji klasė, skaičiuojama šiais kriterijais, dažniausiai sudaro daugiau kaip 50 – 60 proc. gyventojų“ (*Taljūnaitė, 2005*). Aukštos kvalifikacijos specialistų ir kitų sričių profesionalų skaičiaus didėjimas sudaro prielaidas vidurinėsios klasės augimui ir stabilios demokratinės visuomenės kūrimui. Kita vertus, jų, kaip „blaiviai mąstančiųjų“, išvykimas iš šalies komplikuoja vidurinės visuomenės stratos plėtrą ir palengvina sąlygas plėtotis biurokratijai, korupcijai ir neatsakingam valdymui (*Jucevičienė et al, 2002*), be to, vidurinėsios klasės atstovai yra svarbiausi novatorių technologijų plėtroje ir intelektualinėje kūryboje (*Taljūnaitė, 2005*).

2010 m. pasaulio valstybių konkurencingumo indekse pagal švietimo rodiklius Lietuva užėmė 25-ąją vietą, o pagal protų nutekėjimo indeksą – 110-ąją vietą iš 139 į konkurencingumo indeksą įtrauktų valstybių (*World Economic Forum, 2010*). Tai taip pat rodo, kad žmogiškojo kapitalo išsaugojimas ir pritraukimas Lietuvai yra aktualus. Diskusija apie intelektualinio kapitalo išsaugojimą ir pritraukimą Lietuvoje svarbi ir dėl to, kad po Nepriklausomybės atkūrimo 1990-aisiais, šalis tampa atviresnė ir labiau priklausoma nuo viršnationalinių ir globalių ekonominių ir politinių galių. Nors valstybės galią pasaulyje lemia politiniai-ekonominiai rodikliai, negalima teigti, kad „minkštosios“ galios – švietimas, mokslas ar kultūra – yra mažiau svarbios. Nepaisant to, kad Rytų Europos valstybių virsmas iš planinės į rinkos ekonomiką buvo gana sėkmingas ekonominiu aspektu, dar 1994 m. radosi prieštarigų vertinimų ir prognozuota, kad buvusios socialistinės visuomenės patirs nesėkmių siekdamas socialinių (ne ekonominių) tikslų (*Szeleny ir Szeleny, 1994; Genov, 2000; Marelli, 2007*). Atrodo, jog ši prognozė buvo gana tiksli. Tiek aukštos kvalifikacijos darbuotojų, tiek bendroji emigracija, prieštaravimai tarp išsilavinimo, materialių sąlygų ir darbo rinkos, lėtas pilietinės visuomenės kūrimasis, vertybių ir tautinio tapatumo krizė šiandien verčia kelti klausimą apie socialinę sanglaudą Lietuvoje: ar ji galima valstybėje, kuriai dar tik 20 metų?

Kaip viena opiausių problemų Lietuvai siekiant socialinės sanglaudos dažnai yra įvardijamas nepakankamas darbo jėgos potencialo panaudojimas ir didėjantis kvalifikuotos darbo jėgos stygius (*Rakauskienė, 2007*). Būtent žmogiškojo kapitalo buvimas nulemia, kad vienos šalys yra socialine ir ekonomine prasme pažangesnės už kitas, o šalių, kuriose geriau panaudojamas ir vertinamas žmogiškasis intelektualinis kapitalas, socialinė raida yra tolygesnė (*Stark, 2002; 2004*). Lietuvos atveju, žmogiškojo kapitalo pakanka: yra nemažai tyrimų bei nuomonių, kad Lietuvos švietimo sistema parengia pakankamą skaičių specialistų (*Martinaitis ir Žvalionytė, 2007; Beresnevičiūtė ir Poviliūnas, 2007*), tą rodo ir švietimo statistika, tačiau šis mūsų šalyje parengtas intelektualinio kapitalo žmogiškasis segmentas dėl migracijos ar ribotos integracijos į darbo rinką visiškai arba iš dalies parandamas. Taigi prieštaravimai tarp objektyvių ir subjektyvių žmogiškojo intelektualinio kapitalo plėtros veiksnių Lietuvoje suponuoja mintį, kad apie socialinę sanglaudą Lietuvoje pirmiausia turi būti kalbama konkurencingumo kontekste. Socialinė sanglauda, mokymasis visą gyvenimą ir konkurencingumas – šios sąvokos yra atraminiai konstruktai, aptariant žmogiškojo

kapitalo mobilizaciją ir jo kuriamą pridėtinę vertę valstybei (Taran, 2008), nes žinios ir jų perdavimas užtikrina tolygų visuomenės vystymąsi, skatina atvirumą, lygybę ir demokratiją, bei „sukabina“ individus į darnią visumą (Mannheim, 1980). Taigi nors tradicinis požiūris į visuomenės vystymąsi ir ekonomiką koncentruojasi ties kaštų mažinimu ir produktyvumu, vis dėlto produktyvumas nėra pagrindinė visuomenės ir individų gerovės sąlyga, t. y. darnią plėtrą gali lemti ir tokie veiksniai kaip individų dalyvavimas ir įsitraukimas, valstybės autoritetas, solidarumas ir bendradarbiavimas (Oxoby, 2009).

Apibendrinimas

Socialinės sanglaudos tyrinėjimai apima platų probleminių klausimų lauką, tačiau svarbiausiu klausimu sutariama: socialinė lygybė yra pagrindinė sąlyga visuomenės struktūros palaikymui, todėl priimami politiniai, ekonominiai ir socialiniai sprendimai įpareigoja siekti tokios visuomenės, kuri geba įtraukti į bendrą savo veiklos procesą didžiausią dalį piliečių. Socialinė sanglauda nėra aiškiai apibrėžta, tačiau įvertinus platų probleminių temų spektrą, kurio kontekste ši sąvoka vartojama, galima teigti, kad politinis socialinės sanglaudos sampratos diskursas *a priori* kyla iš sociologinių ir socialinės teorijos interpretacijų. Socialinė sanglauda gali būti suprantama kaip idealistinis visuomenės modelis, kuris yra eklektiškas ir jam tirti pasitelkiamas platus tarpdisciplininių įžvalgų spektras. Taip pat socialinė sanglauda suprantama kaip objektyvių ir subjektyvių veiksmų aplinka (kontinuumas), kurioje vyksta individų, grupių, institucijų, visuomenių ir sistemų sąveika. Tai daugialypė ir daugiaašė teorinė perspektyva, per kurios prizmę atsiskleidžia prieštaringas socialinis ekonominis, politinis ir kultūrinis kontekstas, jai reikalingi daugiaaspekčiai tyrimų metodai. Socialinės sanglaudos modelių teorinė analizė išryškina kiekvieno šių modelių privalumus ir trūkumus. Šių modelių gretinimas su Lietuvos švietimo ir mokslo sistemos, darbo rinkos ir migracijos kontekstu leidžia teigti, kad mūsų valstybėje aiškiai pastebimas liberalaus individualistinio socialinės sanglaudos modelio veikimas. Kita vertus, vertinant tai, kad nėra susitarta dėl vieningos perspektyvos ir empirinių indikatorių socialinės sanglaudos tyrimuose, ateityje reikalingas šių modelių empirinių indikatorių tikslinimas.

Literatūra

- Bartkus, O.V.; Davis, J.H. 2009. *Social Capital. Reaching Out, Reaching In*. London: Edward Elgar Publishing.
- Beauvais, C.; Jenson, J. 2002. *Social Cohesion: Updating the State of Research*. Ottawa: Canadian Policy Research Networks.
- Beresnevičiūtė, V.; Poviliūnas, A. 2007. Magistrų integracija į darbo rinką: magistratūros studijų absolventų sociologinės apklausos analizė. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*: 88-103.
- Berger-Schmitt, R. 2000. *Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement*. Mannheim: TSER Project, EU Reporting Working Paper 14.

- Bernard, P. 1999. *Social Cohesion: A Critique*. Canadian Policy Research Networks.
- Bollen, K.A.; Hoyle, R.H. 2001. Perceived cohesion: a conceptual and empirical examination. *Social Forces*: 479–504.
- Chan, J.; To, H.-P.; Chan, E. 2006. Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytical Framework for Empirical Research. *Social Indicators Research* 75: 273-302.
- Coleman, J.S. 2005 [1990]. *Socialinės teorijos pagrindai*. Vilnius: Margi raštai.
- Costa-Lascoux, J. 2006. L'intégration «à la française»: une philosophie à l'épreuve des réalités. *Revue européenne des migrations internationales*: 105-126.
- Duhaime, G.; Searles, E.; Usher, P.J.; Myers, H.; Fréchette, P. 2004. Social cohesion and living conditions in the Canadian artic: from theory to measurement. *Social Indicators Research* (66): 295-317.
- Durkheim, E. 1893 [1997]. *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press.
- Flint, J.; Robinson, D. 2008. *Community Cohesion in Crisis*. Bristol: Policy Press.
- Fontainha, E. 2005. Social Cohesion Across Europe. Does Time Allocation Matter? *European Review of Labour and Research* 11 (1): 1-15.
- Forrest, R.; Kearns, A. 2001. Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood. *Urban Studies* 38 (12): 2125-2143.
- Forsé, M.; Parodi, M. 2009. Une théorie de la cohésion sociale. *The Tocqueville Review/La revue Tocqueville* Volume 30, Number 2: 9-35.
- Friedkin, N.E. 2004. Social Cohesion. *Annual Review of Sociology* 30: 409-425.
- Genov, N. 2000. Democracy and Nation-State in Eastern Europe. E. Scheuch, & D. Sciulli. *The Annals of International Institute of Sociology* Vol. 7. Brill, Leiden, Boston, Bonn, Köln: International Institute of Sociology: 149-161.
- Gough, I.; Olofsson, G. 1999. *Capitalism and Social Cohesion: Essays on Exclusion and Integration*. Palgrave Macmillan.
- Green, A. 2007. *Education, Equality and Social Cohesion*. National Chinan University: Institute of Education.
- Green, A.; Janmaat, G.; Han, C. 2009. *Regimes of Social Cohesion*. Paimta 2010 m. Januar 8 d. iš Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies: <http://www.llakes.org.uk>.
- Guibet Lafaye, C. 2009. Modèles de la cohésion sociale. *European Journal of Sociology* (50): 389-427.
- Heuser, B. 2007. *Higher Education, Social Cohesion and Society*. Peabody College of Vanderbilt University.
- Heyneman, S.P. 2003. Education, Social Cohesion and the Future Role of International Organisations. *Peabody Journal of Education*: 25-38.
- Heyneman, S.P. 2000. From the Party/State to Multi-Ethnic Democracy: Education and Its Influence on Social Cohesion in Europe and Central Asia Region. *Educational Evaluation and Policy Analysis* 2(22): 173-191.
- Jeannotte, S. 2003. Social Cohesion: Insights from Canadian Research. *Conference on Social Cohesion*. Hong Kong: Department of Canadian Heritage: 2-13.
- Jenson, J. 1998. *Mapping social cohesion: The state of Canadian research*. Ottawa: Canadian Policy Research Networks Inc.

- Jokubaitis, A.; Norkus, Z. 2006. Socialinės gerovės koncepcijos ir pilietybės renta kaip viešosios politikos orientyrai. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2: 5-36.
- Jucevičienė, P.; Viržintaitė, R.; Jucevičius, G. 2002. *Protų nutekėjimo reiškinys ir jo atspindžio Lietuvos intelektiniame kapitale bruožai: žvalgomas tyrimas*. Vilnius: Lietuvos mokslo taryba.
- Lifelong Learning 2010*. 2005-2011. Nuskaityta iš Towards a Lifelong Learning Society in Europe: The Contribution of the Education System: <http://lil2010.tlu.ee/>.
- Lockwood, D. 1999. Civic Integration and Social Cohesion. I. Gough; O. G. *Capitalism and Social Cohesion: Essays on Exclusion and Integration*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lockwood, D. 1992. *Solidarity and Schism, 'The problem of disorder' in durkheimian and marxist sociology*. Oxford: Clarendon Press.
- Mannheim, K. 1980. *Structures of Thinking*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Mansuri, G.; Rao, V. 2004. Community-Based and -Driven Development. A Critical Review. *World Bank Research Observer*: 1-39.
- Marelli, E. 2007. Specialisation and Convergence of European Regions. *The European Journal of Comparative Economics* 4(2): 149-178.
- Martinaitis, Ž.; Žvalionytė, D. 2007. Emigracija iš Lietuvos: ką žinome, ko nežinome ir ką turėtume žinoti? *Politologija*: 112-134.
- Noll, H. 2002. Towards a European System of Social Indicators: Theoretical Framework and System Architecture. *Social Indicators Research* 58: 47-87.
- Oxoby, R. 2009. *Understanding Social Inclusion, Social Cohesion and Social Capital*. University of Calgary: Department of Economics.
- Paliukėnienė, D. 2007. *Socialinio kapitalo ir pilietinės visuomenės poveikio regioninio valdymo veiksmingumui įgyvendinant regioninę politiką analizė: daktaro disertacija*. Vilnius: Mykolo Romerio Universitetas.
- Parekh, B. 2008. *A New Politics of Identity: Political Principles for an Interdependent World*. London: Palgrave Macmillan.
- Putnam, R. 2001. *Kad demokratija veiktų. Pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*. Vilnius: Margi raštai.
- Rakauskienė, O.G. 2007. Lietuvos ekonominė ir socialinė sanglauda. *Lietuvos ekonomika Europoje ir globalioje erdvėje*. Vilnius: Lietuvos Respublikos ūkio ministerija: Ekonominių tyrimų centras: 103-136.
- Ritzen, J. 2001. Social Cohesion, Public Policy and Economic Growth: Implications for OECD Countries. J. Helliwell. *The contribution of human and social capital to sustained economic growth and well-being*. Ottawa: Human Resources.
- Sipavičienė, A.; Gaidys, V.; Dobrynina, M. 2009. *Grįžtamoji migracija: teorinės išvalgos ir situacija Lietuvoje*. Vilnius: Europos migracijos tinklas, Tarptautinė migracijos organizacija, Socialinių tyrimų institutas.
- Stark, O. 2004. Rethinking the Brain Drain. *World Development* 32(1): 15-22.
- Stark, O. 2002. The Economics of the Brain Drain Turned on its Head. *ABCDE Europe Conference*. The World Bank.
- Stukuls, E.D. 2002. *Imagining the nation: history, modernity, and revolution in Latvia*. Pansylvania State University.

- Szeleny, I.; Szeleny, B. 1994. Why Socialism Failed: Toward a Theory of System Breakdown—Causes of Disintegration of East European State Socialism. *Theory and Society* 23(2): 211-231.
- Taran, P. 2008. *Economic Migration, Social Cohesion and Development: Towards an Integrated Approach*. 8th Council of Europe Conference of Ministers: Thematic Report.
- Taljūnaitė, M. 2005. *Pilietybė ir socialinė Europos integracija*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Tönnies, F. 2005 [1935]. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- United Nations. 2007. *Social Cohesion. Inclusion and a Sense of Belonging in Latin America and the Caribbean*. United Nations Publications.
- Van Kempen, R.; Bolt, G. 2009. Social cohesion, social mix, and urban policies in the Netherlands. *Journal of Housing and the Built Environment* 24(4): 457-475.
- Vertovec, S. (Mont.). 1999. *Migration and social cohesion*. Aldershot: Edward Elgar Publishing.
- The Global Competitiveness Report 2010-2011*. 2010. Geneva: World Economic Forum.

SOCIAL COHESION THEORY AND MODELS: THE CASE OF LITHUANIA

Liutauras LABANAUSKAS

Institute of Sociology of LSRC, A. Goštauto st. 11, LT-01108 Vilnius, Lithuania

E-mail: liutauras.labanauskas@gmail.com

Summary: This article aimed at an exploration of social cohesion theory and models taking into account the socio-economical context of Lithuania. The analysis of social cohesion theory and models reveals that there might be country-specific models of social cohesion, but there is no agreement on a unified perspective and empirical indicators of these models in social cohesion research. The concept of social cohesion, being a multi-faceted and a multi-dimensional concept can be broken down into social capital and social inequality domains; however the future exploration of the country-specific models of social cohesion requires the development of their measurable dimensions as well as their indicators.

Keywords: social cohesion, social and intellectual capital, social contract.

KINŲ IR TURKŲ IMIGRANTAI LIETUVOJE: IMIGRACIJOS KILMĖ IR MIGRACIJOS TINKLO FORMAVIMOSI YPATUMAI

Karolis ŽIBAS

LSTC Etninių tyrimų institutas, A. Goštauto g. 11, LT-01108 Vilnius

El. paštas: karolis@ces.lt

Santrauka. Straipsnyje analizuojamos kinų ir turkų imigracijos prielaidos ir migracijos tinklo formavimosi procesai Lietuvoje. Lygiagrečiai migracijos motyvams ir migracijos tinklo kūrimuisi, straipsnyje pateikiami tiek naujausi statistiniai duomenys apie imigracijos dinamiką ir Lietuvoje vyraujančią imigracijos struktūrą, tiek empiriniai duomenys apie kinų ir turkų vidinius ir išorinius socialinius bei ekonominius ryšius, individualias ir kolektyvines imigracijos patirtis. Kinų ir turkų imigracijos ypatumai atskleidžiami skirtingais aspektais: individualiais ir kolektyviniais mobilumo veiksniais kilmės šalyje, prielaidomis migracijos tinklui formuotis tikslo šalyje.

Raktažodžiai: imigrantai, imigracija, migracijos motyvai, socialiniai ryšiai, kinai, turkai.

Įvadas

Analizuojant XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje vyraujančias migracijos kryptis ES, išskirtinos skirtingų istorinių, politinių ir ekonominių aplinkybių sąlygojamos kinų ir turkų mobilumo tendencijos. Kinų imigracija į Europą siejama su Kinijos Liaudies Respublikos (toliau – Kinijos) ekonomikos stiprėjimu, šalies vaidmeniu globalioje ekonomikoje ir stipriu, istoriškai susikūrusiu tarptautiniu migracijos tinklu. Priešingai ekonominiam kinų imigracijos diskursui, turkų imigracija „lydima“ politinių debatų dėl Turkijos narystės ES, integracijos politikos nesėkmių ir, kartu, migracijos politikos saugumizacijos (angl. *securitisation*) tendencijų.

Lygiagrečiai skirtingoms istorinėms, politinėms ir ekonominėms imigracijos į ES aplinkybėms, kinų ir turkų mobilumo tendencijos išsiskiria iš bendro šiuolaikinės migracijos ES konteksto. Statistiniai duomenys (*Eurostat, 2011*) rodo, kad 2010 m. ES gyvenantys turkai sudarė didžiausią ne ES piliečių populiacijos dalį (2,4 mln. žmonių arba 7,2 proc. nuo bendros ES gyvenančių ne ES piliečių populiacijos). Pagal ES gyvenančių ne ES piliečių skaičių Kinija (po Turkijos, Maroko ir Albanijos) užėmė ketvirtą poziciją (*Eurostat, 2011*). Pastebėtina, kad kinai buvo tarp tų imigrantų grupių, kurių skaičius ES nuo 2001 iki 2010 m. išaugo labiausiai. Be to, atlikti tyrimai (*Vermeulen, 2006; Benton ir Jenkins, 2008; Benton ir Eric, 2008; Moore ir Tubilewicz, 2001; Yu-Sion, 2003; Pieke, 2004*) leidžia diskutuoti apie specifinius kinų ir turkų integracijos tikslo šalyse scenarijus, susijusius su dideliu verslumo potencialu, stipriomis migrantų organizacijomis ir plačiu, migraciją sąlygojančiu tarptautinės migracijos tinklu.

Nors Lietuva kinams ir turkams kol kas nėra patraukli imigracijos tikslo šalis, ekonominio pakilimo metais (2006–2008 m.) buvo galima diskutuoti apie pastebimai išaugusią imigraciją iš Kinijos ir Turkijos. 2008 m. turkai buvo trečia, o kinai – ketvirta pagal dydį darbo imigrantų grupė Lietuvoje (atitinkamai 1804 ir 546 išduoti darbo leidimai, 1 priedas). Statistinių duomenų analizė rodo, kad kartu su darbo imigracija taip pat didėjo kinų ir turkų šeimos, studijų ir teisėtoms veikloms imigracija. Nuo 2009 m., sumažėjus kinų ir turkų darbo imigracijos srautams, imigracija iš Kinijos ir Turkijos įgavo naujas formas. Jei nuo 2008–2009 m. kinų imigracija tęsiasi iš inertiškumo (t. y. migracija skatinama skirtingo pobūdžio socialinių ir ekonominių ryšių, kurie užsimezgė ekonominio pakilimo metais ir anksčiau), turkų imigracija įgavo kitokias formas: iš darbo ir studijų virto šeimos imigracija. Šios tendencijos liudija apie kinų ir turkų imigracijos Lietuvoje pradžią.

Atsižvelgiant į aukščiau aptartas kinų ir turkų migracijos tendencijas Lietuvoje ir ES, straipsnyje analizuojamos šių imigrantų grupių imigracijos prielaidos ir migracijos tinklo formavimosi procesai. Lygiagrečiai migracijos motyvams ir migracijos tinklo kūrimuisi, straipsnyje pateikiami tiek naujausi statistiniai duomenys apie imigracijos dinamiką ir Lietuvoje vyraujančią imigracijos struktūrą, tiek empiriniai duomenys apie kinų ir turkų vidinius ir išorinius socialinius bei ekonominius ryšius, individualias ir kolektyvines imigracijos patirtis. Kinų ir turkų imigracijos ypatumai atskleidžiami skirtingais aspektais: individualiais ir kolektyviniais mobilumo veiksniais kilmės šalyje, prielaidomis migracijos tinklui formuotis tikslo šalyje².

1. Kinų ir turkų imigracijos tendencijos Lietuvoje

Gyventojų registro tarnybos duomenimis, 2009 m. Lietuvoje gyveno 28556 užsieniečiai, lyginant su 26574 2011 m. Analizuojant Lietuvoje gyvenančių kinų ir turkų skaičių (kaip ir bendro užsieniečių skaičiaus atveju), pastebėtinai sumažėjimas: Gyventojų registro tarnybos duomenys (2011 09 05) rodo, kad Lietuvoje gyvena 286 kinai ir 179 turkai, lyginant su 319 kinų ir 334 turkais 2009 m. Turkų imigrantų skaičiaus sumažėjimas gali būti paaiškintas bendru darbo imigracijos srauto sumažėjimu. Kaip parodė tyrimo rezultatai, 2009 m. dauguma turkų darbininkų dirbo Vilniuje, o gyveno Vilniaus rajone. Išvykus darbo imigrantams iš Turkijos, bendras Lietuvoje gyvenančių turkų skaičius pastebimai sumažėjo.

Analizuojant kinų, turkų ir bendrą imigrantų pasiskirstymą didžiuosiuose Lietuvos miestuose, pastebėtinai kelios tendencijos. Tiek analizuojamų imigrantų grupių, tiek bendros imigracijos struktūros atvejais, didieji Lietuvos miestai yra imigracijos traukos centrai. Trijuose didžiuosiuose Lietuvos miestuose gyvenantys užsieniečiai iš ne ES ir

² Straipsnyje remiamasi 2011–2012 m. atliktu kokybiniu tyrimu. Atliekant kokybinį kinų ir turkų imigrantų grupių tyrimą taikyti pusiau struktūruoti ir giluminio interviu metodai. Ruošiant tyrimo respondentų atranką, instrumentus ir organizuojant kokybinio tyrimo eigą, suplanuota 30 interviu (kinai: N=15; turkai ir jų šeimos nariai: N=15) su tikslinės grupės atstovais ir 10 interviu (kinų tematika: N=5; turkų tematika: N=5) su ekspertais. Pagrindiniai respondentų atrankos kriterijai – kilmės šalis, teisinis statusas ir lytis. Iš viso tyrime buvo apklausti 45 respondentai.

ELPA šalių (įskaitant turkus ir kinus) sudaro 56 proc. bendro užsieniečių skaičiaus. Kinų ir turkų pasiskirstymas didžiuosiuose Lietuvos miestuose pastebimai didesnis: Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje gyvenantys kinai sudaro 83 proc., o turkai – 79 proc. bendro Lietuvoje gyvenančių kinų ir turkų imigrantų skaičiaus (2 ir 3 priedai).

Analizuojant kinų ir turkų pasiskirstymą didžiuosiuose Lietuvos miestuose, galimos įvairios šių duomenų interpretacijos. Kinų migracijos atveju, trys didieji Lietuvos miestai galėtų būti laikomi migracijos centrais, tačiau Vilnių tikslinga akcentuojant kaip svarbiausią miestą, kuriame gyvena 58 proc. visų Lietuvoje gyvenančių kinų. Turkų migracijos atveju, Vilnius laikytinas pagrindinių traukos centru, kadangi jame gyvena 73 proc. visų Lietuvoje gyvenančių turkų (2 ir 3 priedai). Kartu su ES patirtis iliustruojančiu argumentu (didieji miestai dažniausiai tampa migracijos traukos centrais) tyrimas atskleidė, kad kinų ir turkų imigrantų pasiskirstymas gali būti paaiškintas skirtingo pobūdžio ryšiais: nuo šeiminių ir institucinių turkų ryšių iki ekonominių ir darbo santykiais paremtų kinų ryšių. Vis dėlto kinų ir turkų pasiskirstymas Lietuvos miestuose negali parodyti nusistovėjusių migracijos tendencijų tiek dėl sparčiai besikeičiančių migracijos srautų (pvz., 1804 leidimai dirbti turkams 2008 m. iš vienos pusės, ir 179 visoje Lietuvoje gyvenantys turkai 2011 m. iš kitos pusės), tiek dėl nedidelio šiuo metu Lietuvoje gyvenančių kinų ir turkų skaičiaus.

Šiuo atveju svarbu pabrėžti duomenų interpretavimo ribas. Jei absoliučiai didžiausias užsieniečių skaičius gyvena Vilniuje, tai santykinai (imigrantų skaičius 1000 gyventojų) – Klaipėdoje. Priešingai bendrai migracijos struktūrai, kinų ir turkų pasiskirstymas (santykine ir absoliučia prasme) nesiskiria, kadangi Vilniuje gyvena didžiausias kinų ir turkų imigrantų skaičius analizuojant tiek procentinę išraišką (nuo bendro Lietuvoje gyvenančių turkų ir kinų skaičiaus), tiek absoliučius skaičius. Jei kinų migracijos proporcijos pasidalina tarp Vilnius ir Klaipėdos, turkų migracijos atžvilgiu svarbiausiu miestu išlieka Vilnius.

Statistikos analizė liudija apie migracijos kompleksiskumą ir didėjančius iššūkius, susijusius su statistinių duomenų rinkimu, analize bei interpretavimu. Šiuo atveju svarbu pabrėžti, kad skirtingos institucijos pateikia skirtingus statistinius duomenis, o kokybiniai tyrimai leidžia suvokti platesnį šių duomenų kontekstą. Šis argumentas gali būti iliustruojamas tyrimo rezultatais. Pagal Gyventojų registro tarnybos duomenis, 2011 m. Lietuvoje gyveno 179 turkai. Tuo pat metu (t. y. tą patį mėnesį, kai šie duomenys buvo registruoti duomenų bazėje) tyrime dalyvavęs respondentas (turkų verslininkas) teigė turintis daugiau negu 250 Vilniuje gyvenančių turkų kontaktų (*interview nr. R-10*). Skirtingi duomenys (179 Lietuvoje gyvenantys turkai oficialioje statistikoje iš vienos pusės, ir 250 Vilniuje gyvenančių turkų neoficialiais vertinimais iš kitos pusės) gali būti paaiškinami vidine migracija ES, kai turkai atvyksta ne iš Turkijos, bet iš kitų ES valstybių narių. Tokiu būdu turkai (ar kiti imigrantai) nebūtinai turi būti įtraukti į gyventojų registrą. Panaši situacija vyravo 2009 m. kinų migracijos atveju. Pasak eksperto (*interview nr. E-1*), didelė

dalį 2009 m. Lietuvoje gyvenusių kinų verslininkų leidimus gyventi buvo gavę Vengrijoje. Taigi, šiuo atveju vidinė ES migracija apima visus (ES, ne ES ir ELPA) piliečius, todėl analizuojant imigracijos tendencijas ir atliekant respondentų atranką į šį argumentą atsižvelgti būtina.

Apibendrinant statistinius duomenis galima išskirti kelias tendencijas. Pirma, didieji Lietuvos miestai sąlygoja bendros imigracijos struktūros charakteristikas. Kinų ir turkų atvejais ši tendencija labiau pastebima, kadangi didieji miestai vaidina lemiamą vaidmenį kinų ir turkų imigracijoje. Antra, statistiniai duomenys neatskleidžia užimamų socialinių ir ekonominių imigrantų pozicijų visuomenėje dėl greitos teisinio statuso kaitos ir vidinės migracijos ES. Trečia, probleminiai statistinių duomenų rinkimo, analizės ir interpretavimo aspektai rodo, kad statistiniai duomenis leidžia apytiksliai atskleisti vyraujančias imigracijos tendencijas. Neabejotinai, tyrimo atrankos metodika turi būti konstruojama atsižvelgiant tiek į oficialius duomenis, tiek į neoficialius vertinimus.

2. Empirinio tyrimo modelio paieškos migracijos teorijose

Analizuojant kinų ir turkų imigracijos bei migracijos tinklo formavimosi ypatumus, remiamasi ekonominėmis³ ir socialinėmis⁴ migracijos teorijomis. Straipsnio teorinį pagrindą sudaro migracijos kilmę ir tęstinumą aiškinančių teorinių veiksnių sąveika, todėl kinų ir turkų gyvenimo Lietuvoje patirtys atskleidžiamos atsižvelgiant į minėtas teorijas.

Ekonominių migracijos teorijų apžvalga leidžia daryti apibendrinimus apie ekonominių rodiklių taikymo ypatumus kinų ir turkų imigracijos bei migracijos tinklo formavimo(si) procesams atskleisti. Nors migracijos kilmę aiškinančios ekonominės migracijos teorijos pateikia platų procesą apibūdinančių veiksnių spektrą, jos pilnai neatskleidžia individualių ir/ar kolektyvinių mobilumo veiksnių (*Hein de Haas, 2007 pagal Massey et al., 1993*). Kitaip tariant, šios teorijos nepaaiškina, kodėl žmonės nusprendžia migruoti ir pasirinkti vieną, o ne kitą tikslo šalį, ir kodėl žmonės dažniausiai yra linkę migruoti neatsitiktiniu būdu, neatsižvelgiant į struktūrinės migracijos priežastis. Atsakant į šiuos klausimus, akcentuotinos teorijos, siekiančios paaiškinti migracijos tęstinumą įtraukiant erdvės ir laiko veiksnus. Nors migracijos tęstinumą ir modelių kaitą aiškinantys veiksniai turi stiprų ekonominį aspektą (kaip ir ekonominiai – socialinį), tuo pačiu metu socialinės migracijos teorijos gali paaiškinti, *kodėl* migracija tęsiasi ir didėja nepaisant struktūrinių aplinkybių: didelio nedarbo lygio priimančiose šalyse, griežtesnės imigracijos politikos ir didėjančių neigiamų nuostatų imigrantų (imigracijos) atžvilgiu (EC 2000). Šie argumentai pateikiami socialinėse migracijos teorijose (*Massey, 1990*)⁵.

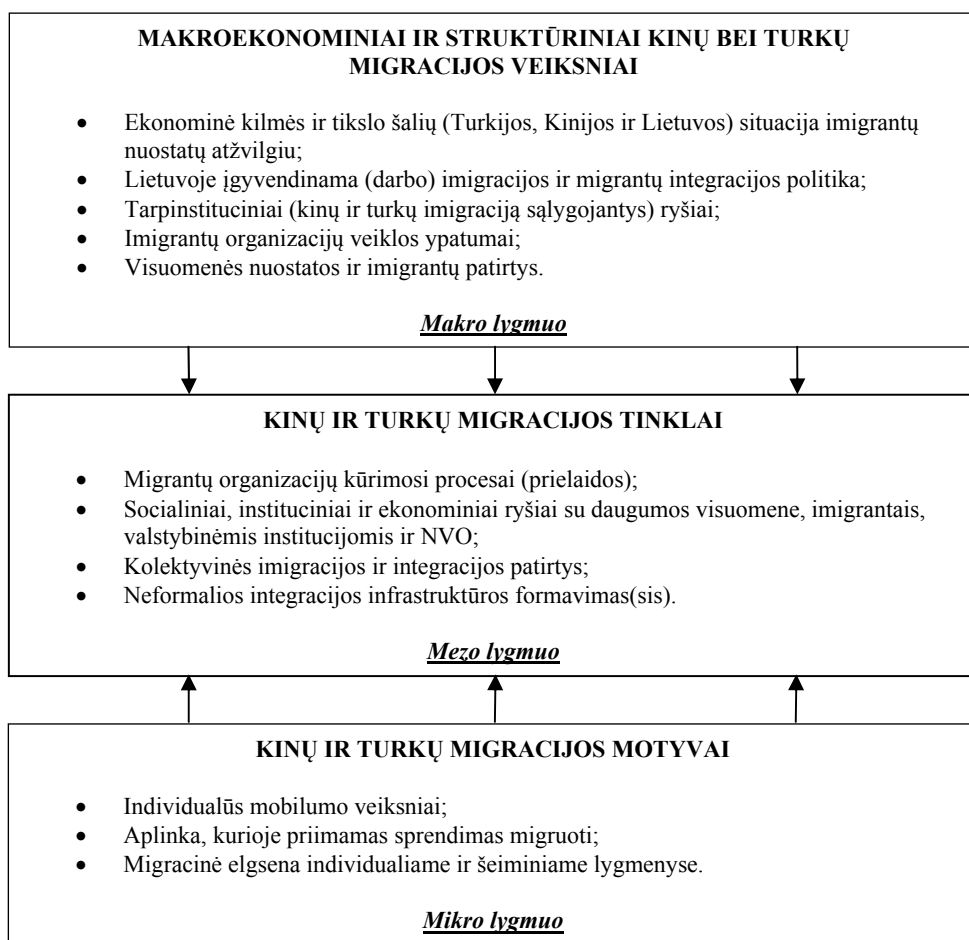
³ Neoklasikinės ekonomikos teorijos makroekonominis ir mikroekonominis modeliai, naujoji ekonominė migracijos teorija, dviejų darbo rinkų teorija, pasaulio sistemų teorija.

⁴ Akumuliacinio priežastingumo, institucinė migracijos, migracijos tinklo ir migracijos sistemų teorijos.

⁵ Pasak Fawcett ir Arnold (1987: 6–7), socialinės migracijos teorijos yra pranašesnės už ekonomines. Jos akcentuoja kilmės ir tikslo šalių įtaką migracijai, siekia paaiškinti visuomenių mobilumą ir stabilumą, o migraciją traktuoja kaip iš eilės įvykių laiko ir erdvės sąveikoje susidedantį dinamišką procesą.

Teorinių migracijos tęstinumo prielaidų apžvalga rodo, kad socialinės migracijos teorijos migraciją traktuoja kaip besitęsiančią šiuolaikinių visuomenių integraciją gyvenimo dalį, kai migracija yra įsitvirtinusi migracijos tinkle: socialinėse visuomenės taisyklėse ir normose kilmės, tranzito ir tikslo šalyse. Šios teorijos siekia migraciją paaiškinti akcentuodamos proceso tęstinumą, todėl analizuojant kinų ir turkų imigraciją svarbu atsižvelgti į faktą, kad tarptautinė migracija vienu metu gali būti traktuojami tiek kaip makroekonominių rodiklių rezultatas, tiek kaip sudėtingas kilmės, tranzito ir tikslo šalis bei visuomenės apimantis socialinis procesas. Atsižvelgiant į šį faktą, kinų ir turkų imigracijos bei migracijos tinklo formavimo(si) analizės prielaidos yra adaptuojamos empiriniame tyrimo modelyje (1 pav.), apimančiame skirtingus *makro*, *mezo* ir *mikro* analizės lygmenis.

1 pav. Kinų ir turkų imigracijos analizė migracijos teorijų sintezėje: empirinio tyrimo modelis

Šaltinis: sudaryta autoriaus.

Ekonominių migracijos teorijų perspektyvoje akcentuotinas individualių mobilumo veiksnių aspektas ir struktūriniai migracijos veiksniai; socialinių migracijos teorijų perspektyvoje – migracijos tinklo sąvokos indėlis į kinų ir turkų migracijos konceptualizaciją. Empirinio tyrimo modelis, kuriame migracijos tinklas tampa pagrindine analizės ašimi, leidžia apibūdinti kinų ir turkų imigracijos ypatumus skirtingo pobūdžio socialinių ryšių, individualių ir/ar kolektyvinių mobilumo veiksnių perspektyvoje.

Kinų ir turkų migracijos tinklo formavimo(si) procesai leidžia diskutuoti tiek apie socialinius, ekonominius ir institucinius ryšius, tiek apie šių ryšių perspektyvoje įsitvirtinusios neformalios migrantų integracijos infrastruktūros egzistavimą. Taigi, kinų ir turkų dalyvavimas darbo rinkoje ir socialinių ryšių su daugumos visuomene bei kitais Lietuvoje gyvenančiais (kinų ir turkų) imigrantais plėtojimas tampa neišvengiamu imigracijos rezultatu – migrantų integracija. Atsižvelgiant į šį argumentą, bendra kinų ir turkų imigracijos kilmę ir tęstinumą aiškinančių veiksnių schema tampa aktuali, nes kinų ir turkų imigraciją skatinantys veiksniai vienu metu gali būti laikytini ir analizuojamų imigrantų grupių migracijos tinklo formavimą(si) bei integraciją sąlygojančiais veiksniais. Kadangi socialiniai ir ekonominiai imigracijos veiksniai vienu metu gali būti įvardijami kaip integracijos rodikliai, kinų ir turkų integracija, įsitvirtinusi socialinius ryšius jungiančiame migracijos tinkle, analizuojama imigracijos perspektyvoje.

Empirinio tyrimo modelyje kiekvienas iš analizės lygmenų yra vienodai svarbus: struktūriniai migracijos veiksniai (Lietuvoje įgyvendinama imigracijos ir migrantų integracijos politika), migracijos motyvai (individualūs ir/ar kolektyviniai kinų ir turkų mobilumo veiksniai) ir migracijos tinklas (įvairios kinų ir turkų socialinių ryšių formos tarp migrantų, potencialių migrantų, šeimos narių, draugų ir tarpininkų) sąlygoja kinų ir turkų imigraciją, daro įtaką naujoms imigracijos tendencijoms atsirasti ir, galiausiai, prielaidas neformaliai integracijos infrastruktūrai formuotis. Abiem (imigracijos ir migracijos tinklo) atvejais dalyvauja kilmės, tranzito ir tikslo šalyse veikiantys aktoriai, todėl tikslo šalyje vykstantys migracijos tinklo formavimo(si) procesai gali daryti poveikį potencialių kinų ir turkų imigrantų individualiems ir/ar kolektyviniams mobilumo veiksniams kilmės šalyje (ir atvirkščiai – kinų ir/ar turkų mobilumo veiksniai gali daryti poveikį migracijos tinklo formavimuisi).

Socialinių migracijos teorijų kontekste aptarta migracijos tinklo sąvoka apima platų kinų ir turkų imigracijos konteksto spektrą: pradedant imigracijos motyvais ir tikslo šalies pasirinkimo aplinkybėmis, baigiant įvairaus pobūdžio socialiniais ryšiais, kinų ir turkų imigrantų ekonomine ir socialine veikla, migracijos elgsenos ir neformalios integracijos infrastruktūros formavimu(si). Nors migracijos tinklo sąvoka apima socialines ir ekonomines migracijos teorijas, tyrimo modelyje analizės aspektai yra išskiriami į tris lygius, liudijančius apie platų socialinių ir ekonominių migracijos teorijų sąveikos kontekstą.

Nors plėtodami migracijos teorijas tyrėjai teigia, kad *visus* migracijos veiksnius apimančios teorijos taikymas sunkiai įmanomas, vis dėlto, kalbant apie kokybinių tyrimų taikymą migracijos tyrimuose (ypač, kai analizuojamos konkrečios imigrantų grupės ar

atskiri migracijos modeliai), migracijos teorijų sintezės privalumai išryškėja, kadangi tokiu atveju apeliuojama ne į bendrą migracijos aiškinimą, o į pasirinktų imigrantų grupių (šiuo atveju – kinų ir turkų) imigracijos ir migracijos tinklo formavimo(si) apibūdinimą.

3. Kinų ir turkų imigracijos bei migracijos tinklo formavimo(si) analizė: kokybinio tyrimo rezultatai

3.1. Kinų ir turkų imigracijos prielaidos

Kinų ir turkų atvykimo į Lietuvą pagrindai yra skirtingi: nuo teisėtos veiklos ir šeiminių aplinkybių iki darbo imigracijos ir studijų Lietuvos aukštosiose mokyklose. Nepaisant šios įvairovės, kinų ir turkų imigracijos pradžia (prasidėjusi po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo), lyginant su dabartine analizuojamų imigrantų grupių imigracijos struktūra, buvo homogeniška. Tyrimo duomenimis, pirmieji kinų ir turkų imigrantai į Lietuvą atvyko kaip studentai mokytis rusų kalbą Lietuvos universitetuose.

Nors kinų ir turkų imigracijos pradžia nesiskyrė, analizuojant pirmųjų imigrantų iš Kinijos ir Turkijos imigracijos Lietuvoje ypatumus, pastebėtini skirtumai. Kinų imigracijos atveju, didelė dalis šiuo metu Klaipėdos mieste gyvenančių ir dirbančių kinų į Lietuvą atvyko studijuoti rusų kalbą Vilniaus pedagoginiame universitete (VPU).

<...> Tie kinai, kurie čia gyvena ilgai <...> jie ir gyvens. Kas gyvena jau dvidešimt metų, pavyzdžiui, L... (kinas) iš pradžių atvažiavo mokytis rusų kalbą į Vilniaus pedagoginį universitetą. Visi kinai, kurie turi verslą Klaipėdoje, baigė pedagoginį, tačiau skirtingus kursus <...> (Nr. E-2⁶).

Priešingai kinų atvejui, pirmieji turkų imigrantai buvo įsitraukę į platesnį socialinės ir ekonominės veiklos spektrą. Tyrimo duomenimis, buvę turkų studentai tapo verslininkais ir įkūrė *Lietuvos turkų verslininkų asociaciją*, kurią galima laikyti pirmąja turkų organizacija Lietuvoje⁷.

<...> Aš galiu klysti, bet man atrodo, kad 1993 m. į Lietuvą atvažiavo pirmi studentai iš Turkijos. Turkijoje veikianti organizacija atsiuntė pirmuosius du studentus, kurie Lietuvoje pabaigė mokslus. Vienas iš jų šiuo metu gyvena Baltarusijoje, o kitas – nežinau, gal grįžo į Turkiją, o gal ir ne. Paskui atvažiavo keturi ar penki studentai, tarp kurių buvo G... (asmuo, su savo draugais įkūręs Turkų verslininkų asociaciją), paskui atvyko A... Jie atvažiavo į Lietuvą studijuoti rusų kalbą Vilniaus pedagoginiame universitete, paskui jie visi čia ir liko. Gal tik vienas išvažiavo. Vienas ar du tikrai susituokė ir jau turi vaikų <...> (Nr. E-8).

Kinų ir turkų imigracijos į Lietuvą *pradžia* apibūdinama kaip imigracija studijų pagrindais. Tyrimas atskleidė, kad sąlyginai homogeniškas kinų ir turkų mobilumas buvo sąlygojamas *makro* (pigesnių studijų) ir *mezo* (imigrantų organizacijų veiklos, migracijos tinklo ir tarpinstitucinių ryšių) veiksmų, todėl nenuostabu, kad „pirmųjų“ kinų ir turkų

⁶ Interviu numeryje raidė „E“ rodo interviu su ekspertu; raidė „R“ – interviu su respondentu. Visos citatos yra redaguotos. Dauguma citatų išverstos iš anglų, rusų, kinų ir turkų kalbų. Skliaustuose pateikiami patikslinantys tyrimo autoriaus komentarai.

⁷ Asociacija *Baltic Turkish Culture Academy* buvo įkurta vėliau.

imigracijos trajektorijos pasižymėjo įvairove, plačiu socialinės ir ekonominės veiklos spektru ir imigracijos *tęstinumo* potencialu.

<...> Net T... (kinas) iš pedagoginio. Jis ten mokėsi rusų kalbą. Aš nežinau, kaip yra dabar. Gal ten yra programa skirta kinams. Kaip aš supratau, anksčiau buvo, nes iš universiteto buvo atvažiavę žmonės, agitavo važiuoti mokytis į Lietuvą <...> labai pigiai <...> (Nr. E-2).

Analizuojant imigracijos prielaidas, struktūrinius kinų ir turkų imigracijos veiksnius ir individualias mobilumo strategijas, svarbu atskirti proceso pradžią nuo kilmės. Jei imigracijos pradžia laikytina kinų ir turkų studentų imigracija, individualūs analizuojamų imigrantų grupių mobilumo veiksniai (aplinka, kurioje buvo priimtas sprendimas migruoti arba imigracijos kilmė) yra kompleksiniai, apjungiantys įvairias (potencialių) migrantų gyvenimo strategijas. Nors atrodo, kad kinų ir turkų studentų imigracijos į Lietuvą atveju individualus imigracijos sąnaudų / naudos apskaičiavimas ir migracijos tinklas didelės įtakos neturėjo, skirtingas kinų ir turkų migracijos motyvų pobūdis leidžia kalbėti apie analizuojamų imigrantų grupių migracijos kilmę iliustruojančių veiksmų įvairovę. Šis kompleksinis imigracijos veiksmų pobūdis galėtų būti paaiškinamas dvejopai: turkų imigrantų organizacijų (*Balturka*) veiklos prioritetais iš vienos pusės, ir individualiomis socialinėmis bei demografinėmis imigrantų charakteristikomis ir imigracijos strategijomis iš kitos pusės. Pastebėtina, kad tiek kinų, tiek turkų atveju, po Sovietų Sąjungos žlugimo atsiradusios ekonominės galimybės ir, kartu, poreikis mokytis rusų kalbą, laikytini svarbiais imigracijos kilmę iliustruojančiais veiksniais.

<...> 1995–1996 m. buvo labai populiariu važiuoti į užsienį išmokti kalbą. Mes buvome keturiose, norėjome važiuoti į Rusiją išmokt rusų kalbą. Po Sovietų Sąjungos žlugimo <...>, kas mokėdavo rusų kalbą, darė labai didelius pinigus. Mūsų tikslas toks ir buvo. Norėjom į Maskvą važiuot, bet ten labai brangu buvo, ir dar gąsdino, kad jeigu ten važiuosim, sumaišys su čečėnais, gausim į galvą. Tuo metu buvo atvykęs vienas studentas iš Lietuvos į Stambulą. Susipažinome su juo, o jis pakvietė į Lietuvą; sakė, kad čia normali šalis, policija stipri, apsaugos mus, ne taip, kaip Rusijoje. Dėl to mes čia ir atvažiavom <...> išmokti rusų kalbą. Studijavome pedagoginiame (VPU), mums patiko universitete, išmokom rusų kalbą, baigėme rusų filologiją <...> (Nr. E-4).

Lygiagrečiai kinų ir turkų studentų imigracijai, tyrimas atskleidė kitus imigracijos į Lietuvą motyvus, kurie (lyginant su bendromis imigracijos tendencijomis) nebuvo pastebimi, tačiau turėjo savitą individualumo braižą. Tiek turkų, tiek kinų atveju, šie imigracijos motyvai buvo sąlygojami verslo plėtojimo ir verslo ryšių Lietuvoje užmezgimo. Tyrimo duomenų analizė parodė, kad (lygiagrečiai studentų imigracijai) demokratizacijos proceso pradžia Lietuvoje turkų ir kinų imigrantams atrodė patrauklus laikotarpis pradėti verslą, o tai buvo susiję su imigrantų planais mokytis rusų kalbą Lietuvoje. Tyrimo duomenimis, 1991–1992 m. į Lietuvą atvyko pirmieji turkų ir kinų verslininkai, norėdami šalyje pradėti verslą.

Turkai: <...> *Tuo metu (po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo) į Lietuvą buvo atvykę mažai turkų <...> Dar yra du turkai <...>, ten apskritai atskira istorija, kadangi jie atvažiavo 1991 ar 1992 m. verslo reikalais. Pagalvojo, kad dabar geras laikas. Lietuva tik atsiskyrė (po Sovietų Sąjungos žlugimo) <...> Jie taip pat čia vedė ir gavo Lietuvos pilietybę <...> Visi jie čia pasiliko <...> Bet jų finansavimo šaltinis – Fetulah organizacija. Balturka, mokykla (VIMS), kultūros centras (Yesevy centras VPU)<...>, viskas yra iš vienos kišenės... Turkų verslininkų asociacija <...>, jūs paklauskite kas ten įeina? Visi jie pažįstami <...> (Nr. E-8).*

Kinai: <...> *Kaip S... (kinas) sako, iz za strategiškich soobraženij. Jis labai gerai rusiškai kalba. Į Kiniją negrįžo, nes jo tėvai buvo jau seni, o sovietmečiu galima buvo nemokamai studijuoti, todėl jis išvažiavo į Maskvą, pradėjo prekiauti. Po perestroikos buvo galima viską nupirkti, tad jis nupirko tą ir aną <...>, tuomet draugai pasiūlė čia kurti verslą. Jis turi daug skirtingų verslo šakų, labai turtingas žmogus, labai protingas. Turi du sūnus, jie irgi tame versle <...> (Nr. E-2).*

Atsižvelgiant į studentų ir verslininkų imigracijos procesus po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo (1991–1996 m.), galima daryti prielaidą, kad aukščiau aptarti kinų ir turkų imigracijos motyvai buvo vienas su kitu susiję, todėl išskirti pagrindinius kinų ir turkų imigracijos procesų pradžią apibūdinančius veiksnius būtų sudėtinga. Nors apibendrinant „pirmųjų“ imigrantų mobilumo veiksnius, mastą ir pobūdį galima teigti, kad 1991–1996 m. studentų ir verslininkų imigracija buvo nedidelė, o kinų ir turkų individualus mobilumas sąlygotas skirtingų veiksnių, tyrimas atskleidė, kad studentų imigracija turėjo didesnę įtaką vėliau atvykstančių kinų ir turkų imigracijos strategijoms bei migracijos tinklo formavimui(s). Galima daryti prielaidą, kad studentų ir verslininkų imigracija galėjo prasidėti vienu metu, tačiau didžiausiais skirtumas tarp studijų ir verslo imigracijos buvo tas, kad kinų ir turkų studentai sugebėjo įsitvirtinti Lietuvoje ir sukurti pagrindą kinų bei turkų imigracijos tęstinumui. Tokiu būdu pradėjo kurtis migracijos tinklas, sąlygojantis kinų ir turkų imigracijos procesus.

3.2. Individualūs ir kolektyviniai kinų bei turkų mobilumo veiksniai

Giliau pažvelgus į sprendimo migruoti aplinkybes⁸ pastebėtina, kad imigrantų atvykimo pagrindai neatspindi tikrųjų migracijos motyvų. Tyrimas atskleidė, kad nors kinai ir turkai į Lietuvą atvyksta kaip verslininkai ar darbo imigrantai, galutinis sprendimas migruoti dažniausiai remiasi (potencialių) imigrantų tarpusavio ryšiais kilmės ir tikslo šalyse. Nors vyrauja skirtingi individualaus mobilumo veiksniai, galutinis sprendimas migruoti yra sąlygojamas skirtingo pobūdžio ryšių, kurie sukuria prielaidas migracijos tinklui plėtoti(s).

Migracijos motyvų analizė leidžia daryti apibendrinimus apie konkrečius kinų ir turkų imigracijos tipus. Tyrimas atskleidė, kad kinų ir turkų darbo imigracija analizuojamą

⁸ Priešingai analizuojamų imigrantų grupių imigracijos į Lietuvą pradžia, migracijos motyvų analizė atskleidė kinų ir turkų imigracijos struktūros charakteristikas ir, tuo pačiu, leido pažvelgti į šių imigrantų grupių migracijos tinklo turinį.

imigrantų grupių verslumo Lietuvoje kontekste (priešingai bendrai darbo imigracijai, kurią sąlygoja griežta darbo imigracijos politika ir, kartu, makroekonominiai veiksniai kilmės ir tikslo šalyse) pasižymi stipriais etninės giminystės ryšiais.

***Turkai:** <...> Kai atvažiuavau iš Turkijos, visai nieko nepažinojau, nei vieno žmogaus. Pažinojau tik tuos draugus, kurie mane čia pakvietė. (Jie jums padėjo?) Žinoma, labai stipriai padėjo iš pradžių. Netgi buvo toks laikas, kai pusę metų gyvenau pas vieną žmogų. Jie man artimi kaip giminės, kaip brolis, kaip mama. Aš juos taip myliu <...>, iki šiol mes bendraujame <...> su šeimomis <...> vaikštome nuolat vieni pas kitus į svečius <...> (Nr. R-9).*

***Kinai:** <...> Mano draugas turėjo verslą Lietuvoje. Jam reikėjo pagalbos, todėl jis suorganizavo man vizą. Šis darbas Lietuvoje geriau apmokamas <...> lyginant su Kinija. Nors, po truputį tampa panašus <...> (Nr. R-3).*

Nors atrodo, kad kinų ir turkų migracijos motyvai ir sprendimas pasirinkti Lietuvą, kaip nuolatinio gyvenimo vietą, gali būti apibūdinamas bendrais vardikliais, tyrimas atskleidė kompleksinę kinų ir turkų imigracijos prigimtį, kuri rodo, kad migracija dažnai tampa spontanišku ir neplanuotu procesu.

***Turkai:** <...> Prieš atvykstant į Lietuvą dirbau pardavėju parduotuvėje Stambule. Iš Lietuvos atvažiuodavo žmonės apsipirkti. Atvažiuodavo, išvažiuodavo <...>, taip mes ir susipažinome. Aš jiems labai patikau, nes labai daug padėjau, todėl tapau artimas. Jie labai norėjo, kad atvažiuočiau į Lietuvą pamatyti, kaip jie gyvena <...>, pasisvečiuoti. Sakė, atvažiuok pas mus pailsėt, pamatysi mūsų šalį. Tada nusprendžiau <...>, galvojau, atvažiuosiu ir pažiūrėsiu. Atvažiuavau į Lietuvą, pamačiau situaciją ir man patiko. Vėliau taip atsitiko, kad mano vadovai Stambule pasiūlė atidaryti įmonės filialą. Mes atidarėme filialą ir aš pradėjau dirbti Lietuvoje. Po metų ar pusantrų apsisukimai ėjo ne taip, kaip norėjosi, todėl įmonės savininkai užsimanė, kad grįžčiau į Turkiją. Tačiau aš čia jau kaip ir užgyvenau per pusantrų metų, todėl nelabai norėjosi grįžti <...> Patiko, todėl likau čia <...> (Nr. R-9).*

***Kinai:** <...> Iš Kinijos atvykau tam, kad pradėčiau verslą. Kinijoje taip pat turėjome savo verslą. Ten pakankamai įtemptas gyvenimo ritmas, įtemptai reikėjo dirbti, didelė konkurencija. Vyro mokytojas (kinas), kuris mokė gaminti, pirmiausia atvyko čia ir papasakojo, kad gyvenimas Lietuvoje ne toks įtemptas, todėl nereikia taip sunkiai dirbti <...> ir aplinka nebloga, todėl pakvietė atvykti. Vyras kitiems dirbo pusantrų metų Lietuvoje. Mes dažnai bendraudavom internetu. Verslo Kinijoje nebeturėjome <...>, aš dirbau kitų žmonių įmonėje, pardavinėjau baldus <...> Dėl ko atvykom? Pirma priežastis – verslo kūrimas Lietuvoje; kita priežastis – atstumas tarp vyro ir žmonos. Vyras kvietė atvykti, pasižiūrėti ar patiks. Jeigu patiks – galima gyventi čia, o jeigu nepatiks – būtų kaip kelionė... Po to, kai čia pabuvo pusę metų, pasitaikė proga atidaryti restoraną, nes šito restorano (kuriame vyko pokalbis) kaina tapo gana pigi, todėl galėjo įpirkti ir pradėti verslą. Čia buvo restoranas, pirko iš kito kino. Nusipirko tada, kai prasidėjo krizė. Vienas žmogus pardavė, nes jie krizės laiku dirbo <...> (Nr. R-8).*

Analizuojant aukščiau aptartus migracijos motyvus, visų pirma pastebėtinas analizuojamų imigrantų grupių imigracijos proceso kompleksiskumas. Jei kinų individualūs mobilumo veiksniai yra labiau susiję su teisėta veikla ir mažiau su šeiminiiais ryšiais, turkų atveju individualūs mobilumo veiksniai dažniausiai sąlygojami šeiminių ryšių ir mažiau – ketinimų Lietuvoje kurti verslą. Darbo imigracija pastebima abiejų analizuojamų imigrantų grupių atvejais. Tyrimas atskleidė, kad nepaisant skirtingų atvykimo pagrindų ir migracijos motyvų, kertinis kinų ir turkų ekonominės veiklos aspektas yra smulkaus ar vidutinio verslo kūrimas. Atliekant tyrimą pastebėta, kad šį (verslininko) statusą kinai ir turkai pasiekia skirtingai; priklausomai nuo sprendimo migruoti priėmimo aplinkybių, „pirminės“ aplinkos, į kurią atvyksta imigrantas, ir socialinių bei ekonominių ryšių.

Turkų atveju, šeimos migracija yra pagrindinis imigracijos į Lietuvą tipas, kurį iliustruoja tiek statistiniai duomenys, tiek ekspertų interviu. Tyrimas parodė, kad vyrauja įvairios šeimos migracijos formos, kurios atsiskleidžia skirtingais būdais. Pavyzdžiui, migracijos „užuomazgos“ (aplinka, kurioje susipažįsta žmonės) apima (1) interaktyvias formas (t. y. internetą), (2) studijas Turkijos universitetuose ir (3) atostogas Turkijos kurortuose.

<...> Daugiausia jie (turkai ir lietuvės) susitinka Turkijoje, kai lietuvės atostogauja. Antra, internetu, tada irgi <...> 30 procentų atvyksta čia kažką veikti ar tyrinėti rinką <...> Dauguma žmonių susipažįsta su merginomis Turkijoje, atvažiuoja čia <...>, daug tokių yra <...> (Nr. E-4). <...> Kiek čia atvažiuoja turkų, visi yra arba susipažinę su merginomis Antalijoje, arba kitose turistinėse vietose <...> Tokių, kurie atvažiavo tiesiai čia turėdami tikslą <...>, tokių nėra <...> (Nr. R-10).

Statistinių duomenų analizėje ir ekspertų vertinimuose šeiminės turkų imigracijos aplinkybės gali būti įvardytos kaip homogeniškos, tačiau imigrantų pasakojimai atskleidžia skirtingų aplinkybių sąlygojamas istorijas.

<...> Atvykau į Lietuvą prieš 5 m. <...> Su žmona susitikau dirbdamas turizmo sektoriuje, kai dirbau Fetyje (Turkijoje). Buvau šaudymo iš lanko mokytojas <...> „Robin Hud“. Kažkaip tikom vienas kitam. Susituokėm ir atvykau gyventi čia. Jau penkeri metai gyvenu Lietuvoje <...>, žmona lietuvė. Mes turime sūnų, jam ketveri metai. Mano gyvenimas čia, aš šitoje grandinėje sukuosi penkerius metus <...> (Nr. R-4).

Analizuojant Lietuvoje gyvenančių turkų migracijos tinklo formavimo(si) problematiką pastebėtina, kad šeimos susijungimas sąlygoja skirtingą (lyginant su kitais pagrindais į Lietuvą atvykstančiais turkais) integracijos kontekstą. Tyrimo duomenys atskleidė, kad šeimos susijungimo pagrindu imigruojantys turkai atvyksta į aplinką, kurioje jau egzistuoja neformali integracijos infrastruktūra, sudaryta iš sutuoktinio šeimos (ir šeimos draugų) ryšių. Pastebėtina, kad šeiminiai ryšiai daro didelę įtaką turkų socialinių ryšių plėtrai, kalbos barjerui, leidimų gyventi išdavimo procesams, dalyvavimui darbo rinkoje, laisvalaikiui, kt.

<...> Mano žmona visada viską tvarkė. Man niekada neteko, niekada nebendravau su jokiais žmonėmis <...> (Kaip radote butą?) Žmona rado, prieš man atvykstant (Nr. R-5).

Analizuojant šeimines aplinkybes į Lietuvą atvykusių turkų migracijos patirtis, pabrėžtinai bendras (t. y. šeiminiškas) migracijos motyvas. Dauguma turkų imigrantų atvyksta kaip Lietuvos piliečių šeimos nariai (kaip tyrimas parodė – sutuoktiniai), todėl vyrauja skirtingos migracijos strategijos. Šiuo atveju aplinka, kurioje priimamas sprendimas migruoti, tampa itin svarbiu analizės aspektu. Tyrimo duomenų analizė atskleidė, kad mišrių santuokų atveju, šeimos nariai (sutuoktiniai) priima bendrą sprendimą dėl nuolatinės gyvenamosios vietos. Dažniausiai sprendžiama, ar gyventi Lietuvoje, ar Turkijoje. Atlikus tyrimą galima teigti, kad didelė dalis mišrių šeimų lieka Turkijoje, tačiau kita dalis Lietuvą pasirenka kaip nuolatinio gyvenimo vietą. Dažniausiai šiam pasirinkimui įtaką daro ekonominiai veiksniai: sutuoktinių įsidarbinimo galimybės, užimamos pareigos ir finansinė situacija. Pavyzdžiui, jei sutuoktinis Lietuvoje turi gerai apmokamą darbą, šeima nusprendžia apsigyventi Lietuvoje. Tokiu atveju, pasitelkdamas šeiminius ir kitokio pobūdžio ryšius su Lietuvoje gyvenančiais turkais, sutuoktinis (Turkijos pilietis) dažniausiai ieško galimybių įsteigti verslą.

<...> Per metus žmona nerado jokio darbo Turkijoje, o tai buvo blogai mūsų santykiams, nes ji jautėsi labai blogai, todėl tai pradėjo veikti mūsų santuoką. Turėjome kažką nuspręsti. Ji nusprendė pradėti magistro studijas Roterdame, Erasmus universitete. Aš sutikau. Jai labai gerai sekasi mokytis. Taigi, ji išvyko mokytis ir po metų grįžo į Lietuvą <...> viena. Kol buvo Lietuvoje – pasiūlė darbą. Ji man pasakė ir mes pradėjome spręsti. Jos darbas – ateičiai. Aš pardavėjas, verslininkas. Aš galiu daryti bet ką, užsiimti bet kokią verslu, mažu ar dideliu <...>, bet kurioje šalyje. Nusprendėme atvažiuoti į Lietuvą <...> (Nr. R-5).

Analizuojant šeimos susijungimą tikslinga atsižvelgti ne tik į santuokas, bet ir į ištuokas. Tyrimas atskleidė, kad didžioji dalis santuokoje gyvenančių lietuvių ir turkų pasirenka Turkiją kaip nuolatinio gyvenimo vietą, todėl šiuo atveju nustatyti ištuokų mastą sudėtinga. Tačiau, kaip atskleidė tyrimas, ištuokos tarp Lietuvoje gyvenančių Lietuvos ir Turkijos piliečių yra dažnai pasitaikantis reiškinys.

<...> (Imamas): Svarbiausia – surasti bendrus dalykus skirtingose kultūrose ir žmonių gyvenimuose. Žinau vieną šeimą, kurie galvojo apie skyrybas, bet vaikščiojo konsultuotis pas mane ir sugebėjo surasti sprendimą bei likti kartu <...> Vyras studentas čia susiranda žmonas ir pasiūlo tekėti, todėl lieka čia. Kai kurie čia dirba, po to veda <...> (M... islamą priėmusi Rusijos pilietė): manau, jis (imamas) turi omeny, kad iš pradžių dirba vienoje vietoje, o paskui pabando pradėti savo verslą. O apie kultūrinius skirtumus jis pasakė, kad žino gerų pavyzdžių, bet yra daug blogų pavyzdžių, kai šeima išsiskiria ir vyras grįžta atgal į Turkiją. G...(turkas): yra daug tokių pavyzdžių <...> (Nr. E-6).

Priešingai šeimos susijungimo pagrindu į Lietuvą atvykstantiems turkams, darbo imigrantai (pakviesti Lietuvoje gyvenančių turkų verslininkų) ir verslą Lietuvoje ketinantys kurti turkai atvyksta į kitokio pobūdžio aplinką, kurioje taip pat egzistuoja migracijos tinkle įsitvirtinę etninė giminystė, verslo partnerystė ir darbo santykiais grįsti ryšiai, sąlygojantys Lietuvos (kaip tikslo šalies) pasirinkimą iš vienos pusės, ir leidžiantys turkų imigrantams

lengviau įveikti kasdienius sunkumus iš kitos pusės. Nors verslo ir darbo santykių sąlygojama turkų imigracija atsiskleidžia daugelyje imigrantų pasakojimų, kai kurios turkų imigracijos patirtys iliustruoja ES paplitusią tendenciją, kai šeimos migracija tampa neišvengiamu darbo migracijos rezultatu.

<...> Iš pradžių atvyko mano pažįstami iš Turkijos, Lietuvoje sukūrė verslą – mėsos gaminių ir lavašų <...>, turėjo mažą fabriką, todėl pakvietė mane kaip virėją <...> Su partneriu iš Vokietijos kūrė verslą, todėl mane pakvietė <...>, pasiūlė atvažiuot dirbt. Aš jį seniai pažinojau, todėl atvažiavau. Pas jį dirbau beveik du metus <...>, kartu dirbom, vėliau kartu įmonę atidarėm, tačiau išsiskyrėm su šituo žmogum. Kažkas negerai išėjo <...>, aš jau mačiau, kad nesąmonę darom. Anksčiau lietuvių kalbos nemokėjau, kaip dabar, todėl bijodavau, kad kažkas man atsitiks. Taigi, išsiskyrėme, nes aš jam sakiau, kad daugiau kartu verslo nedarysim. Po metų atvyko mano žmona. Ji turi virėjos diplomą, todėl pasikviečiau žmoną. Žmona turkė <...> atvažiavo, mes kartu dirbom, paskui žmona atidarė įmonę <...>, mes kartu atidarėm. Bet pagal migraciją <...>, kadangi negalėsi gauti leidimo laikinai gyventi už 10 000 kapitalą, pardaviau 50 proc. įmonės akcijų žmonai, todėl žmona turi visas akcijas ir yra direktorė, o aš virėjas. Dar buvome atidarę vieną kebabinę Kaune, bet mes negyvenome ten, todėl darbuotojai negerai dirbo <...>, bankrutavom. Uždarėm ir dabar kol kas dirbam čia. Mano žmonos verslas, o mano pareigos – virėjas <...> (Nr. 13/14/15).

Apibendrinant turkų individualius ir kolektyvinius mobilumo veiksnius galima teigti, kad turkų migracijos motyvai yra įsitvirtinę kolektyviniame lygmenyje. Kitaip tariant, aplinka, kurioje dažniausiai priimamas sprendimas migruoti, yra sąlygojama migracijos tinklo, jungiančio (1) Lietuvoje gyvenančius turkų verslininkus ir potencialius darbo imigrantus Turkijoje; (2) potencialius verslo partnerius Turkijoje ir Lietuvoje; (3) skirtingose (kilmės ir tikslo) šalyse gyvenančius šeimos narius; (4) potencialius imigrantus Turkijoje ir Lietuvoje įsteigtų turkų imigrantų organizacijas.

Priešingai turkų imigracijos tendencijoms, kinų atveju pastebėtos kitokio pobūdžio imigracijos aplinkybės. Dauguma kinų į Lietuvą atvyksta arba teisėtos veiklos pagrindu, arba kaip darbo imigrantai dirbti kinų verslininkų restoranuose⁹. Atsižvelgiant į šias aplinkybes, kinų migracijos motyvai ir migracijos tinklo formavimo(si) trajektorijos gali būti palyginami su turkų atveju (t. y. turkais, kurie į Lietuvą taip pat atvyksta verslo ir darbo santykiais grįstų ryšių pagalba). Kinų ir turkų verslininkai ar pas verslininkus atvykstantys darbuotojai (kinų ar turkų darbo imigrantai) dažniausiai atvyksta į aplinką, kurioje vyrauja ne šeiminiai (t. y. išoriniai ryšiai ar bent jų prielaidos su daugumos visuomene), bet vidiniai socialiniai ir ekonominiai ryšiai (imigrantų grupėje). Jei turkų šeimos susijungimo aplinkybės dažniausiai sąlygoja vienokio pobūdžio, tai verslo ir darbo tikslais atvykstančių turkų ir kinų – kitokio pobūdžio migracijos tinklo formavimąsi. Pirmuoju atveju, migracijos

⁹ Nors (lyginant turkus su kinais) vyrauja skirtingi migracijos motyvai, tiek kinai, tiek turkai susiduria su panašiais imigracijos barjeriais.

tinklas dažniausiai grindžiamas šeiminiiais (ir šeimos draugų) ryšiais; antruoju – etninės giminystės ir verslo ryšiais bei darbo santykiais.

Tyrimo rezultatai atskleidė, kad kinų atveju vyrauja keli imigracijos motyvų ir migracijos tinklo sąveikos scenarijai. Jei kinai atvyksta kaip darbo imigrantai (kinų verslumo Lietuvoje kontekste), darbdaviai (kinų verslininkai) pas juos dirbantiems kinams dažniausiai suteikia visas reikiamas paslaugas ir paramą (pavyzdžiui, sutvarko leidimų gyventi išdavimo klausimus, pasirūpina būstu, sprendžia kitus kasdienes sunkumus). Po tam tikro laikotarpio (kuris priklauso nuo darbo santykių, verslo pobūdžio ir Lietuvoje įgyvendinamos imigracijos politikos) kinai arba išvyksta iš Lietuvos, arba bando įkurti savo verslą. Pastaruoju atveju, įkurti verslą dažniausiai padeda kinus į Lietuvą pasikvietę verslininkai – buvę ar vis dar esami darbdaviai. Tokiais atvejais tuščia darbo vieta kinų restoranuose yra užimama kito kino, kurį pakviečia arba tas pats darbdavys, arba buvęs darbuotojas. Tokiu būdu formuojasi (plečiasi) migracijos tinklas, ir, kartu, didėja kinų imigracijos bei verslumo Lietuvoje potencialas, kuris priklauso tiek nuo pastoviai kintančio (ir besiformuojančio) migracijos tinklo, tiek nuo verslui (ne)palankios aplinkos¹⁰.

<...> Į Lietuvą atvykau, nes draugas pakvietė dirbti kinų restorane. Po metų tas pats draugas padėjo įsteigti savo verslą, todėl nebebuvo darbo imigrantas, turėjau leidimą teisėtai veiklos pagrindu. Įkūriau restoraną, o dabar turiu jau du restoranus <...> (Nr. R-10).

Lygiagrečiai etninės giminystės ir verslo ryšių bei darbo santykių sąlygojamam migracijos tinklui, kinų darbo imigracijos atžvilgiu pastebimi struktūriniai imigracijos veiksniai. Tyrimas atskleidė tendenciją, kad kinų verslininkai virėjus kviečiasi iš Harbino miesto (Heilongdziano provincijos sostinės Kinijoje), kuriame yra įsteigta speciali, Europos rinkai skirta virėjų mokykla.

3.3. Migracijos tinklas ir ryšiai su daugumos visuomene

Tyrimas atskleidė, kad kinų ir turkų migracijos motyvai, patirtys ir ekonominės veiklos ypatumai susiję su skirtingo pobūdžio ryšiais. Individualų ir kolektyvinį kinų bei turkų mobilumą sąlygojantys socialiniai ir ekonominiai ryšiai, Lietuvoje susikūrusi neformali integracijos infrastruktūra leidžia diskutuoti apie migracijos tinklo kūrimo(si) prielaidas, kurias iliustruoja migracijos motyvų (kilmės šalyje) ir skirtingo pobūdžio ryšių (tikslų šalyje) sąsajos.

Turkų atveju, tyrimas atskleidė skirtingas imigracijos patirčių ir ryšių sąsajas. Pavyzdžiui, dalis turkų Lietuvoje įgijo aukštąjį išsilavinimą, susituokė, įkūrė migrantų organizacijas ir sėkmingus verslus; kita dalis turkų susituokė Turkijoje ir tik vėliau atvyko į Lietuvą (kur taip pat įkūrė verslus). Pabrėžtina, kad skirtingi migracijos motyvai sąlygoja skirtingo pobūdžio ryšių formavimąsi. Pavyzdžiui, šeiminis statusas (šeimos susijungimas kaip migracijos motyvas) sąlygoja stipresnius socialinius ryšius su daugumos visuomene.

¹⁰ Nors tikslų duomenų, kiek kinų lieka Lietuvoje ir sugeba pereiti iš darbo imigranto į verslininko statusą, nėra, tyrimas atskleidė, kad tokia tendencija egzistuoja.

<...> Taip, mes visada susitinkam. Ne tiek dėl to, kad mišrios šeimos, tiesiog čia kitokių nėra. Nemišrios šeimos čia neatvyksta. Aš žinau tik mišrias. Ir ambasada, kur turkiškos šeimos. O kitos visos santuokos mišrios. Susitinkame kavinėse, baruose, restoranuose, kartą ar du per du mėnesius <...> (Nr. R-4).

Priešingai šeiminiams ryšiams, verslo kūrimas ir darbo imigracija sąlygoja stipresnių ekonominių (verslo) ryšių kūrimą su kitais Lietuvoje gyvenančiais turkų imigrantais (šiuo atveju analizuojami ryšiai ne tarp skirtingose (kilmės ir tikslo) šalyse, bet tikslo šalyje – Lietuvoje gyvenančių turkų).

<...> Kiek pažįstu per darbą savo draugus, daugiausia jie kebabais užsiima. Anksčiau, kai prekiaudavau avalyne, žinojau porą žmonių, kurie avalyne užsiima. Kai prekiauvau tekstile, pažinojau kelis užsiimančius tekstile. O dabar <...> daugiausia kebabais. Dėl to, kad tai didelių pinigų ir didelių investicijų nereikalaujantis darbas. Didelių pinigų nereikia <...> 5–10 tūkstančių ir gali jau atidaryti mažą kebabinę <...>, uždirbi sau, šeimą gali išlaikyti <...> (Nr. R-9).

Galiausiai, Lietuvoje pragyventas laikotarpis „panaikina“ minėtus skirtumus: šeimos susijungimo pagrindais atvykę turkai steigia verslus ir, tokiu būdu, stiprina ekonominius (verslo) ryšius su Lietuvoje gyvenančiais turkais iš vienos pusės, o teisėtos veiklos, studijų ar darbo pagrindais atvykę turkai (po tam tikro Lietuvoje pragyvento laikotarpio) sukuria stipresnius socialinius ryšius su daugumos visuomene.

<...> Pažįstami, su kuriais aš praleidžiu laiką, lietuviai. Žvejot su lietuviais mėgstu. Žvejoti mėgau prieš tai, jau Turkijoje. Ten, aišku, ne tokias gaudydavom. Aš mėgėjau egzotikos, povandeninės, aštuonkojai, rykliuką kokį mažiuką <...>, labai įdomu. Savaitgaliais daugiausiai su lietuviais, pastoviai <...> prie Neries ar Elektrėnų ežero. Jeigu žiūrėti į mano telefoną <...>, vardai, kurie ten yra, iš jų 50 turkų, o visi kiti – lietuviai <...> Kaunas yra Kaunas, man nepatinka. Man ten nejauku. Viskas kažkaip sumaišyta, ne taip, kaip Vilnius. Vilniuje aš jaučiuosi kaip namuose, o į Kauną patenku kaip į kitą planetą. Keletą kartų per mėnesį važiuoju, bet man nepatinka, norisi kuo greičiau grįžti. Aš Lietuvoj buvau visur, kiekvienam kaime ir miestelyje <...> Gyvenu Lietuvoje ir gyvenasiu. Neplanuoju kažkur važiuot. Įsivaizduokit, medis didelis, jau išsaknijęs po žeme, ištraukt neįmanoma <...> Jei man važiuoti į Turkiją – tai man ten Portugalija bus. Aš negalėsiu <...>. aš linksmas žmogus esu. Akropolyje pamatytumėte mane – kas antras sveikinasis su manim, labai daug pažįstamų turiu <...>, kai eini Akropolyje, visi laba diena. O Turkijoje, kai važiuoju su žmona, tai jau kitaip ten. Kam man ten važiuoti, aš neišgyvensiu ten nei savaitės <...> Aš jaunas išvažiuoju, 22 metai buvo man. Savo gyvenimą pragyvenau čia <...> (Ar einat į turkų renginius?) Nelabai, geriau važiuosiu žvejoti. Man įdomu kiti dalykai <...>, ką ten vėl tą patį šnekėt <...> (Nr. R-3).

Nors respondentai pokalbių metu perteikia savo gyvenimo patirtis, susijusias su skirtingo pobūdžio vidiniais ar išoriniais ryšiais (leidžiančiais kalbėti apie migracijos tinklo kūrimo(si) prielaidas), ekspertai akcentuoja konkrečius migracijos tinklo formavimo(si) aspektus.

<...> *Formalios infrastruktūros nėra. Paprastai neformalus komunikavimas veikia geriau. Turakai labai komunikabilūs ir, paprastai, bendravimo tinklas veikia gerai. Naujai atvykstantys turakai susiranda seniau gyvenančius, kurie žino daugiau už naujokus, todėl daugiau padeda. Jeigu kam nors reikia pagalbos, jie nueina į ambasadą ir paprašo pagalbos. Bet tai priklauso nuo žmogaus pasirinkimo. Ambasada yra formali struktūra, o tinkle informacija mažiau formali ir daugiau praktiška bei efektyvi. Pavyzdžiui, jei čia atvyksta žmogus, jis kažką sutinka, todėl komunikacija vyksta per tinklą. Jeigu aš pažįstu tave, tu pažįsti kitą žmogų <...>, vyksta socializacija. Jeigu kažkam reikia nusipirkti mašiną, išsinuomoti butą, rasti darbą, tokie dalykai labiau sprendžiasi per bendravimo tinklą <...> (Nr. E-1).*

Kartu su skirtingomis imigracijos patirtimis ir migracijos tinklo formavimosi trajektorijomis, tyrimas atskleidė kultūrinius ir religinius aspektus, darančius įtaką turkų organizavimo(si) procesams.

<...> (Imamas): *Socialiniai ryšiai, kuriuos turakai čia kuria, padeda jiems spręsti problemas. Ryšiai ateina iš turkų kultūros ir islamo religijos, kurios pagrindinis tikslas – padėti vieni kitiems. Turakai dalinasi savo problemomis socialiniame tinkle. Paprastai kiti žmonės tada stengiasi padėti, surasti sprendimą. Pranašas Mahomedas sakė: jeigu tavo kaimynas gulasi miegoti alkanas, o tu guliesi miegoti sotus, reiškia, kad tu ne iš mūsų <...> G... (turkas) nesvarbu, gali būti katalikas, gali būt musulmonas <...> M... (islamą priėmusi Rusijos pilietė): kai aš atėjau į turkų bendruomenę, jie man rado turkų kalbos kursus, lietuvių kalbos kursus, islamo kursus. Pas juos labai stipri bendruomenė. Jie padeda vieni kitiems ir padeda netgi žmonėms, kurie nieko bendra su jais neturi. Aš rusė, net ne lietuvė, bet dabar turiu viską, ko anksčiau visai neturėjau. Labai stipri bendruomenė. Bet kokią problemą gali išspręsti. Netgi ryšius su Turkija įjungus, jeigu tik reikės <...> (Nr. E-6).*

Priešingai turkų atvejui, kinų skirtingo pobūdžio ryšiai yra įsitvirtinę pirmineje aplinkoje, į kurią atvyksta imigrantas. Pavyzdžiui, Vilniuje mokslus baigę, bet Klaipėdoje gyvenantys ir dirbantys kinai yra sukūrę tiek išorinius ryšius su daugumos visuomene, tiek vidinius ryšius su kitais Klaipėdoje gyvenančiais kinais.

<...> *Taip, turiu <...>, žmona supažindino. Susitinkame, keliaujame kartu <...> (Nr. R-4). <...> Be abejo, kad turiu. Aš labai komunikabilus žmogus <...> (Nr. R-6). <...> Taip, net daugiau negu kinų tarpe <...> (Nr. R-7).*

Priešingai Klaipėdos atvejui, Vilniuje gyvenančių kinų ryšiai yra įsitvirtinę individualiose imigracijos patirtyse, kurios liudija apie ribotus ryšius tiek su kinais, tiek su daugumos visuomene¹¹.

<...> *Jeigu būna šventės, išskyrus ambasados organizuojamas <...>, mažos, asmeninės <...>, tai arba draugai ateina į restoraną, arba mes pas draugus. Žmonės, su*

¹¹ Verslo ir darbo tikslais atvykstantys kinų ir turkų imigrantai atvyksta į aplinką, kurioje dažniausiai vyrauja vidiniai ryšiai (imigrantų grupėje); šeimos susijungimo pagrindais atvykstantys turakai atvyksta į aplinką, kurioje vyrauja tiek vidiniai, tiek išoriniai ryšiai su daugumos visuomene. Priešingai turkų atvejui, kinai į Lietuvą atvyksta arba kurti verslus, arba kaip verslininkų (Kinijos piliečių) šeimos nariai. Tai sąlygoja siauresnį socialinių ryšių ratą.

kuriais bendraujam <...>, 95 proc. yra kinai. (Ar bendraujate su kaimynais?) Kai kuriuos pažįstu, tad esame bendravę. Pavyzdžiui, kai gimė sūnus, kaimynai padovanojo dovanų, todėl mes pakvietėme pavalgyti. Jie labai norėjo pamatyti, kaip atrodo kinas vaikas <...>, sakė <...> greičiau gimdyk, norime pamatyti. Vakar atėjo iš kito pastato žmonės valgyti <...>, šešių asmenų šeima. Vaikas buvo kitame kambaryje, tad visi subėgo pažiūrėti. Paprastai negalima ten pašaliniams žmonėms eiti, bet jie labai norėjo <...> (Nr. R-2). <...> Ne, draugų lietuvių tarpe neturiu nei vieno <...> (Nr. R-1; Nr. R-5; Nr. R-2).

Lygiagrečiai migracijos motyvams ir geografiniam aspektui, socialinių ryšių ratas su daugumos visuomene yra sąlygojamas individualių socialinių ir demografinių imigrantų charakteristikų bei ekonominės veiklos Lietuvoje specifikos. Turkai (dėl labiau išplėtotų socialinių ryšių) dažniausiai įsitraukia į Lietuvoje populiarias laisvalaikio praleidimo formas (pavyzdžiui, futbolas, žvejyba, vietinis turizmas) su daugumos visuomene ir kitais Lietuvoje gyvenančiais turkais.

<...> Žaidžiu futbolą „Sekmadienio lygoje“. Bet pas mane laisvalaikis iš esmės arba su šeima, arba futbolas. Aš su draugais <...> nu, kaip su draugais <...> tik verslo reikalais, išskyrus porą žmonių, beveik nebendrauju <...> Iš Turkijos jie. Dar yra pažįstami, kaip draugai, iš Baltūros <...>, turkų bendruomenė. O šiaip laisvalaikiu mėgstu žaisti futbolą. Turiu komandą, penkis-šešis žmones, kurie mane visada kviečia. Jiems patinka, kaip aš žaidžiu ir man patinka jie, todėl su jais bendraujam. Dabar mano toks prasiblašymas. O anksčiau, kai nieko čia nepažinojau, aš gerai mokėjau žaisti biliardą. Lazdynuose buvo Erfurtas <...>, naktinis klubas, o viršuje – biliardas. Ten labai daug draugų sutikau. Todėl, kad gerai žaidžiau biliardą, žmonėms tai patiko, todėl jie ateidavo su manim susipažinti <...>, nuolat, merginos ir vaikinai. Taip pat jiems būdavo įdomu su manimi žaisti. Yra draugų iš to laiko, su kuriais iki šių dienų bendrauju. Visi jie iš Lietuvos <...> Čia tokie draugai, kur šeimomis bendraujame. Kažkur 5–6 šeimos, su kuriomis susitikinėjame. Mes važiuojame ir jie į svečius atvažiuoja. Aišku, yra ir lietuvių, su kuriais, pavyzdžiui, važiuojame kur nors į gamtą ar į pirtį <...> (Nr. R-9).

Lyginant su turkais, Lietuvoje gyvenantys kinų imigrantai į panašaus pobūdžio laisvalaikio praleidimo formas įsitraukia mažiau. Be to, dažniausiai, su kitais Lietuvoje gyvenančiais kinais.

<...> Turiu kelis draugus, su kuriais susitikinėjame, tačiau labai retai. Žiūrimė krepšinį, geriamo alų <...> Aš juos pažįstu nuo tų laikų, kai dirbau restorane Vilniuje <...> (Nr. R-1). <...> Be abejo, kad turiu. Kai kuriuos draugus pažįstu nuo universiteto laikų. Taip pat mano virėjai restorane <...>, jie taip pat mano draugai. Susitinkame su jais po darbo, geriamo alų, kalbamės <...>, žvejojame <...> (Nr. R-2).

Kaip ir turkų atveju, tyrimas atskleidė verslo partnerystę ir darbo santykiais grįstus kinų ryšius, kurie (priešingai turkų atvejui) yra siauresni, sąlygojami Lietuvoje vyraujančio kinų verslumo ypatumų.

<...> Turiu draugų, bet partnerių – ne, nes viską darau pats. Kai kurie kinai kartu bendradarbiauja, bet aš viską darau vienas. Didžioji dalis mano kinų draugų yra kitų restoranų savininkai <...> (Nr. R-3).

Šiuo atveju pastebėtinos sąsajos tarp skirtingo pobūdžio ryšių. Tiek kinų laisvalaikio praleidimas, tiek tarpusavio bendravimas darbo (verslo) reikalais yra sąlygojamas tų pačių verslo partnerystė ir darbo santykiais grįstų ryšių. Kartu su šiais ryšiais, didžiosios dalies Klaipėdoje gyvenančių kinų ryšiai taip pat sąlygojami imigracijos motyvų, kurie, galiausiai, padarė įtaką vidiniam kinų mobilumui Lietuvoje iš vienos pusės, ir sukūrė prielaidas kinų verslumui Klaipėdoje plėtotis iš kitos pusės.

Kaip ir turkų (dažniausiai mišrių santuokų) atveju, kinų šeiminiis statusas taip pat sąlygoja vidinius ir išorinius imigrantų ryšius. Jei turkų atveju šis faktas gali būti laikytinas tendencija, kinų atveju – labiau išimtimi.

<...> Laisvalaikį leidžiu su šeima: vaikai ir žmona. Einame apsipirkinėti, pas draugus į svečius <...>, valgome, švenčiame gimtadienius, važinėjame maudytis <...> su kinais <...>, draugai supažindino. Draugų nėra daug, yra keturi tikri draugai. Keturios šeimos bendrauja tarpusavyje. Pažįstamų daug, bet draugai tik iš keturių šeimų. Pavyzdžiui, vienas draugas turi žmoną lietuvę ir vaiką. Per juos galime sužinoti, kokie pokyčiai Lietuvoje <...> (Nr. R-3).

Pagrindinė kinų ir turkų imigrantų veikla (ar bent tikslas) Lietuvoje – verslo kūrimas. Atsižvelgiant į šį faktą, tikslinga akcentuoti analizuojamų imigrantų grupių užimtumo ir laisvalaikio santykį. Tyrimas atskleidė, kad ekonominės veiklos specifika skirtingai sąlygoja kinų ir turkų socialinių ryšių su daugumos visuomene ratą. Pavyzdžiui, ilgos darbo valandos: jei kinų restoranai dirba nuo ryto iki vėlaus vakaro, turkų greito maisto kavinės dirba arba trumpiau, arba visą parą. Kinų restoranų savininkai (kinai) savo restoranuose dažnai dirba virėjais ir užima kitas pareigas (pavyzdžiui, savaitgaliais plauna indus), todėl dažniausiai neturi laisvo laiko.

<...> Nelabai bendrauju. Nu <...>, bendrauja, susitinka kartais. Man L... (kinas) sakė: nu, susitinkam, bendraujam, bet laiko nėra <...> Jie neišeina iš savo restoranų, nes visą laiką būna tenai. Negali nei vienai dienai palikti ir išvažiuoti. Jie visą laiką kontroliuoja verslą <...> (Nr. E-2).

Nors turkų ekonominės veiklos specifika yra panaši į kinų, vis dėlto, didžiosios dalies Lietuvoje gyvenančių turkų kuriami verslai nereikalauja didelių investicijų. Nors tai dar nereiškia, kad mažesnės investicijos reikalauja mažiau pastangų, turkai dažniausiai randa daugiau laisvo laiko, kurį praleidžia įvairiai: pamaldos, neformalūs susitikimai, futbolas, biliardas, poilsis su šeima, sporto klubas, krepšinio žiūrėjimas, kt.

<...> Vaikštau į sporto klubą, žaidžiu futbolą. Krepšinį mėgstu žiūrėti, tačiau žaisti nelabai išeina. Į kiną, į boulingą, prie ežero, kaip ir visi. Su turkais žaidžiu futbolą du kartus. Vieną kartą turkai, ispanai <...>, užsieniečiai; kitą kartą – aš turiu savo komandą, su vietiniais, lietuviais. Kiekvieną savaitę žaidžiam futbolą „Sekmadienio lygoje“. Mano kaimynai <...>, Justiniškės toks rajonas, kur dažniausiai gyvena valstybiniai darbuotojai,

mokytojai arba pensininkai, gal dėl to yra ramiau. Bet su kaimynais... vieni yra labai geri, todėl bendraujam. Aš kiekvieną kartą, kai pamatau, sakau, laba diena arba zdravstvuite. Aš nežinau, neparašyta, kas lietuvis, o kas rusas <...> (Nr. R-1).

Apibendrinant galima teigti, kad turkai (lyginant su kinais) sugebėjo sukurti platesnio pobūdžio migracijos tinklą dėl skirtingų priežasčių: individualių charakteristikų, migracijos motyvų, ekonominės veiklos specifikos, geografinio imigrantų pasiskirstymo ir, galiausiai, galimybės organizuotis religiniu pagrindu. Šiuo atveju religinis aspektas taip pat yra svarbus. Pavyzdžiui, kiekvieną penktadienį turkai renkasi mečetėje. Po pamaldų turkai dažnai organizuoja neformalius susitikimus, kuriuose aptaria turkų gyvenimo Lietuvoje problemas ir jų sprendimo būdus¹². Be to, Lietuvoje gyvenantys turkai aktyviau dalyvauja viešame gyvenime. Priešingai turkų atvejui, kinai religiniais pagrindais organizuojasi itin retai.

3.4. Kinų ir turkų migracijos tinklas makro, mezo ir mikro lygmenyse

Kinų ir turkų migracijos tinklas atsiskleidžia per skirtingus makro, mezo ir mikro lygmenis: imigracijos pradžią, individualius ir kolektyvinius imigracijos veiksnius bei socialinių ir ekonominių ryšių plėtojimo(si) procesus.

Migracijos tinklas kinų ir turkų imigracijos procesuose vaidina svarbų vaidmenį. Turkų atveju, migracijos tinklas sąlygojamas šeiminių ir etninės giminystės ryšių. Pirmuoju atveju, kuriami išoriniai ryšiai su daugumos visuomene, antruoju – verslo ir darbo santykiais grįsti ryšiai su Lietuvoje gyvenančiais turkais. Itin retais atvejais sukuriama socialiniai ir ekonominiai ryšiai tiek su turkų imigrantais, tiek su daugumos visuomene. Tai rodo, kad įvairaus pobūdžio ryšių kūrimą sąlygoja skirtingi veiksniai: migracijos motyvai, Lietuvoje pragyventas laikotarpis, individualios charakteristikos.

Lyginant su turkais, kinų migracijos tinklas yra siauresnis. Jei Vilniuje kinų migracijos tinklas labiau pastebimas imigracijos, o ne neformalios integracijos infrastruktūros kontekste (t. y. migracijos tinklas didesnę įtaką daro ne integracijai, bet imigracijos tikslo šalies pasirinkimui), Klaipėdoje migracijos tinklas apima tiek iki-imigracinį, tiek post-imigracinį procesus.

Apibendrinant analizuojamų imigrantų grupių migracijos tinklo kūrimo(si) ypatumus galima teigti, kad migracijos tinklas peržengia geografines Lietuvos (kaip imigracijos tikslo šalies) ribas. Iš vienos pusės, migracijos tinklas sąlygoja kinų ir turkų individualius ir/ar kolektyvinius mobilumo veiksnius, o kartu ir tikslo šalies pasirinkimą; iš kitos pusės, migracijos tinklo sąlygojami mobilumo veiksniai susiję su migrantų integracijos procesais Lietuvoje. Kitaip tariant, migracijos tinklas vyrauja trijuose migracijos proceso lygmenyse: mikro (migracijos tinklas sąlygoja individualų ir/ar kolektyvinį mobilumą), makro (migracijos tinklas padeda įveikti struktūrinius imigracijos procesą ribojančius barjerus – imigracijos politiką) ir mezo (migracijos tinklas kaip kinų ir turkų imigracijos į Lietuvą procesus generuojantis veiksnys; kitaip tariant – migracija kaip pats save generuojantis procesas).

¹² Tyrimas atskleidė ir kitas susitikimo vietas. Pavyzdžiui, Turkijos piliečiui priklausantis *Ibrahim* pasažas Vilniuje.

Migracijos tinklo analizė leidžia diskutuoti apie skirtingo pobūdžio kinų ir turkų ryšius. Tyrimas atskleidė, kad Klaipėdoje gyvenančių kinų socialiniai (etninės giminystės) ryšiai yra persipynę su ekonominiais (verslo) ryšiais ir, tuo pačiu, įsitvirtinę neformalioje migrantų integracijos infrastruktūroje (pagalba įsidarbinant, ieškant būsto, tvarkant su migracija susijusius dokumentus: vizas ir leidimus gyventi). Šis argumentas leidžia teigti, kad neformali integracijos infrastruktūra yra susijusi su darbo santykiais (tarp Lietuvoje gyvenančių kinų verslininkų ir potencialių imigrantų iš Kinijos) arba verslo ryšiais (tarp Lietuvoje gyvenančių kinų verslininkų ir/ar darbo imigrantų iš Kinijos).

Analizuojant turkų atvejį, tyrimas atskleidė panašias socialinių ryšių formas. Tačiau lygiagrečiai etninės giminystės, ekonominiams ryšiams ir darbo santykiams, vyrauja stiprus šeiminių ryšių aspektas, kuris šeimos pagrindu atvykusiems turkų imigrantams leidžia lengviau įveikti kasdieninius integracijos barjerus (kalba, darbo paieška, teisinės ir socialinės paslaugos, kt.) ne tik dėl šeiminių ryšių, bet ir dėl ryšių su šeimos draugais. Kita vertus, verslo ir darbo tikslais atvykstantys turkai dažniausiai atvyksta į aplinką, kurioje jau vyrauja vidiniai ryšiai (imigrantų grupėje). Šiuo atveju svarbu pabrėžti tai, kad naudojant vidinius ryšius, turkų imigrantai „išeina“ į išorinių ryšių su daugumos visuomene ratą. Kitaip tariant, šeimos susijungimo pagrindais į Lietuvą atvykę turkai, dalyvaudami turkų imigrantų socialinėje ir ekonominėje veikloje (dėl šeiminių ryšių su Lietuvos piliečiais), kitiems imigrantams suteikia galimybę naudotis platesne neformalia migrantų integracijos infrastruktūra (pavyzdžiui, turko šeimos nariai ar šeimos draugai – Lietuvos piliečiai – padeda spręsti kitiems turkams kylančius sunkumus). Atsižvelgiant į šias vyraujančias tendencijas galima teigti, kad tiek kinų, tiek turkų migracijos tinklas apima pagrindinius migracijos procesų etapus, tačiau dėl skirtingų migracijos motyvų ir individualių imigrantų charakteristikų, šiuos etapus sąlygoja skirtingai.

Pagrindiniai analizės indikatoriai, leidę atskleisti kinų ir turkų migracijos ypatumus, liudija apie egzistuojančias sąsajas tarp iki-imigracinių (aplinka, kurioje buvo priimtas sprendimas migruoti) ir post-imigracinių (migracijos tinklo formavimosi) procesų. Argumentas, kad individualūs mobilumo veiksniai kilmės šalyje sąlygoja migracijos tinklo kūrimo(si) procesus tikslo šalyje (ir atvirkščiai: besikuriantis migracijos tinklas sąlygoja migracijos motyvus) reikalauja empirinių įrodymų, kurie šiame straipsnyje pateikiami per šiuos skirtingus migracijos etapus: (1) migracijos kilmę ir individualius bei kolektyvinius mobilumo veiksnius, (2) socialinių, ekonominių, institucinių ryšių kūrimą ir (3) migracijos tinklą, apjungiantį tiek minėtus migracijos proceso etapus, tiek tokius struktūrinius migracijos procesą sąlygojančius veiksnius kaip migracijos politika.

Nepaisant egzistuojančio migracijos tinklo, šioje kinų ir turkų migracijos į Lietuvą stadijoje dar per anksti kalbėti apie stiprius vidinius ir išorinius ryšius dėl kelių priežasčių. Pirma, nors analizuojamos imigrantų grupės yra nedidelės (lyginant su skaitlingiausiomis imigrantų grupėmis Lietuvoje ir Vakarų Europos šalių patirtimi), kinų ir turkų imigrantai į Lietuvą atvyksta dėl skirtingų priežasčių į skirtingas aplinkas. Skirtingi tikslai ir gyvenimo

patirtys nesukuria pagrindo organizuotis į migrantų bendruomenes. Antra, nors migracijos motyvai sąlygojami skirtingo pobūdžio ryšių, galutinis kinų ir turkų imigrantų tikslas yra verslo kūrimas. Pastarasis argumentas leidžia diskutuoti apie labiau išplėtotus racionalinius (ekonominius) nei stiprius ir organizuotus vidinius socialinius ryšius kinų ir turkų imigrantų grupėse. Vis dėlto (lyginant su kinais) turkų imigrantai sukūrė platesnio pobūdžio socialinių ryšių ratą tiek su Lietuvoje gyvenančiais turkais, tiek su daugumos visuomene. Priešingai turkų atveju, Klaipėdoje gyvenantys kinai pasižymi stipriais vidiniais ryšiais su kitais Klaipėdoje gyvenančiais kinais iš vienos pusės, ir silpnais išoriniais ryšiais su daugumos visuomene iš kitos pusės. Vilniuje gyvenantys kinai nepasižymi nei stipriais vidiniais, nei išoriniais socialiniais ir ekonominiais ryšiais. Trečia, silpnos migrantų organizacijos (turkų atveju) ar jų nebuvimas (kinų atveju) nesukuria pagrindo koordinuotam migracijos tinklo formavimo(si) procesui vykti.

Išvados

Kinai ir turkai Lietuvą (kaip imigracijos tikslo šalį) pradeda atrasti palaipsniui. Paskutinię 10 metų kinų ir turkų imigracijos Lietuvoje liudija ne apie nusistovėjusias tendencijas, bet apie dinamišką ir greitai kintantį procesą, kurio perspektyvoje didieji Lietuvos miestai – Vilnius ir Klaipėda – gali būti traktuojami kaip kinų ir turkų imigracijos traukos centrai. Tiek kinų ir turkų pasiskirstymas didžiuosiuose Lietuvos miestuose, tiek lyties aspektas imigracijos procesuose laikytini specifiniais kinų ir turkų imigracijos Lietuvoje bruožais.

Pirmasis studentų ir verslininkų iš Kinijos bei Turkijos imigracijos etapas, vykęs 1991–1996 m., iki šiol sąlygoja kinų ir turkų imigracijos procesus. 1991–1996 m. atvykę kinų ir turkų imigrantai sugebėjo ne tik įsitvirtinti Lietuvoje, bet ir sukurti pagrindą kinų bei turkų imigracijos tęstinumui (po 2000 m. ir vėliau). Tokiu būdu pradėjo kurtis kinų ir turkų imigracijos procesus sąlygojantis migracijos tinklas, padėjęs pagrindą neformaliai migrantų integracijos infrastruktūrai formuoti(s).

Kinų ir turkų migracijos motyvai yra įsitvirtinę kolektyviniame (mezo) lygmenyje. Jei turkų šeimos susijungimo aplinkybės dažniausiai sąlygoja vienokio pobūdžio, tai verslo ir darbo tikslais atvykstančių turkų ir kinų – kitokio pobūdžio migracijos tinklo formavimąsi. Pirmuoju atveju, migracijos tinklas dažniausiai grindžiamas šeiminiiais ir šeimos draugų ryšiais; antruoju – etnine giminyste, verslo ryšiais ir darbo santykiais. Galiausiai, kinų ir turkų ryšiai su daugumos visuomene ir nevyriausybinėmis bei imigrantų organizacijomis sujungia šiuos skirtingus migracijos tinklo aspektus ir sukuria terpę migrantų integracijos procesams vykti.

Kinų ir turkų individualaus ir kolektyvinio mobilumo veiksmų analizė atskleidė plataus pobūdžio interpretacijos galimybes apie socialinius ir ekonominius migraciją skatinančius veiksmus. Iš vienos pusės, socialinė migracijos tinklo kilmė leidžia kalbėti apie socialinius migracijos veiksmus; iš kitos pusės, kinų ir turkų ekonominės veiklos ypatumai liudija apie vyraujančius ekonominius migracijos aspektus. Lygiagrečiai ekonominiam migracijos aspektui, socialinėse migracijos teorijose naudojama migracijos tinklo sąvoka ir

neformalios kinų bei turkų integracijos infrastruktūros formavimas(is) liudija apie migracijos tęstinumo potencialą ir migracijos, kaip save generuojančio proceso, savybes.

Per dvidešimt šiuolaikinės migracijos metų kinų ir turkų migracijos procesai „sukūrė“ vyraujančias ekonominės veiklos sritis ir skirtingo pobūdžio ryšių sąlygojamą migracijos tinklą, kuris daro įtaką migracijos motyvams kilmės šalyje ir neformalios integracijos infrastruktūros plėtrai tikslo šalyje. Nors migracijos tinklo turinys keičiasi, jis išlaiko nedidelius, tačiau stabilius kinų ir turkų imigracijos srautus.

Skirtingos kinų ir turkų ekonominės veiklos sritys kūrėsi lygiagrečiai neformalios integracijos infrastruktūros ir migracijos tinklo formavimui(si), todėl galima teigti, kad iš vienos pusės, kinų verslumas Lietuvoje sąlygojo migracijos tinklo kūrimosi procesus; iš kitos pusės, palaiapsniui besiformuojantis migracijos tinklas skatino kinų ir turkų verslininkų ir samdomų darbuotojų imigraciją į Lietuvą.

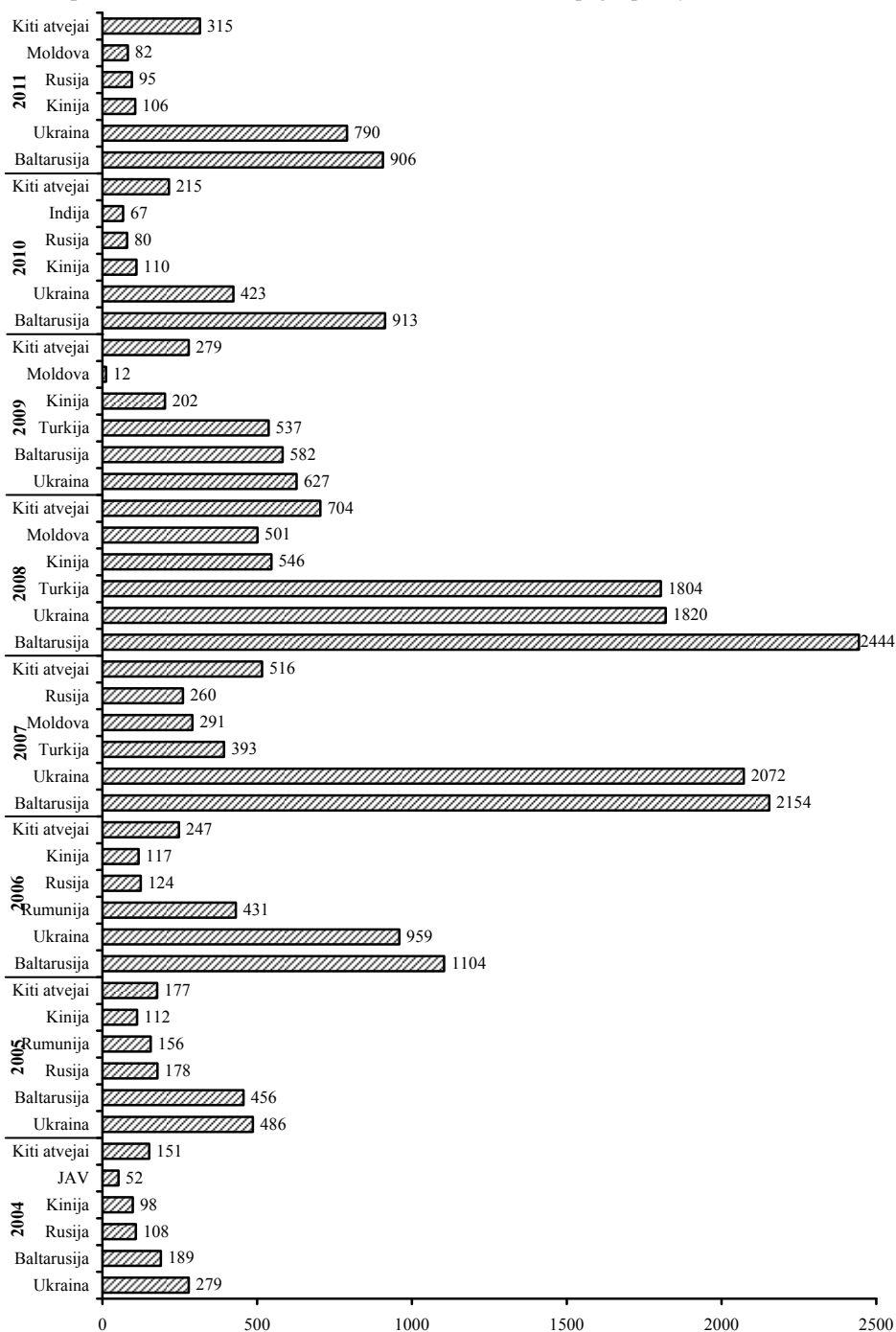
Jei šeiminės turkų aplinkybės nebūtinai sąlygoja migracijos tinklo plėtojimą, kinų ir turkų etnine giminyse, verslo ryšiais ir darbo santykiais grįstas migracijos tinklas turi potencialą plėstis savaime ir, tuo pačiu, migracijos procesui suteikti save generuojančio proceso savybių. Kinų ir turkų verslininkų bei samdomų darbuotojų socialiniai ryšiai yra persipynę su ekonominiais (verslo) ryšiais ir, tuo pačiu, įsitvirtinę neformalioje migrantų integracijos infrastruktūroje, todėl galima teigti, kad imigraciją skatinantys veiksniai tuo pačiu metu sąlygoja migracijos tinklo formavimą(si). Kitaip tariant, kinų ir turkų migraciją sąlygojantys veiksniai gali būti įvardijami kaip migrantų integracijos analizės rodikliai. Vienas iš pagrindinių rodiklių – skirtingo pobūdžio kinų ir turkų ryšius apimanti neformali migrantų integracijos infrastruktūra.

Besiformuojančiame migracijos tinkle įsitvirtinusi kinų ir turkų neformali integracijos infrastruktūra ir socialiniai, ekonominiai bei instituciniai ryšiai iliustruoja migracijos tinklo ir migracijos sistemų teorijų argumentus apie socialinę kinų ir turkų migracijos proceso prigimtį. Socialinė kinų ir turkų imigracijos prigimtis leidžia kalbėti apie perėjimą nuo neoklasikinio (makroekonominio) požiūrio į migracijos procesus prie šiuolaikinio – socialinio, kuris teigia, kad migracijos elgsena negali būti paaiškinta tik struktūriniais veiksniais. Lygiagrečiai makroekonominiam aspektui, šiuolaikinės migracijos sampratos perspektyvoje migracija turėtų būti traktuojama kaip integrali šiuolaikinių visuomenių gyvenimo dalis ir pats save generuojantis procesas.

Literatūra

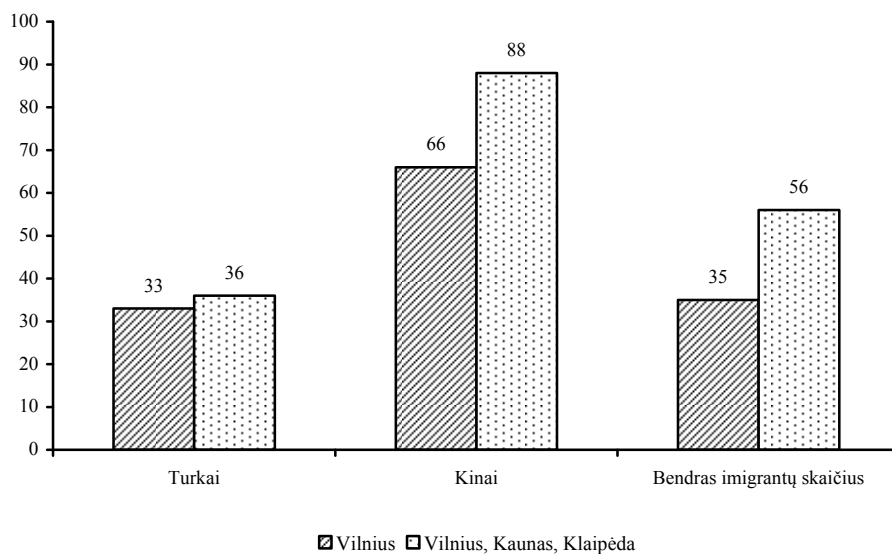
- Betnon, D.; Jenkins, G. 2008. Migration from Turkey and the Uncertainty of the Accession of Turkey to the EU. *Queen's Economics Department Working Paper* 1182. Queen's University, Kingston, Ontario, Canada.
- Betnon, D.; Eric, A.L. LI. 2008. Testing for Rationality in Turkish Migration. *Review of Social, Economic & Business Studies* 9/10: 57–72.
- Fawcett, J.T.; Arnold, F. 1987. *Explaining Diversity: Asian and Pacific Immigration Systems*. In: J.T. Fawcett en B.V. Cariño (eds.), *Pacific Bridges. The new immigration from Asia and the Pacific Islands*. New York: Center for Migration Studies: 453–473.
- De Haas, H. 2007. *Migration and Development: A Theoretical Perspective*. COMCAD Arbeitspapiere: Working Papers 29.
- Yu-Sion, L.; Christiansen F. *Chinatown. 2003. Europe: An Exploration of Overseas Chinese Identity in the 1990s*. London, New York, Routledge. 240 p.
- Massey, D.S. 1990. Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration. *Population Index* 56(1). Spring 1990. Office of Population Research: 3–26.
- Migration and migrant population statistics*. 2011. Eurostat. Prieiga per internetą: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics.
- Moore, M.; Tubilewicz, C. 2001. Chinese Migrants in the Czech Republic. *Asian Survey* 41(4), July/August 2001. University of California Press: 611–628.
- Pieke, F. 2004. *Chinese Globalization and Migration to Europe*. The Center for Comparative Immigration Studies (CCIS). University of California, San Diego. University of Oxford: Working Paper. 94 p.
- Push and pull factors of international migration*. 2000. A comparative report. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. European Commission.
- Vermeulen, F. 2006. *The Immigrant Organising Process. Turkish Organisations in Amsterdam and Berlin and Surinamese Organisations in Amsterdam, 1960–2000*. IMISCOE Dissertations. Amsterdam University Press.

1 priedas. Išduotų leidimų dirbti užsieniečiams skaičius pagal pilietybę 2004–2011 m.

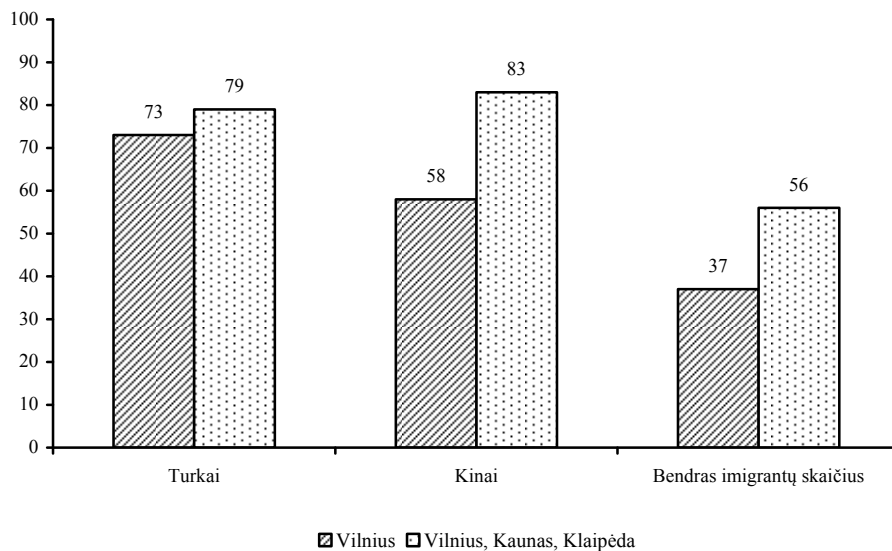
Šaltinis: Sudaryta autoriaus pagal Lietuvos darbo biržos duomenis.

2 priedas. Kinų ir turkų pasiskirstymas didžiuosiuose Lietuvos miestuose 2009 m. (proc.)

Šaltinis: Sudaryta autoriaus pagal Gyventojų registro tarnybos duomenis.

3 priedas. Kinų ir turkų pasiskirstymas didžiuosiuose Lietuvos miestuose 2011 m. (proc.)

Šaltinis: Sudaryta autoriaus pagal Gyventojų registro tarnybos duomenis.

CHINESE AND TURKISH IMMIGRANTS IN LITHUANIA: ORIGINS OF IMMIGRATION AND THE FORMATION OF MIGRATION NETWORK

Karolis ŽIBAS

Institute for Ethnic Studies of LSRC, A. Goštauto st. 11, LT-01108 Vilnius, Lithuania

E-mail: karolis@ces.lt

Summary: Article seeks comprehensively reveal the particular features of the beginning of Chinese and Turkish immigration in Lithuania and the formation of migration network. Article presents the newest statistical data about immigration dynamics and the dominant immigration structure in Lithuania. It also presents empirical data about internal and external social and economic ties, individual and collective experience of the Turkish and Chinese immigrants. The Chinese and Turkish immigration is disclosed according to different aspects of analysis, wich allows revealing the initial factors for immigration and the preconditions for forming migration networks.

Keywords: immigrants, immigration, migration motives, social networks, Chinese, Turks.

STUDENTŲ MIGRACIJA: TEORINIS DISKURSAS IR SITUACIJA LIETUVOJE

Audra SIPAVIČIENĖ

LSTC Visuomenės geografijos ir demografijos institutas, A. Goštauto g. 11,

LT-01108 Vilnius

El. paštas: audra@iom.lt

Mantas JERŠOVAS

Tarptautinė migracijos organizacija

Laurynas RADZEVIČIUS

Vilniaus universitetas

Santrauka. Migracijos politikos bei imigrantų pritraukimo kontekste, studentai iš trečiųjų šalių įvardijami kaip viena perspektyviausių tikslinių grupių. Būdami jauni, išsilavinę, iniciatyvūs, susipažinę su kultūra, pramokę kalbos, užmezgę socialinius ryšius bei dalinai integravęsi į visuomenę, jie gali labai prisidėti prie šalies augimo. Todėl svarstant imigracijos politiką ir galimą darbo jėgos pritraukimą svarbu atkreipti dėmesį į užsienio studentų potencialą, įvertinti veiksnius, lemiančius studentų migracijos srautus ir dinamiką. Nors teoriniame studentų migracijos diskurse pagrindinis dėmesys skiriamas makro lygmens veiksniams – aukštojo mokslo kokybės rodikliams šalyje bei valstybės ekonominiam pajėgumui – vis dėlto, kaip rodo tyrimų rezultatai, nemažą įtaką migracijai studijų pagrindu daro valstybės įgyvendinama politika bei egzistuojančios migracijos procedūros; nemažą įtaką gali turėti ir pačių universitetų pastangos.

Šiame straipsnyje, apžvelgus teorinį užsienio studentų migracijos diskursą, analizuojamos studentų iš trečiųjų šalių migracijos į Europos šalis ir Lietuvą bendrosios tendencijos, veiksniai, perspektyvos. Analizė remiasi 2012 m. Europos Migracijos Tinklo (EMN) rėmuose 24 ES šalyse ir Norvegijoje atliktų tyrimų rezultatais bei papildomai Lietuvoje atlikto sociologinio tyrimo „Studentų iš trečiųjų šalių patirtis Lietuvoje“ duomenimis.

Raktažodžiai: migracija, studentai, aukštasis mokslas.

Įvadas

Migracijos diskurse vis svarbesnę vietą užima migracija studijų pagrindu (*Rosenzweig, Irwin ir Williamson, 2006*), tam nemažai dėmesio skiria dauguma pasaulio šalių. Užsienio studentai yra viena iš nedaugelio migrantų grupių, dėl kurios nekyla pasipriešinimas visuomenėje – tiek valstybių vyriausybės, tiek patys universitetai siekia pritraukti studentus iš trečiųjų šalių, sudarydami jiems palankias sąlygas gyventi bei studijuoti. Sutariama, jog šie studentai teikia ekonominę naudą – didžioji dalis studentų moka už studijas universitete visą kainą, taip pat padengia savo pragyvenimo išlaidas svečioje šalyje. Be to, kai kuriose šalyse, pvz., Slovakijoje (*Baláz ir Williams, 2004*), Japonijoje (*Smith et al., 2011*), atlikti

tyrimai rodo, kad studijuojant užsienyje tarp skirtingų šalių atstovų sukuriama ryšiai, kurie ateityje neretai perauga ir į verslo santykius. Taip kuriama ne tik ekonominė nauda universitetams, tačiau plėtojami ir artimesni verslo ryšiai tarp šalių. Be to, egzistuoja galbūt ne tokie akivaizdūs, tačiau labai svarbūs edukaciniai privalumai šaliai. Universitetai valstybėje, pritraukiančioje didelį studentų iš užsienio skaičių, tampa daugiakultūriški, įvairėja studijų procesas, studentai bei patys dėstytojai išmoksta bendrauti ir dirbti su skirtingų kultūrų atstovais. Tuo pačiu studentams iš užsienio kuriama palanki aplinka, kuri savo ruožtu tampa papildomu traukos veiksniu, prisidedančiu prie studentų iš trečiųjų šalių skaičiaus didėjimo.

Dėl šių priežasčių studentų migracija vis dažniau sulaukia įvairių sričių tyrėjų dėmesio, siekiant identifikuoti, kas apsprendžia studentų migracijos srautus, struktūrą, geografiją. Šiame straipsnyje, apžvelgus teorinį užsienio studentų migracijos diskursą, bus analizuojamos studentų iš trečiųjų šalių migracijos į Europos šalis ir Lietuvą bendrosios tendencijos, veiksniai, perspektyvos. Analizė remiasi 2012 m. Europos Migracijos Tinklo (EMN) rėmuose 24 ES šalyse ir Norvegijoje atliktų tyrimų rezultatais bei papildomai Lietuvoje atlikto sociologinio tyrimo „Studentų iš trečiųjų šalių patirtis Lietuvoje“ duomenimis.

1. Studentų migracijos teorinis diskursas

Teoriniame lygmenyje studentų migraciją pagal tikslus galima suskirstyti į 4 pagrindines kategorijas – akademinę, ekonominę, socialinę-kultūrinę ir politinę migraciją (*Li ir Bray, 2007*):

- *Akademinė migracija.* Jos tikslas – įgyti profesinę kvalifikaciją geriau vertinamuose užsienio valstybių universitetuose. Taip siekiama gauti geriausią galimą aukštąjį išsilavinimą ir įgyti pranašumą darbo rinkoje baigus aukštąjį mokslą.
- *Ekonominė migracija.* Šios studentų migracijos pagrindinis veiksnys yra ne tiek mokslo kokybė, kiek galimybė įsiliesti į darbo rinką kitoje šalyje, kur užmokestis už profesinės kvalifikacijos įgūdžius yra didesnis nei gimtojoje šalyje.
- *Socialinė-kultūrinė migracija.* Šią studentų migraciją lemia kultūros vartojimas – noras pažinti kitas kultūras, galimybė praplėsti akiratį.
- *Politinė migracija.* Šią migraciją lemia politiniai motyvai – noras dalyvauti kitos šalies politiniame bei visuomeniniame gyvenime, taip pat galimybė „sustiprinti politinę galią ir statusą“ (*Li ir Bray, 2007, p. 795*).

Žinoma, šios kategorijos yra tik idealieji tipai – konkretus atvejis dažnai turi visoms ar bent jau keletui migracijos rūšių priskiriamų bruožų. Šios kategorijos jungiamos į 2 platesnius tipus – finansinę/investicinę migraciją, kurią sudaro akademinė bei ekonominė migracijos rūšys, ir vartojimo migraciją, susidedančią iš socialinės-kultūrinės bei politinės migracijos (*Baryla ir Dotterweich, 2001*). Finansinė/investicinė migracija remiasi ekonominėmis paskatomis – iš studijų užsienyje, pačių studijų metu ar jas baigus, siekiama gauti materialios naudos. Tuo tarpu vartojimo migraciją skatina ne materialioji nauda, o noras įgauti kultūrinės patirties, galimybę tobulėti kaip asmenybei.

Tradiciskai studentų migracijos teorijos nagrinėja tik ekonominę ar akademinę migracijos rūšis. Taip yra todėl, kad šie tipai remiasi objektyviais struktūriniais kriterijais – aukštojo mokslo kokybės ar ekonominio pajėgumo skirtumais tarp šalių. Be to, šių 2 migracijos tipų analizę galima taikyti praktiškai – ištyrus studentų migracijos motyvus, galima priimti tinkamus politinius ar investicinius sprendimus, veikiančius atvykstančių užsienio studentų srautus. O studentų migraciją, skatinamą vartojimo tikslų, migracijos teorijose minima palyginti retai ir dažnai yra aprašomojo pobūdžio, tad kol kas nėra sukurta platesnių teorinių apibendrinimų ar modelių. Be to, šie tyrimai dėl sutampančios temos (kultūros vartojimo) savo praktiniu pritaikymu yra identiški sociologinėms turizmo studijoms, kuriomis siekiama išskirti faktorius, lemiančius turistų srautus į įvairias šalis (*Richards ir Wilson, 2006*). Dėl šios priežasties labiau linkstama studentų migraciją mokslo tikslais tirti remiantis ekonominiu bei akademinio šalių kontekstu. Studentų migracija akademiniais tikslais dažniausiai analizuojama remiantis žmogiškojo kapitalo teorija, o ekonominius veiksnius, lemiančius studentų srautus, tiria apriboto vidinio mokymosi bei tarptautinių studentų srautų migracijos modeliai.

1.1. Žmogiškojo kapitalo teorija

Remiantis šia teorija, migracija studijų tikslais yra laikoma investicija į žmogiškąjį bei socialinį kapitalą (*Agasisti ir Dal Bianco, 2007; Mak ir Moncur, 2001; Bijwaard ir Wang, 2013*). Žmogiškasis kapitalas išskiriamas į kompetencijas, kurios apibūdina žmogaus padėtį darbo rinkoje (*Baláz ir Williams, 2004, pg. Evans, 2002*):

- *Kontekstinės ir praktinės kompetencijos.* Tai gebėjimas atlikti praktines užduotis, susijusias su turima specialybe.
- *Vertybinės kompetencijos.* Tai su žmogaus asmenybe susijusios savybės (atsakomybės jausmas, patikimumas, gebėjimas mokytis iš savo patirties ir t. t.), kurios laikomos naudingomis darbo rinkoje.
- *Socialinės kompetencijos.* Tai žmogaus socialiniai įgūdžiai – gebėjimas dirbti su kitais bei juos įkvėpti, komunikabilumas, gebėjimas prisitaikyti prie aplinkos.
- *Metodologinės kompetencijos.* Šios kompetencijos susijusios su gebėjimu tobulėti profesinėje srityje. Šiuo atveju tai daroma ieškant naujausios informacijos, susijusios su profesine veikla, dalyvaujant konferencijose ir kitaip atnaujinant jau turimas žinias.

Taigi, žmogiškojo kapitalo migracijos teorija teigia, kad studijos geruose užsienio universitetuose ugdo minėtas kompetencijas, taip didindamos bendrą žmogiškąjį kapitalą, kuris galiausiai nulemia padėtį darbo rinkoje. Pirmiausia, geresnis išsilavinimas, nulemtas aukštesnės mokymo kokybės, didina kontekstines bei praktines kompetencijas, kurios vis dar yra laikomos pagrindine žmogiškojo kapitalo dalimi (*Capuano, 2009; Agasisti ir Dal Bianco, 2007*). Dėl to, pasak šios teorijos, didžiausių migracijos srautų susilaukia tos šalys, kuriose įsikūrę prestižiškiausi bei geriausią reitingą pasaulyje turintys universitetai (*Mixon ir Hsinga, 1994*). Tai patvirtina ir tyrimai – Brezis ir Soueri (2011) atlikta Europos OECD

šalių analizė atskleidė, jog didžiausią įtaką studentų migracijos srautams turi aukštojo mokslo lygis šalyje. Analizuojant mokslo migracijos srautus buvo stebima užsienio studentų koncentracija būtent aukščiausių studijų lygį turinčiose Europos šalyse, tokiose kaip Prancūzija, Vokietija, Švedija, Šveicarija, Jungtinė Karalystė.

Studijos užsienyje ne tik ugdo praktinius įgūdžius, tačiau prisideda ir prie likusių kompetencijų ugdymo. Teigiama, kad buvimas kitoje šalyje ugdo atsakomybės jausmą, savarankiškumą, atvirumą naujoms idėjoms, gebėjimą prisitaikyti prie naujos aplinkos ir t. t. (*Baláz ir Williams, 2004*). Studijos užsienyje taip pat gerina užsienio kalbos žinias, kurios darbo rinkoje ypač vertinamos. Nors aukštasis mokslas gerina visas aukščiau išvardintas kompetencijas, galima teigti, jog studijos užsienyje (čia dažniausiai kalbama apie aukštus reitingus turinčius universitetus, bet ne tik), daugiausiai dėl geresnės studijų kokybės bei pasikeitusios kultūrinės ir socialinės aplinkos, šias kompetencijas lavina geriau nei studijos gimtojoje šalyje.

Ši teorija taip pat analizuoja ir socialinio kapitalo įtaką migracijai. Socialiniu kapitalu laikomi žmogaus turimi socialiniai ryšiai konkrečioje visuomenėje, kurie turi potencialią ekonominę naudą (*Bosswell, 2008*). *Baláz ir Williams (2004)* atliktas kokybinis slovakų, studijavusių Jungtinėje Karalystėje, tyrimas atskleidė, jog nemaža dalis respondentų išlaikė ryšius su studijų metu sutiktais žmonėmis, taip sukurdami platesnį asmeninį socialinį tinklą. Šie socialiniai ryšiai, pasak autorių, arba turėjo potencialią ekonominę naudą, kuri bus išnaudota ateityje, arba jau buvo transformuoti į verslo santykius. Iš to daroma išvada, kad studijos užsienyje didina socialinį kapitalą, kuris galiausiai pradeda nešti ir ekonominę naudą.

1.2. Apriboto vidinio mokymosi modelis

Šis modelis tiria studentų migracijos srautus iš aukšto į žemo pragyvenimo lygio šalis. Pasak šio modelio, aukšto pragyvenimo lygio šalyse tiek studentų atranka į universitetus, tiek aukštojo mokslo kainos yra didesnės, nei žemo pragyvenimo lygio šalyse. Dėl šios priežasties studentai vyksta į žemesnio lygio šalis tam, kad ten įgiję išsilavinimą grįžtų dirbti į gimtąją šalį, kurioje atlygis už turimą profesinę kvalifikaciją darbo rinkoje yra sąlyginai didelis (*Rosenzweig, Irwin ir Williamson, 2006*). Taip profesinę kvalifikaciją studentai įgyja už mažesnius ribinius kaštus, tačiau ją išnaudoja savo gimtojoje šalyje už didesnę kainą darbo rinkoje. Teoriniame lygmenyje šis modelis veikia puikiai, deja, praktinis jo testavimas gana problemiškas, daugiausia dėl adekvačių duomenų bei tyrimų stokos. Įdomu pastebėti, kad šis modelis veikia Lietuvos kontekste. Į Lietuvą atvyksta nemažai užsienio studentų iš aukšto pragyvenimo lygio šalių (Norvegija, Švedija, Ispanija) studijuoti medicinos už mažesnę kainą. Vėliau jie grįžta į savo kilmės šalį.

Vis dėlto didžioji dalis tyrimų, siekiančių ekonominiais veiksniais paaiškinti studentų migracijos srautus, dėmesį sutelkia į atvirkštinius srautus, t. y. migraciją iš žemo į aukšto pragyvenimo lygio šalis, kurią aprašo toliau pateikiamas tarptautinių studentų srautų migracijos modelis.

1.3. Tarptautinių studentų srautų migracijos modelis

Šis modelis savo struktūra yra atvirkščias apriboto vidinio mokymosi modeliui. Šiuo atveju studentai iš žemo pragyvenimo lygio šalių migruoja į aukštesnio pragyvenimo lygio šalis ne tiek dėl mokslo kokybės, kiek dėl galimybės likti šalyje po studijų ir įsilieti į darbo rinką, kurioje atlygis už tuos pačius profesinius įgūdžius yra didesnis nei gimtojoje šalyje (*Rosenzweig, Irwin ir Williamson, 2006; Beine, Noel ir Ragot, 2012*). Tų pačių autorių atliktas tyrimas parodė, kad šis modelis veikia praktikoje – stebima tendencija, jog studentai migruoja iš žemesnio į aukštesnio pragyvenimo šalis. Vis dėlto studijų kokybė aukšto pragyvenimo lygio šalyse dažnu atveju geresnė nei žemo pragyvenimo lygio šalyse – dėl šios priežasties negalima atmesti hipotezės, jog tiek aukštasis mokslas, tiek įsiliejimas į darbo rinką šios migracijos atveju yra vienodai svarbūs. Pastaruoju metu taip pat stebimas priešingas reiškinys, vadinamas atvirkštiniu protų nutekėjimu – patyrę specialistai ar aukšto pragyvenimo lygio šalyse išsilavinimą įgiję studentai migruoja į mažiau išsivysčiusias šalis, ten tikėdamiesi surasti daugiau karjeros galimybių. Tai parodo, jog geresnis aukštasis išsilavinimas šio tipo migracijoje gali būti netgi svarbesnis už galimybę įsilieti į tos šalies darbo rinką. Geras išsilavinimas ir tarptautiniu mastu vertinamas diplomą praplečia priegią prie įvairių darbo rinkų ir sudaro galimybę rinktis. Dėl šio reiškinio atsiradimo kyla poreikis iš naujo peržiūrėti kai kurias dominuojančias migracijos teorijas, taip pat ir specifinius šių teorijų atvejus, analizuojančius studentų migraciją.

Taigi, teorinis studentų migracijos diskursas gana polemiskas. Egzistuoja keletas teorinių priegijų, kurios iš skirtingų pozicijų aiškina studentų migracijos srautus, tačiau nei viena iš jų atskirai negali galutinai paaiškinti šio reiškinio sudedamųjų. Nors atrodytų, kad neretai esamos teorijos viena kitai prieštarauja, iš tiesų jos viena kitą papildo. Mat studentų migracijos veiksniai ir tikslai negali būti suredukuoti tik iki vieno ar keleto objektyvių kintamųjų, kas yra būdinga kuriant universalaus pobūdžio teorijas.

Be to, dauguma migracijos studijų teorinių modelių dėmesį sutelkia tik į mokslo migraciją apsprendžiančius veiksniai ir / ar studentų siekius, neatsižvelgdamos ar tik iš dalies įvertindamos galimus migracijos kaštus bei egzistuojančius papildomus, neretai su migracijos politika susijusius barjerus, kurie modifikuoja studentų srautus. Nagrinėjant esamus migracijos kaštus, galima išskirti 3 pagrindines jų kategorijas (*Brezis ir Soueri, 2011*):

- *Finansiniai kaštai.* Tai kelionės išlaidos, mokestis už mokslą kitoje šalyje bei kitos išlaidos, susijusios su gyvenimu užsienio šalyje.
- *Psichologiniai kaštai.* Šiuos kaštus lemia tiek atsiskyrimas nuo šeimos ir draugų gimtojoje šalyje, tiek ir kultūriniai šalių skirtumai – kita kalba, skirtingos kultūrinės bei socialinės normos ir t. t.
- *Suderinamumo kaštai.* Šie kaštai atsiranda tada, kai skiriasi gimtosios ir užsienio šalies mokymo sistemos. Bolonijos procesas praktiškai suvienodino mokymo sistemą visoje Europoje, todėl šie kaštai tarp skirtingų Europos šalių nėra dideli ir dažniausiai pasireiškia tik skirtinga dėstymo kalba. Visgi ne Europos kontinento

gyventojai gali susidurti su skirtinga aukštojo mokslo sistema. Tokiu atveju studentai priversti persiorientuoti į naują mokymo sistemą.

Aptarti kaštai priklauso tiek nuo individualių žmogaus savybių (pvz., gebėjimas prisitaikyti prie naujos aplinkos ar užsienio kalbų žinojimas), tiek ir nuo makro lygmens faktorių, susijusių su pragyvenimo lygio bei aukštojo mokslo kainų skirtumais. Tyrimai (*Kahanec ir Králiková, 2011; Park, 2009*) parodė, jog didžiulę įtaką šalies pasirinkimui daro kalbos aspektas, įtraukiamas į psichologinius ir suderinamumo kaštus. Studentų srautus lemia tai, kokia kalba šnekama valstybėje, taip pat vadinamosiomis tarptautinėmis kalbomis (anglų, prancūzų, ispanų ir t. t.) siūlomų programų skaičius. Finansiniai kaštai, ypač mokestis už studijas, iš tiesų daro mažesnę įtaką nei buvo manyta. Tai, kad mokestis už aukštąjį mokslą nėra itin svarbus faktorius, galima paaiškinti remiantis žmogiškojo kapitalo teorija. Prestižiškiausi ir geriausią išsilavinimą siūlantys užsienio universitetai dažnai yra brangesni už kitas aukštojo mokslo institucijas. Visgi brangesnis išsilavinimas laikomas atsiperkančia investicija į žmogiškąjį kapitalą – dėl šios priežasties studijų kainos nėra svarbiausias migracijos faktorius.

Kaip jau minėta, be studentų tikslų bei migracijos kaštų egzistuoja ir papildomi veiksniai, kurie modifikuoja migracijos srautus. Dažniausiai išskiriami du – atstumas tarp šalių bei šalies įvaizdis.

- *Atstumas tarp šalių.* Atlikti tyrimai (*Agasisti ir Dal Bianco, 2007; Bessey, 2012*) parodė, kad didesnis atstumas tarp šalių turi neigiamą įtaką studentų migracijos srautams. Visų pirma tai galima sieti su jau anksčiau aptartais finansiniais bei psichologiniais migracijos kaštais. Didesnis atstumas dažnu atveju reiškia didesnes kelionės išlaidas bei didesnius kultūrinius skirtumus. Atstumas tarp šalių turi ir psichologinį poveikį žmogui – buvimas toli nuo artimųjų bei savos kultūros kelia anomijos, vienišumo jausmus.
- *Šalies bei aukštojo mokslo įvaizdis.* Dažnu atveju studentai užsienio šalyse esančius universitetus renkasi pagal turimas išankstines subjektyvias nuostatas ir stereotipus apie tą šalį. Tai parodė ir Park (2009) atliktas Korėjos studentų tyrimas. Pavyzdžiui, Jungtinės Karalystės universitetai yra laikomi tradiciniais, prestižiniais, patikimais, o Australijos universitetai buvo apibūdinami kaip atpalaiduojantys, liberalūs, linksmi. Tokiais atvejais šalies turimas stereotipinis įvaizdis naudojamas apibūdinti ir jos aukštojo mokslo institucijas, o tai savo ruožtu gali lemti tiek studentų migracijos srautų mastus, tiek atvykstančių studentų pobūdį ir lūkesčius.

Migracija studijų tikslais, kaip ir migracijos reiškinys apskritai, negali būti visapusiškai praiškinamas vienu teoriniu modeliu. Analizuojant užsienio studentų srautus į konkrečią šalį, būtina įvertinti tiek makro lygmens veiksnius, tokius kaip ekonominiai bei akademiniai šalių skirtumai, mokslo ir pragyvenimo kaštai, tiek ir specifinius tai konkrečiai šaliai / universitetui būdingus bruožus ir veiksnius, darančius įtaką studijų šalies ir universiteto

pasirinkimui. Be to, kaip rodo EMN rėmuose atliktų tyrimų rezultatai, nemažą įtaką daro ir situatyviniai veiksniai bei subjektyvūs vertinimai, jau studijavusių rekomendacijos ir pan.

2. Užsienio studentų migracija: situacijos ES apžvalga

2012 metais EMN (European Migration Network) atliktas studentų iš trečiųjų šalių migracijos į Europos šalis tyrimas, kuriame dalyvavo 25 šalys¹³, iš dalies patvirtina anksčiau aptartus teorinius studentų migracijos aspektus. Tyrimo duomenimis, per pastaruosius keletą metų imigracija studijų tikslais išaugo – leidimų gyventi šalyje studijų tikslais kiekis šiose valstybėse, nepaisant ekonominės krizės, padidėjo 8 proc. – nuo 458130 (2008 m.) iki 495294 (2011 m.). Šio tyrimo rezultatai rodo, jog didžiausiu studentų iš trečiųjų šalių traukos centru išlieka Jungtinė Karalystė – joje pirmą kartą išduoti leidimai gyventi studijų tikslais sudaro apie pusę visų studentams išduotų leidimų tyrime dalyvavusiose šalyse (1 lentelė). Iš visų tyrime dalyvavusių šalių ypač išsiskiria Slovėnija, Austrija bei Ispanija, kuriose, lyginant 2008 ir 2011 metus, stebimas smarkus leidimų laikinai gyventi studijų pagrindu pagausėjimas. Atvirkščia tendencija matoma Danijoje bei Kipre – šiose šalyse ypač ryškus trečiųjų šalių studentų skaičiaus sumažėjimas.

Studentų iš trečiųjų šalių sudaroma visų imigrantų dalis skirtingose šalyse yra nevienoda – ji svyruoja nuo 1 ar 2 proc. Italijoje bei Graikijoje iki 41 proc. Airijoje (2 lentelė). Nepaisant to, kad nėra tikslų duomenų, kokią visų imigrantų dalį sudaro studentai Jungtinėje Karalystėje, ekspertų vertinimu 2011 metais studentai iš trečiųjų šalių sudarė apie 60 proc. visos migracijos iš trečiųjų šalių į Jungtinę Karalystę (*EMN, 2013, p. 14*). Vertinant tendencijas, iš visų valstybių ypač išsiskiria Portugalija bei Italija. Per analizuojamus 3 metus, išduotų leidimų laikinai gyventi Portugalijoje sumažėjo daugiau nei 3 kartus, tačiau trečiųjų šalių studentų skaičius ne tik nesumažėjo, tačiau atvirkščiai – išaugo. Italijoje stebima atvirkščia tendencija – visų leidimų laikinai gyventi skaičius išaugo daugiau nei 1 milijonu, nors studentų iš trečiųjų šalių skaičius sumažėjo beveik perpus. Lietuvoje situacija keitėsi proporcingai – remiantis leidimų gyventi statistika, tiek bendras imigrantų, tiek ir užsienio studentų skaičius sumažėjo maždaug penktadaliu.

¹³ Airija, Austrija, Belgija, Bulgarija, Čekija, Estija, Graikija, Ispanija, Italija, Jungtinė Karalystė, Kipras, Latvija, Lenkija, Lietuva, Liuksemburgas, Nyderlandai, Norvegija, Portugalija, Prancūzija, Slovakija, Slovėnija, Suomija, Švedija, Vengrija, Vokietija.

1 lentelė. Pirmą kartą išduoti leidimai laikinai gyventi studijų tikslais 2008 ir 2011 metais¹⁴

	2008		2011		Pokytis, proc.
	Leidimų skaičius	Proc. nuo visų išduotų leidimų	Leidimų skaičius	Proc. nuo visų išduotų leidimų	
Jungtinė Karalystė	222711	48,6	247044	49,9	11
Prancūzija	52226	11,4	64794	13,1	24
Vokietija	29985	6,5	27568	5,6	-8
Italija	28609	6,2	30260	6,1	6
<i>Ispanija</i>	<i>21665</i>	<i>4,7</i>	<i>35037</i>	<i>7,1</i>	<i>62</i>
Danija	19279	4,2	6115	1,2	-68
Airija	12538	2,7	15131	3,1	21
Švedija	11695	2,6	6766	1,4	-42
Nyderlandai	8850	1,9	10701	2,2	21
Vengrija	7760	1,7	4067	0,8	-48
Belgija	6743	1,5	4035	0,8	-40
Lenkija	6145	1,3	7876	1,6	28
Suomija	4441	1,0	5370	1,1	21
Portugalija	4344	0,9	6478	1,3	49
Čekija	4220	0,9	4988	1,0	18
Kipras	4023	0,9	1907	0,4	-53
Rumunija	2969	0,6	3179	0,6	7
<i>Austrija</i>	<i>2853</i>	<i>0,6</i>	<i>5031</i>	<i>1,0</i>	<i>76</i>
Norvegija	2767	0,6	3864	0,8	40
Graikija	1449	0,3	1297	0,3	-10
Bulgarija	1168	0,3	1058	0,2	-9
Slovakija	449	0,1	403	0,1	-10
Lietuva ¹⁵	447	0,1	297	0,1	-34
Latvija	346	0,1	459	0,1	33
Estija	395	0,1	...
<i>Slovėnija</i>	<i>246</i>	<i>0,1</i>	<i>1038</i>	<i>0,2</i>	<i>322</i>
Malta	202	0,0	136	0,0	-33
Liuksemburgas	291	0,1	...
Iš viso	458130	100,0	495294	100,0	8

Šaltinis: EMN, 2013, cit. pg. Eurostat.

¹⁴ Pateikiami tik pirmą kartą išduoti leidimai laikinai gyventi studijų pagrindu.¹⁵ Svarbu pažymėti, kad 2011 m. dėl pasikeitusių teisės aktų nemaža dalis studentų iš trečiųjų šalių į Lietuvą atvyko ne su leidimais laikinai gyventi, bet su nacionaline D viza. Todėl šie skaičiai neatspindi realios studentų atvykimo dinamikos. Palyginimui, 2008 m. iš viso buvo 1441 galiojantys laikini leidimai gyventi mokslo pagrindu, o 2012 m. – 1331.

2 lentelė. Leidimai laikinai gyventi studijų tikslais ir jų dalis nuo visų leidimų gyventi 2008 ir 2011 metais¹⁶

	2008			2011		
	Iš viso	Mokslo tikslais	Dalis, proc.	Iš viso	Mokslo tikslais	Dalis, proc.
Airija	104336	37936	36	87092	35493	41
Vengrija	37644	8732	23	42726	8352	20
Kipras	87664	14129	16	102129	14923	15
Prancūzija	1079454	130465	12	1120204	114172	10
Lietuva	12392	1441	12	9850	1163	12
Švedija	178189	19260	11	211178	19474	9
Suomija	57152	6140	11	107287	8522	8
Norvegija	51008	4449	9	60993	6612	11
Vokietija	1387426	117234	8	1638658	104820	6
Slovakija	10432	790	8	15565	900	6
Malta	3443	252	7	3477	382	11
Nyderlandai	195205	13927	7	211134	17960	9
Estija	8038	431	5	10243	602	6
<i>Portugalija</i>	<i>112136</i>	<i>4984</i>	<i>4</i>	<i>38617</i>	<i>6373</i>	<i>17</i>
Italija	2368931	87260	4	3514926	49014	1
Latvija	14496	499	3	14772	705	5
Čekija	238622	6976	3	201027	9807	5
Ispanija	1396373	38759	3	1342392	49435	4
Slovėnija	61624	1142	2	41313	1722	4
Graikija	476327	6102	1	455915	7210	2
Austrija	89582	15283	17
Belgija	199575	19833	10
Lenkija	103993	5910	6
Liuksemburgas	19540	585	3

Šaltinis: EMN, 2013, cit. pg. Eurostat.

Iš visų tyrime dalyvavusių valstybių išsiskiria 5 svarbiausios šalys – studijų traukos centrai. Tai Jungtinė Karalystė, Prancūzija, Vokietija, Italija bei Ispanija. Remiantis žmogiškojo kapitalo teorija šią tendenciją galima aiškinti tuo, jog šiose valstybėse, tiksliau pirmosiose 3 iš jų, studijų sistema yra tikrai aukšto lygio. Tai rodo ir 2013 metų *The Times Higher Education* pasaulio universitetų reitingai: į 200 geriausių pasaulio universitetų sąrašą patenka 31 Jungtinės Karalystės, 11 Vokietijos bei 7 Prancūzijos universitetai. Kaip jau minėta, aukšto lygio studijos yra atsiperkanti investicija į žmogiškąjį kapitalą – dėl to būtent šios valstybės ir sutraukia didžiausią studentų iš trečiųjų šalių skaičių. Negalima atmesti ir ekonominių motyvų, kurie gali skatinti studijų šalies pasirinkimą. Kaip rodo tyrimo rezultatai, didžiausių studentų srautų sulaukia ekonomiškai stiprios šalys. Tai leidžia teigti, kad, kaip ir numato tarptautinių studentų srautų migracijos modelis, studentai iš trečiųjų šalių migruoja į ekonomiškai stiprias šalis siekdami ekonominės naudos, t. y. tikėdamiesi toje šalyje pasilikti bei įsilieti į jos darbo rinką. Tai paremia ir statistiniai duomenys –

¹⁶ Pateikiami visi tais metais išduoti leidimai laikinai gyventi studijų pagrindu.

2011 metais 16 proc. visų išduotų leidimų nuolat gyventi Jungtinėje Karalystėje buvo išduoti žmonėms, kurie į Jungtinę Karalystę pradžioje atvyko studijų pagrindu (*EMN, 2013, p. 14*). Žinoma, reikia atkreipti dėmesį, kad šios valstybės apskritai yra vienos iš didžiausių Europoje, turinčios daug universitetų – tai iš dalies ir lemia didesnę trečiųjų šalių studentų skaičių šiose šalyse. Galiausiai, nagrinėjant studentų migraciją į šias valstybes, svarbus yra kalbos aspektas. Didžiausią trečiųjų šalių studentų skaičių sutraukiančiose šalyse kalbama tarptautinėmis kalbomis – anglų, vokiečių, prancūzų, italų ar ispanų. Dėl šios priežasties mažėja psichologiniai migracijos kaštai – tikėtina, jog trečiųjų šalių studentai migruoja į tą šalį, kurios kalbą jie moka, taip siekdami išvengti kalbos barjero.

Visgi migracijos teorijos neaprepia tiek universitetų, tiek pačios valstybės vykdomos migracijos politikos, kuri gali modifikuoti studentų iš trečiųjų šalių srautus. Pirmiausia, studentų srautus keičia universiteto priėmimo procedūros bei įstojimo barjerai, taikomi trečiųjų šalių studentams. Taip pat svarbūs yra ekonominiai studijų aspektai – mokestis už studijas bei galimybė gauti stipendiją. Akivaizdu, jog šalys, kuriose aukštasis mokslas yra nemokamas, pvz., Norvegija ar Suomija, nepriklausomai nuo kitų veiksnių, tampa patrauklesnės užsienio studentams. Nemažą įtaką turi ir valstybinė politika, taikoma trečiųjų šalių studentams. Ją galima analizuoti tiek platesniu, Europiniu, tiek siauresniu, nacionaliniu, lygmeniu. Nuo 1994 metų ES šalys, laikydamos trečiųjų šalių studentus potencialiu aukštos kvalifikacijos darbuotojų šaltiniu, siekia tapti pranašesnės aukštojo mokslo srityje, taip pritraukdamos didesnę šių studentų skaičių. Europiniu lygmeniu egzistuoja įvairios iniciatyvos, skatinančios studentų migraciją į ES šalis: dvišaliai susitarimai su trečiosiomis šalimis; programos, skatinančios studentų mobilumą, pvz., Erasmus Mundus; jungtinės stipendijos bei reguliarūs dialogai tarp šalių. Be to, 2004 metais ES taryba priėmė direktyvą (2004/114/EB) dėl trečiosios šalies piliečių įleidimo studijų, mokinių mainų, neatlygintino stažavimosi ar savanoriškos tarnybos tikslais sąlygų, siekdama derinti studentų atvykimo, buvimo, galimybės dirbti studijų metu reguliavimą bei didinti informuotumą apie atvykimo sąlygas. Šia direktyva užtikrinama, kad trečiųjų šalių studentai gali dirbti bent 10 valandų per savaitę. Be to, stengiamasi suvienodinti ir palengvinti studentų atvykimą į šalį – ypač vizų bei leidimų gyventi išdavimą. Visgi nacionalinė politika įvairiose šalyse šiuo atžvilgiu gana skirtinga – tai taip pat lemia trečiųjų šalių studentų migracijos tendencijas. Kai kurios valstybės, pvz., Suomija bei Vokietija, stengiasi kuo efektyviau išnaudoti studentų ekonominį potencialą, suteikdamos galimybę šiems studentams pasilikti šalyje baigus studijas bei susirasti darbą. Kitų šalių, pvz., Belgijos, Estijos bei Lietuvos, politika šiuo atžvilgiu yra griežtesnė – studentai, baigę studijas, turi išvykti iš šalies. Remiantis tarptautinių studentų srautų migracijos modeliu galima teigti, jog šalys, kurios suteikia galimybę studentams likti šalyje po studijų baigimo, tampa patrauklesnės užsienio studentams ir dėl to susilaukia didesnių jų srautų. Taip pat skiriasi ir šalių taikomos migracijos procedūros. Vienos šalys, pvz., Vokietija ar Prancūzija, taiko greitesnes ir paprastesnes imigracijos procedūras –

lengviau gaunamas vizas ar leidimus gyventi, o kitose, pvz., Estijoje ar Latvijoje, šios procedūros gana sudėtingos ir užima daug laiko.

Lietuva taip pat dirba, siekdama pritraukti didesnę studentų iš trečiųjų šalių skaičių. Lietuvos Vyriausybė yra priėmusi dvi Lietuvos aukštojo mokslo tarptautiškumo skatinimo programas (2008–2010; 2011–2012), kuriomis, be kitų tikslų, siekta įgyvendinti užsienio studentų pritraukimo į Lietuvą priemones bei sudaryti geresnes sąlygas jiems atvykti ir siekti aukštojo mokslo mūsų šalyje. Vis dėlto Lietuvos situacija trečiųjų šalių studentų atžvilgiu yra gana problemiška. Lietuva iš kitų valstybių neišsiskiria nei aukšta studijų kokybe, nei ekonominiu pajėgumu, kurie yra 2 pagrindiniai veiksniai, skatinantys studentų iš trečiųjų šalių migraciją. Be to, Lietuvos politika taip pat nėra labai palanki šiems studentams. Studijų metu jų darbas yra ribojamas, baigę studijas šie studentai turi išvykti iš šalies – taip yra visiškai neišnaudojamas jų ekonominis potencialas. Kaip jau buvo minėta, šalis, nesuteikianti galimybės pasilikti joje po studijų baigimo ir įsiliesti į darbo rinką, apskritai susilaukia mažesnio trečiųjų šalių studentų skaičiaus. Nepaisant to, užsienio studentų skaičius Lietuvoje, nors ir pamažu, auga. Specialaus tyrimo metu buvo aiškinamasi, kas lemia Lietuvos ir konkretaus universiteto pasirinkimą, kaip būtų galima skatinti didesnę trečiųjų šalių studentų pritraukimą į Lietuvą.

3. Studentų migracija į Lietuvą

3.1. Situacija

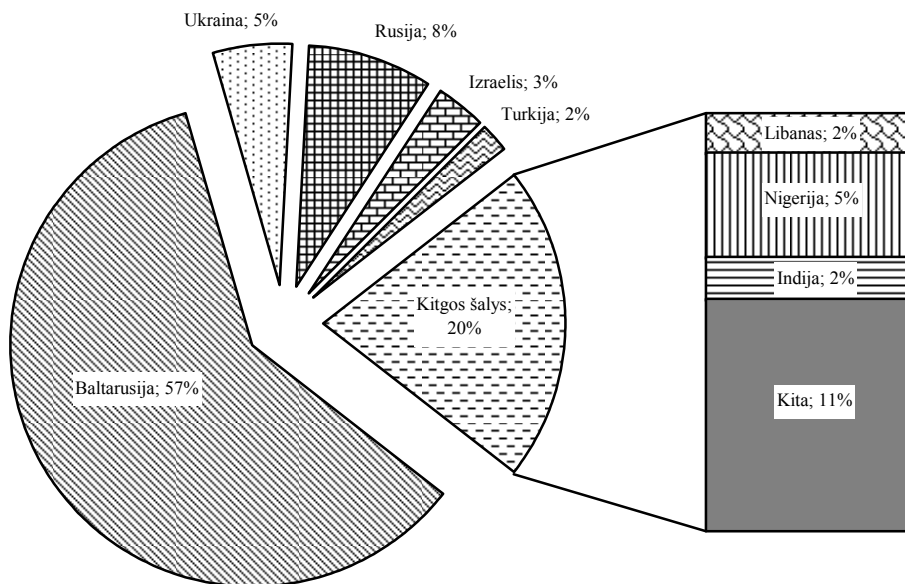
Studentų iš trečiųjų šalių skaičius Lietuvoje nėra didelis, tačiau stebima ryški augimo tendencija – 2006 metais jų buvo 744, o 2012 metais šis skaičius padidėjo iki 2803. Didžioji dalis trečiųjų šalių studentų atvyksta iš buvusių NVS šalių (1 pav.). Dominuojančios valstybės – Baltarusija, Rusija bei Ukraina. Iš šių šalių labiausiai išsiskiria Baltarusija – jos piliečiai sudaro net 50 proc. visų trečiųjų šalių studentų Lietuvoje. Tai labiausiai lemia 2006 metais įsteigtas EHU (European Humanities University) – universitetas išskirtinai Baltarusijos studentams, kasmet sutraukiantis 600–700 studentų. Per pastaruosius 6 metus labiausiai augo atvykstančiųjų iš Azerbaidžano, Gruzijos ir Nigerijos skaičius, o labiausiai sumažėjo atvykėlių iš Libano. Atvykstančiųjų iš Azerbaidžano skaičiaus didėjimui įtakos turėjo labai aktyvi Lietuvos Respublikos ambasados Baku veikla, o studentai iš Nigerijos „atranda Lietuvą“ per neformalų tinklą.

93 proc. visų trečiųjų šalių studentų atvyksta į 7 pagrindinius universitetus – EHU, LCC, LSMU, VGTU, VU, KTU ir MRU¹⁷. Didžiąją dalį studentų iš trečiųjų šalių Lietuvoje sutraukia privatus universitetai – EHU pritraukia 43 proc., o LCC – 15 proc. studentų. Būtent šie universitetai sėkmingai vykdo aktyvią studentų pritraukimo politiką. Iš valstybinių universitetų išsiskiria tik LSMU, kuriame studijuoja 13 proc. visų trečiųjų šalių studentų. Šis universitetas tam tikrose šalyse, ypač Izraelyje ir Libane, save pateikia kaip

¹⁷ EHU – Europos humanitarinis universitetas, KTU – Kauno technikos universitetas, LCC – LCC tarptautinis universitetas, LSMU – Lietuvos sveikatos mokslų universitetas, MRU – Mykolo Romerio universitetas, VGTU – Vilniaus Gedimino technikos universitetas, VU – Vilniaus universitetas.

patrauklų ir aukštą mokslo kokybę siūlantį universitetą, todėl ir susilaukia didelio trečiųjų šalių studentų susidomėjimo.

1 pav. Trečiųjų šalių studentai pagal pilietybę, 2012–2013 m. (proc.)

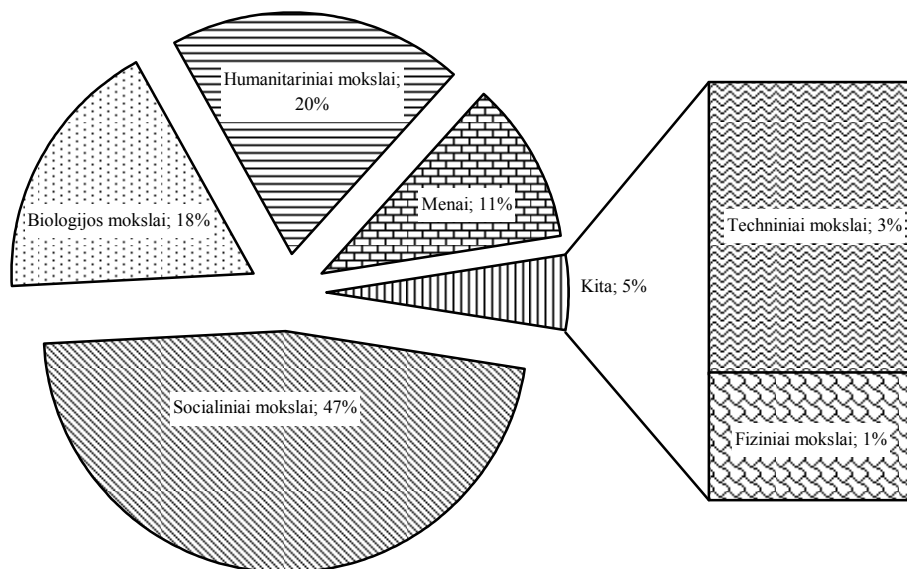

Šaltinis: Tarptautinė migracijos organizacija.

Beveik pusė (47 proc.) trečiųjų šalių studentų į Lietuvą atvyksta studijuoti socialinių mokslų, taip pat sąlyginai nemažai studentų (20 proc.) renkami humanitarinius mokslus (2 pav.). Palyginti su kitomis ES valstybėmis, Lietuvoje santykinai daug studentų renkami biomedicinos (18 proc.) mokslus ir menų (11 proc.), tačiau Lietuva labai atsilieka pritraukdama studijuoti techninius mokslus – Lietuvoje tik 3 proc. užsienio studentų renkami šias specialybes, o kitose ES šalyse jų yra net 5 kartus daugiau.

Apibendrinant galima teigti, kad trečiųjų šalių studentų, atvykstančių visai studijų programai, yra nedaug – apie 1,3 proc. visų studijuojančių. ES šalyse šis skaičius sudaro apie 7,5 proc. Ateityje Lietuvai gali būti sunku konkuruoti su kitais stipriausiais ES šalių universitetais, todėl svarbu stiprinti ir plėsti studentų atvykimą į nišines specialybes (pvz., biomediciną, menų), kuriose Lietuva turi sukaupusi patirties bei įvertinti užsienio studentų nurodomus prioritetus ir probleminius klausimus kitose srityse.

2 pav. Trečiųjų šalių studentų studijų kryptys 2006–2011 m. (proc.)

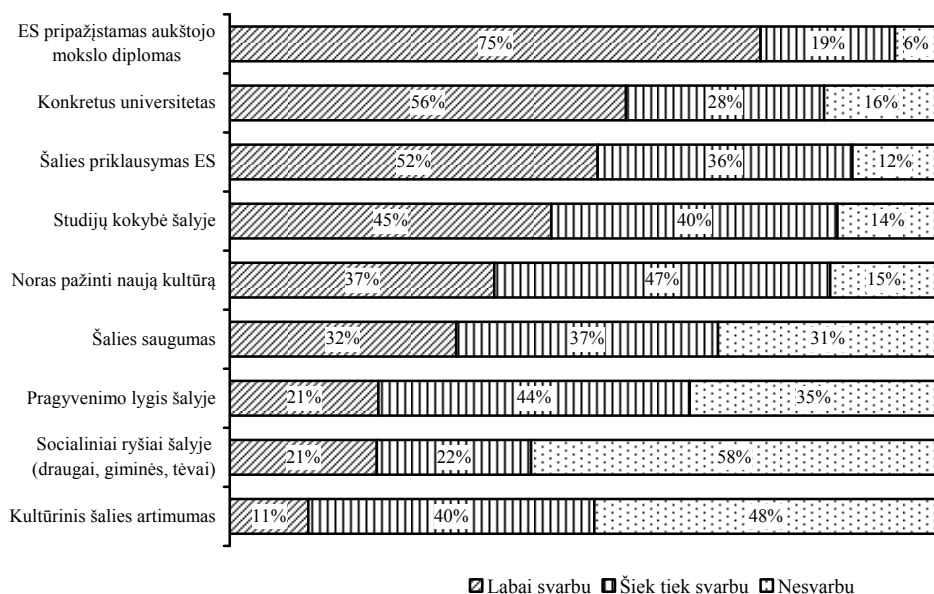

Šaltinis: Tarptautinė migracijos organizacija.

3.2. Kodėl pasirenka Lietuvą?¹⁸

Galima išskirti 2 pagrindines priežastis, dėl kurių trečiųjų šalių studentai pasirenka Lietuvą (3 pav.). Pirmiausiai, tai Lietuvos priklausymas Europos Sąjungai, kuris garantuoja, jog aukštojo mokslo diplomas pripažįstamas kitose ES šalyse. Tai ypač svarbu, nes dalis studentų planuoja dirbti ar toliau tęsti studijas ES šalyse. Be to, kai kurios valstybės geriau vertina Europos sąjungos šalyse įgytus diplomus– taip įgaunamas pranašumas darbo rinkoje. Tokiu būdu Lietuva netiesiogiai, kaip tarpininkas, dalyvauja jau aptartame investicijų į žmogiškąjį kapitalą modelyje – ji tampa trečiųjų šalių studentams „tramplynu“ į Europos aukštojo mokslo bei darbo rinkas.

¹⁸ Remiamasi sociologiniu studentų iš trečiųjų šalių patirties tyrimu, kurį 2012 metais Europos migracijos tinklo rėmuose atliko Tarptautinės migracijos organizacijos (TMO) Vilniaus biuras.

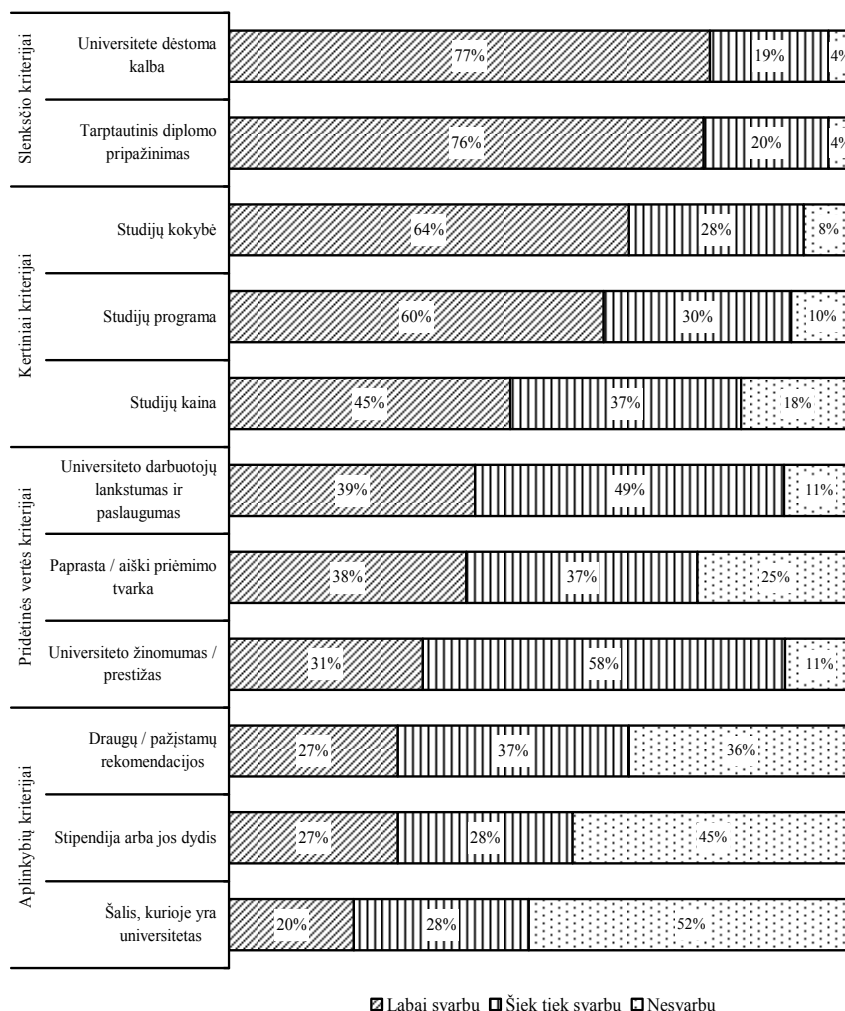
3 pav. Priežastys, dėl kurių pasirenkama Lietuva (proc.)¹⁹

Konkretus universitetas bei aukštojo mokslo kokybė yra kita svarbi priežastis, renkantis studijų šalį. Daugeliu atveju valstybės, kurioje studijuoti, pasirinkimą nulemia būtent aukštoji mokykla – ši tendencija labiausiai pastebima tarp EHU studentų. Analizuojant kitų priežasčių svarbą renkantis Lietuvą, galima pastebėti, kad be jau aptartų kriterijų (šalies priklausymas ES, aukštojo mokslo diplomo pripažinimas ES, konkretus universitetas) studentai, rinkdamiesi studijas Lietuvoje, taip pat atsižvelgia į studijų kokybę, saugumą ir pragyvenimo lygį. Palyginti su kitomis ES valstybėmis, pragyvenimo lygis ir studijų kokybė Lietuvoje vertinami kaip patrauklūs. O kultūrinis šalies artumas yra mažiausiai svarbus kriterijus, apsisprendžiant studijuoti Lietuvoje. Tik studentams iš buvusių SSRS valstybių Lietuva patraukli dėl artumo gimtajai šaliai tiek geografinė, tiek sociopolitinė prasme – tai nulemia jau aptarti psichologiniai migracijos kaštai. Vis dėlto būtent studentai iš šių šalių labiausiai ir nerimauja dėl galimos rusofobijos ir kad „lietuviai nenori bendrauti rusų kalba“.

3.3. Kriterijai renkantis universitetą

Remiantis tyrimo rezultatais, svarbiausių kriterijų, renkantis universitetą, išsidėstymą (4 pav.) galima vertinti kaip tam tikrą universiteto pasirinkimo „kelią“, t. y. logiką, pagal kurią pasirenkamas universitetas. Kaip parodė tyrimas, preliminariai šiuos kriterijus galima suskirstyti į keturias pagrindines grupes: privalomi / slenksčio, svarbūs / kertiniai, pridėtinės vertės ir nulemti aplinkybių.

¹⁹ Procentai skaičiuojami nuo visų apklaustųjų, N=97.

4 pav. Kriterijai, renkantis universitetą (proc.)²⁰

Šios kriterijų grupės renkantis universitetą nėra vienodai svarbios – svarbiausi yra slenksčio bei kertiniai kriterijai, o pridėtinės vertės bei aplinkybių kriterijai studentų nėra laikomi tokiais svarbiais.

- *Slenksčio kriterijai* – privalomi kriterijai, būtini tam, jog apie studijas konkrečiame universitete apskritai būtų svarstoma. Šiuos kriterijus sudaro tarptautinis diplomo pripažinimas bei universitete dėstoma kalba. Abu kriterijus kaip svarbius įvardino

²⁰ Procentai skaičiuojami nuo visų apklaustųjų, N=97.

net 96 proc. apklaustų studentų. Interviu su studentais taip pat atskleidė, jog šiandien svarbiausia, kad paskaitos būtų dėstomos anglų kalba.

- *Kertiniai kriterijai* – tai svarbiausi kriterijai, nulemiantys konkretaus universiteto pasirinkimą. Šiuos kriterijus sudaro studijų kokybė, studijų programa bei kaina. Interviu metu paaiškėjo, kad studijų programa daugeliu atveju yra svarbesnė nei konkretus universitetas, t. y. pirmiausia siekiama studijuoti dominančią sritį. Bet to, siekiama surasti optimalų studijų kainos ir kokybės santykį – vyrauja nuomonė, jog Lietuvoje studijų kokybė yra gana aukšta, o kaina sąlyginai žema.
- *Pridėtinės vertės kriterijai* – tai papildomos sąlygos, palengvinančios apsisprendimą tarp kelių universitetų bei kuriančios pridėtinę vertę aukštajai mokyklai. Į šia grupę patenka universiteto lankstumas ir paslaugumas, paprasta priėmimo tvarka bei universiteto žinomumas. Bendrame kontekste šie kriterijai yra mažiau svarbūs nei pirmosios 2 kriterijų grupės, visgi jie rodo universiteto profesionalumą, patrauklią studijų aplinką bei daugeliu atveju padeda apsispręsti tarp keleto panašių studijų kokybę siūlančių universitetų.
- *Aplinkybių kriterijai* – mažiausiai svarbūs kriterijai dėl ribotų galimybių juos keisti. Šiuos kriterijus sudaro draugų bei pažįstamų rekomendacijos, stipendijos dydis bei pati šalis, kurioje yra universitetas. Stipendijos dydis nebuvo laikomas svarbiu kriterijumi daugiausia dėl vyraujančios išankstinės nuostatos, kad vis vien nėra galimybės ją gauti.

Tyrimas atskleidė ne tik kriterijų hierarchiją, bet ir gan svarbią paradoksalią situaciją – net ir nelabai svarbiais įvardijami kriterijai gali turėti įtakos kaip pirmasis postūmis. Pvz., draugų ir pažįstamų rekomendacijos, kaip labai svarbus kriterijus, buvo įvardintas tik 27 proc. studentų, tačiau net 63 proc. teigė, jog pagrindinis informacijos apie universitetą šaltinis, paskatinęs juo domėtis būtent ir buvo draugai / pažįstami. Tai parodo, jog informacija apie aukštąją mokyklą didžiąja dalimi perduodama neformaliais tinklais ir būtent ankstesnių studentų suformuota nuomonė gali nulemti universiteto pasirinkimą. Operatyvus ir išsamus reagavimas į potencialių studentų užklausas taip pat labai svarbus ir neretai nulemia, kad iš kelių svarstomų universitetų pasirenkamas pirmasis atsakęs į paklausimus. Tad šalia makro lygmens veiksnių, nemažą įtaką studentų migracijai gali turėti ir aktyvi universitetų veikla.

Išvados

Migracijos ir integracijos kontekste, studentai iš trečiųjų šalių yra viena perspektyviausių tikslinių grupių. Būdami jauni, išsilavinę, iniciatyvūs, susipažinę su kultūra, pramokę kalbos, užmezgę socialinius ryšius, jie gali nesunkiai integruotis į visuomenę ir prisidėti prie šalies augimo. Todėl svarstant imigracijos politiką ir galimą darbo jėgos pritraukimą svarbu atkreipti dėmesį į užsienio studentų potencialą, įvertinti veiksnius, lemiančius studentų migracijos srautų dinamiką.

Nors teoriniame studentų migracijos diskurse pagrindinis dėmesys skiriamas makro lygmens veiksniams (aukštojo mokslo kokybės rodikliams šalyje bei valstybės ekonominiam pajėgumui), vis dėlto, kaip rodo tyrimo rezultatai, didelę ir kartais iki galo neįvertintą įtaką migracijai studijų pagrindu daro ir kiti veiksniai. Lietuva neturi galimybių greitai keisti makro lygmens veiksnių (pvz., pagerinti studijų kokybę), tačiau gali keisti procedūrinius (migracijos politika, priėmimo į studijas politika) ir situacinius veiksnius (reagavimas į studentų poreikius, geras aptarnavimas) Juos tobulinant galima būtų pasiekti rezultatų.

Lietuvos ES kontekste neišsiskiria nei ekonominiu pajėgumu, nei aukštojo mokslo kokybės rodikliais (reitingais). Nemaža dalis studentų Lietuvą mato kaip tarpinę grandį, kaip tramplyną į kitų ES valstybių mokslo ir darbo rinkas. Tokia situacija iš dalies susidaro ir dėl neefektyvaus studentų iš trečiųjų šalių potencialo panaudojimo – šiuo metu trečiųjų šalių studentai yra pritraukiami tik terminuotam studijų periodui, kuriam pasibaigus privalo išvykti iš šalies. Lietuva nesuteikia galimybės studentams likti šalyje po studijų ir praranda žmones, į kuriuos yra daug investavusi. Tokia politika siunčia prieštarinę žinutę: viena vertus, yra dedamos pastangos studentus pritraukti, sudaryti jiems geras sąlygas čia studijuoti; kita vertus, norima, kad jie po studijų išvyktų, nepaliekant galimybės jiems integruotis į visuomenę ir prisidėti prie valstybės gerovės kūrimo.

Literatūra

- Agasisti, T.; Dal Bianco, A. 2007. *Determinants of College Student Migration in Italy: Empirical Evidence from a Gravity Approach*.
- Baláž, V.; Williams, A. 2004. 'Been There, Done That': International Student Migration and Human Capital Transfers from the UK to Slovakia. *Population, Space and Place* 10(3): 217-237.
- Baryla, E.; Dotterweich, D. 2001. Student Migration: Do Significant Factors Vary by Region? *Education Economics* 9(3): 269-280.
- Beine, M.; Noel, R.; Ragot, L. 2012. The Determinants of International Mobility of Students. *CESifo Working Paper Series No. 3848*.
- Bessey, D. 2012. International Student Migration to Germany. *Empirical Economics* 42(1): 345-361.
- Bijwaard, G.; Wang, Q. 2013. Return Migration of Foreign Students. *Norface Migration Discussion Paper No. 2013-05*.
- Bosswell, C. 2008. Combining Economics and Sociology in Migration Theory. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34(4): 549-566.
- Brezis, E. ir Soueri, A. 2011. Why do Students Migrate? Where do they Migrate to? *Human Capital and Employment in the European and Mediterranean Area* konferencijos, įvykusios Bolonijoje 2011 m. kovo 10-11 d. medžiaga.
- Capuano, S. 2009. *Student Mobility and Highly Skilled Migration: Theory and Evidence*.
- EMN 2013. *Immigration of International Students to the EU: EMN Synthesis Report*. Prieiga per internetą: <http://emn.ie/files/p_201304111138052013_EMN_Synthesis_Immigration_of_International_Students_April2013_FINAL.pdf>.

- Kahanec, M.; Králiková, R. 2011. Pulls of International Student Mobility. *IZA Discussion Paper* No. 6233.
- Li, M.; Bray, M. 2007. Cross-border Flows of Students for Higher Education: Push-pull Factors and Motivations of Mainland Chinese Students in Hong Kong and Macau. *Higher Education* 53: 791-818.
- Mak, J.; Moncur, J. 2001. Interstate Migration Of College Freshmen: An Economic Analysis. *Working Paper* No. 01-5.
- Mixon, F.; Hsinga, Y. 1994. College Student Migration and Human Capital Theory: A Research Note. *Education Economics* 2(1): 65-73.
- Park, E. 2009. Analysis of Korean Students' International Mobility by 2-D Model: Driving Force Factor and Directional Factor. *Higher Education* 57: 741-755.
- Richards, G.; Wilson, J. 2006. Developing Creativity in Tourist Experiences: A Solution to the Serial Reproduction of Culture? *Tourism Management* 27: 1209-1223.
- Rosenzweig, M.; Irwin, D.; Williamson, J. 2006. Global Wage Differences and International Student Flows. *Brookings Trade Forum, Global Labor Markets*: 57-96.
- Smith, M., et al. 2011. Social Capital and Language Acquisition during Study Abroad. *A Computational Framework for Social Capital in Online Communities*: 85.
- Times Higher Education, 2013. World University Rankings 2012-2013*. Prieiga per internetą: <<http://www.timeshighereducation.co.uk/world-university-rankings/2012-13/world-ranking>>.
- TMO/ EMN 2012 (a). *Studentai iš trečiųjų šalių Lietuvoje*. Vilnius: Tarptautinės migracijos organizacijos Vilniaus biuras. Prieiga internetu: <<http://emn.lt/wp-content/uploads/2012/06/8.International-Students-in-Lithuania-LT.pdf>>.
- TMO/ EMN 2012 (b) *Studentų iš trečiųjų šalių patirtis Lietuvoje: sociologinio tyrimo rezultatai*. Vilnius: Tarptautinės migracijos organizacijos Vilniaus biuras. Prieiga per internetą: <<http://emn.lt/wp-content/uploads/2012/07/Student%C5%B3-i%C5%A1-tre%C4%8Di%C5%B3j%C5%B3-%C5%A1ali%C5%B3-patirtis-Lietuvoje.pdf>>.

STUDENT MIGRATION: THEORETICAL DISCOURSE AND SITUATION IN LITHUANIA

Audra SIPAVIČIENĖ

Institute of Human Geography and Demography of LSRC, A. Goštauto st. 11,

LT-01108 Vilnius, Lithuania

El. paštas: audra@iom.lt

Mantas JERŠOVAS

International Organization for Migration

Laurynas RADZEVIČIUS

Vilnius University

Summary: International students attract a lot of attention across the globe. They constitute a group of migrants that does not provoke resistance in receiving societies and are generally viewed positively. States compete to attract the brightest students, create favourable conditions for their arrival and stay. Experts agree that international students not only provide economic benefits (by paying tuition fees), but also enrich the study process and contribute to the establishment of close business ties between sending and receiving communities. Yet despite the importance of this topic, this specific group of migrants was not properly researched. This article overviews the main theoretical approaches towards immigration of international students. It states that immigration of international students cannot be analysed by one single model and needs to be looked at combining the insights from several different approaches. After reviewing the theoretical aspects the authors present the comparative analysis of the situation in the EU and Lithuania. The article is based on the research results carried out in the frame of the European migration network (EMN) and the special sociological survey of international students studying in Lithuania commissioned by the International organization for migration (IOM) Vilnius office.

Keywords: migration, students, university education.

GYDYTOJAI EUROPOJE: RENGIMAS, PASISKIRSTYMAS IR TERITORINIS MOBILUMAS

Anna LIPNEVIČ

LSTC Sociologijos institutas, A. Goštauto g. 11, LT-01108 Vilnius

El. paštas: anna.lipnevic@lstc.lt

Santrauka. Gydytojo profesija buvo ir yra viena svarbiausių žmonijai, todėl jai reikalingas išskirtinis dėmesys ne tik šalies, bet ir tarptautiniu lygmeniu. Pastaruoju metu konkurencija dėl gydytojų tarp Europos valstybių auga, bet ne visos šalys yra laimėtojos šioje nelygioje kovoje. Valstybės skiriasi pagal ekonominio išsivystymo lygį, todėl ne visos gali pasiūlyti vienodai geras sąlygas gydytojų darbui. Bolonijos proceso pasėkoje gydytojams gauti legalų ir profesiją atitinkantį darbą kitoje Europos šalyje tapo daug paprasčiau, o ir pagrindinė kliūtis – kalbos barjeras – gydytojui, pripratusiam daug mokyti, nesunkiai įveikiama.

Straipsnyje atskleidžiama, kaip skiriasi ES ir kitos Europos šalys pagal gydytojų rengimą, pasiskirstymą ir darbo šalies pasirinkimo kryptis. Tyrimo uždaviniams įgyvendinti naudota Eurostat statistikos bei mokslinės literatūros ir tam tikrų institucijų skelbiamų duomenų analizė.

Raktažodžiai: gydytojo profesija, medicinos studijos, teritorinis mobilumas, gydytojų migracija.

Įvadas

Dar 1998 m. Sorbonos deklaracijoje išreikštas siekis palengvinti tiek studentų mobilumą, tiek jų įsidarbinimą, o vėliau, 1999 m. Bolonijos deklaracijoje patvirtintas bendras ES šalių tikslas – sukurti bendrą aukštojo mokslo erdvę, kuri palengvintų besiplečiantį laisvą piliečių judėjimą tarp šalių. Galima sakyti, kad visa tai sėkmingai įgyvendinama. Gydytojų teritorinis mobilumas nuo XX a. pabaigos iki dabar yra vis labiau plintantis reiškinys Europos Sąjungoje ir kitose Europos šalyse (Norvegijoje, Šveicarijoje, ir kt.), todėl šiam fenomenui reikalingas ypatingas mokslininkų ir politikų dėmesys ne vien šalies lygmeniu.

Gydytojo profesija pripažįstama viena svarbiausių žinių ekonomikoje (*Taljūnaitė et al., 2012*), tačiau vis dar trūksta tarpvalstybinių tyrimų, kurie apimtų ne tik gydytojų migracijos, bet ir jų ruošimo atskirose valstybėse aspektus bei gydytojų profesijos pasirinkimo klausimus.

Sveikatos specialistų, tarp jų ir gydytojų, tarpvalstybinis teritorinis mobilumas Europos regione plačiai tyrinėjamas užsienio mokslininkų (*Wismar et al., 2011; Costigliola, 2011; Dussault et al., 2009; ir kt.*). Tačiau Lietuvoje migracija į Europos šalis gydytojų profesijos aspektu nėra pakankamai analizuojama. Išimtis – neseniai pasirodžiusi mokslo studija (*Taljūnaitė et al., 2012*), kurioje ypatingas dėmesys skiriamas gydytojo profesijos pasirinkimui ir jo darbo vietos kitose Europos šalyse analizei. D. Lisaitė (2012) savo straipsnyje analizuoja gydytojų teritorinio mobilumo priežastis. Svarbią reikšmę Lietuvos

gydytojų migracijos į ES tyrimams turi ir 2011 m. LSMU užbaigtas tyrimas „Dienos fotografijos analizė“, kuriame pirmą kartą buvo tikrinama informacija apie Lietuvos gydytojų faktinius įdarbinimus užsienyje, be to, 2010 m. atliktas tyrimas siekiant išsiaiškinti gydytojų ketinimus emigruoti.

Kiek anksčiau svarbų indėlį tiriant gydytojų migraciją įnešė L. Labanauskas: savo straipsnyje (2006) analizuodamas Lietuvos gydytojų ketinimus dirbti užsienio valstybėse mokslininkas atskleidė, jog dauguma tyrime dalyvavusių sveikatos specialistų norėtų išvykti dirbti į kitas Europos šalis, o emigruoti juos skatina lengvai perkeliama į kitų šalių sveikatos priežiūros sistemas šių specialistų įgytos žinios (*Labanauskas, 2006*). Paminėtini ir kiti tyrimai, kuriuose akcentuojama gydytojų migracijos problema (*Gaižauskienė et al., 2002*), tiriami gydytojų ir rezidentų ketinimai dirbti užsienyje (*Smigelskas et al., 2007; Stankūnas et al., 2004*), analizuojamos gydytojų skaičiaus kitimo ir planavimo problemos Lietuvoje (*Starkienė, 2012*).

Šio tyrimo tikslas – ištirti gydytojų rengimo ir pasiskirstymo Europos šalyse²¹ pokyčius laike, nustatyti teritorinio mobilumo kryptis. Derinant kokybinius ir kiekybinius tyrimų metodus siekiama šių uždavinių: statistinių duomenų analizės pagrindu nustatyti, kaip keičiasi gydytojų rengimas bei pasiskirstymas ES šalyse; analizuojant mokslinę literatūrą nustatyti, kokios yra gydytojų teritorinio mobilumo priežastys ir kryptys.

Tyrimų duomenų šaltiniai yra EUROSTAT, Higienos instituto Sveikatos informacijos centro Lietuvoje statistiniai duomenys, atskirų šalių (D. Britanijos, Airijos, Lietuvos) gydytojų registro duomenys, kai kurie ES ir Lietuvos teisiniai dokumentai.

1. Gydytojų rengimas ES ir kitose Europos šalyse

Pradedant analizuoti gydytojų pasiskirstymo netolygumus Europos šalyse, svarbu yra ištirti, koks gydytojų rengimo mastas ir kaip jis keičiasi bendrai Europoje ir atskirose valstybėse.

Medicinos studijos²² yra vienos sunkiausių ir ilgiausiai trunkančių. ES ir kitose Europos šalyse (Islandija, Norvegija, Šveicarija, Makedonija, Turkija) kartu paėmus yra 368 gydytojus ruošiančios įstaigos (universitetai ir atskiri padaliniai). Gydytojai nėra rengiami tik Kipre ir Liuksemburge. 2007 m. vienoje šių valstybių įstaigoje vidutiniškai buvo po 152 absolventus. Daugiausia gydytojus ruošiančių įstaigų yra Turkijoje (51), Italijoje (39), Vokietijoje (38), Ispanijoje (38), Prancūzijoje (34) ir D. Britanijoje (33). Kitose valstybėse jų yra 12 arba mažiau. Atitinkamai 2007 m. šių šalių medicinos universitetuose buvo ir daugiausiai gydytojų absolventų lyginant su kitomis Europos valstybėmis: Vokietijoje – 9525, Italijoje – 6816, D. Britanijoje 6208, Turkijoje – 4872, Prancūzijoje – 3843 ir Ispanijoje – 3841. Daugiausia gydytojų absolventų, tenkančių

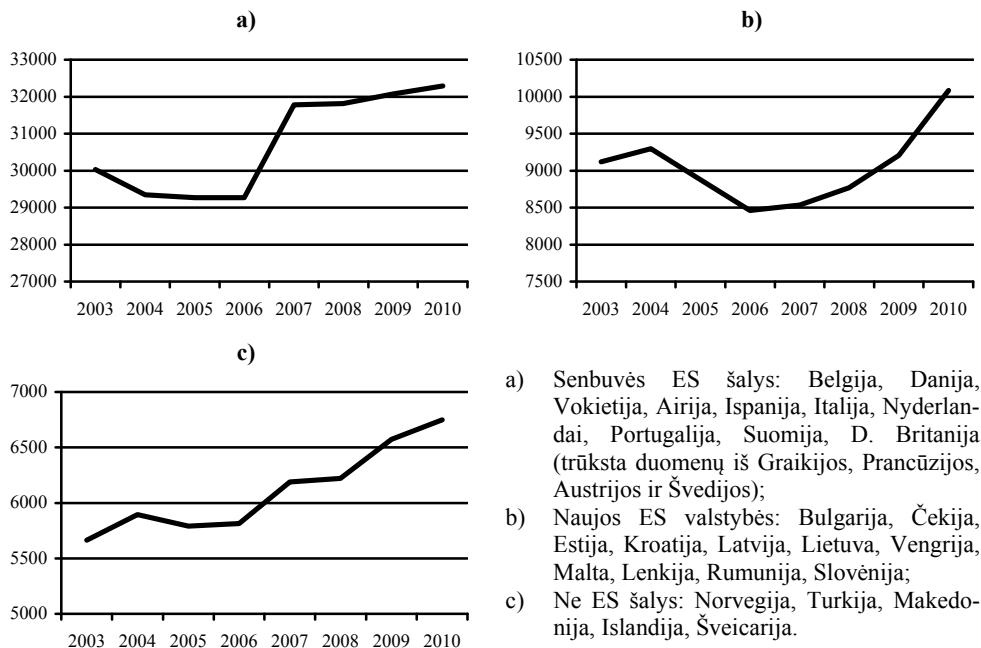
²¹ Tyrimo metu nagrinėjamos šios šalys: ES šalys, Islandija, Norvegija, Šveicarija, Makedonija ir Turkija.

²² Remiantis ES direktyvomis dėl gydytojų rengimo LRV nutarime „Dėl gydytojų rengimo“ (2003 m. spalio 31 d. Nr. 1359) patvirtinti šie gydytojų rengimo etapai Lietuvoje: (1) medicinos studijos – ne trumpesnės nei 6 metų arba 240 kreditų, (2) medicinos internatūra – ne ilgesnė kaip vienerių metų (40 kreditų) medicinos studijų dalis ir (3) medicinos rezidentūra – trečiosios pakopos universitetinės medicinos krypties studijos.

vienam universitetui 2007 m. buvo Austrijoje – 494, Vokietijoje ir Vengrijoje – po 251 (Lietuvoje 2007 m. – 132, o 2010 m. – jau po 196 absolventus) (EUROSTAT, 2012).

Absolventų skaičius atskirose Europos šalių grupėse nuo 2006 m. iki 2010 m. yra nuolat augantis (1 pav.).

1 pav. Absolventų gydytojų skaičiaus kitimas Europos šalyse 2003–2010 m.

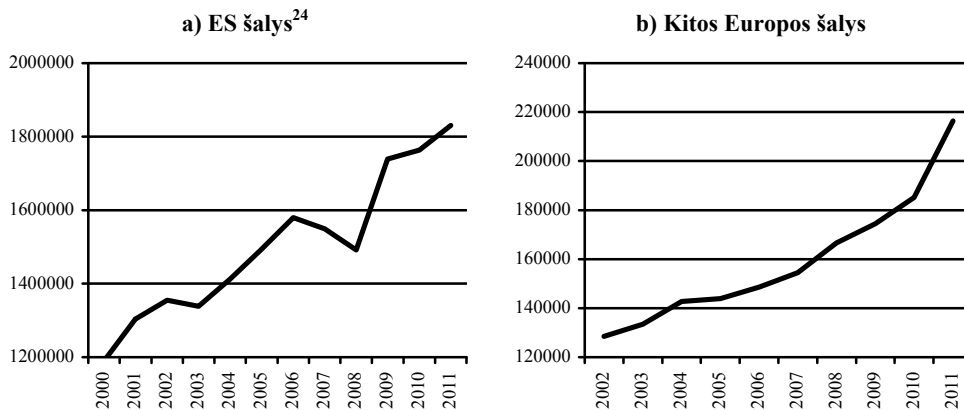
Šaltinis: EUROSTAT 2013 duomenys.

Jeigu pažiūrėsime atskirų šalių gydytojų absolventų pokytį, tai nuo 2004 iki 2010 m (arba paskutinių turimų duomenų), studentų skaičius daugiausiai išaugo Latvijoje (110,6 proc.), Portugalijoje (81,8 proc.), Suomijoje (64,9 proc.), Lietuvoje (59,6 proc.), Čekijoje 43 proc., Estijoje (41,9 proc.). D. Britanijoje šis skaičius padidėjo tik 19,8 proc., kiek daugiau Norvegijoje – 25,7 proc., Švedijoje – 24,3 proc. Nors šis didėjimas nėra tolygus, tačiau svarbu tai, kad gydytojus „importuojančios“ šalys gydytojų skaičių savo šalyse didina ne vien imigrantų sąskaita.

Absolventų skaičius mažėjo šiose šalyse: Slovakijoje (19,3 proc.), Olandijoje (14,6 proc.), Rumunijoje (14 proc.), Makedonijoje (12,9 proc.), Ispanijoje (8 proc.), Kroatijoje (7,5 proc.). Bet reikia pažymėti, kad atskirais metais visose minėtose valstybėse šis skaičius augdavo.

Kaip ateityje keisis gydytojų absolventų skaičius, gali padėti numatyti sveikatos mokslų medicinos studentų²³ skaičiaus pokyčių analizė. Tačiau Eurostat duomenų bazėje būsimų gydytojų, medicinos paslaugų, slaugos ir odontologų studentų skaičius nėra išskirtas. Analizuojamų Europos šalių duomenys rodo, jog palaipsniui sveikatos mokslus studijuojančių studentų skaičius didėja tiek ES (2 pav. a), tiek kitose Europos šalyse (2 pav., b).

2 pav. Sveikatos mokslų studentų²⁴ skaičiaus kitimas 2000 (2002)–2011 m. Europoje

Šaltinis: EUROSTAT 2013 duomenys.

Nuo 2000 iki 2011 m. ES šalyse sveikatos mokslų studentų skaičius išaugo 53,9 proc., o kitose Europos valstybėse nuo 2002 iki 2011 m. šis skaičius augo dar daugiau – net 68,3 proc.

Apibendrinant gautus rezultatus galima teigti, kad netolimoje ateityje Europoje gydytojų trūkumas turėtų mažėti, kadangi didėja gydytojų absolventų skaičius, be to, sveikatos mokslus studijuojančių skaičius taip pat didėja. Tačiau, jeigu nebus imtasi priemonių koordinuoti gydytojų persiskirstymą tarp šalių, gydytojų trūkumą pirmiausiai turėtų užpildyti ekonomiškai stipresnės šalys, ir tik paskui užsipildys ekonomiškai silpnesnių šalių gydytojų paklausa.

Statistinių duomenų analizė parodė, kad ES šalys stipriai skiriasi ne tik pagal gydytojų absolventų skaičių, studentų skaičių, jų skaičiaus ir visų besimokančių skaičiaus santykį, bet taip pat ir pagal santykį su gyventojų skaičiumi. Tačiau šiuos duomenis planuojama plačiau aptarti kituose darbuose.

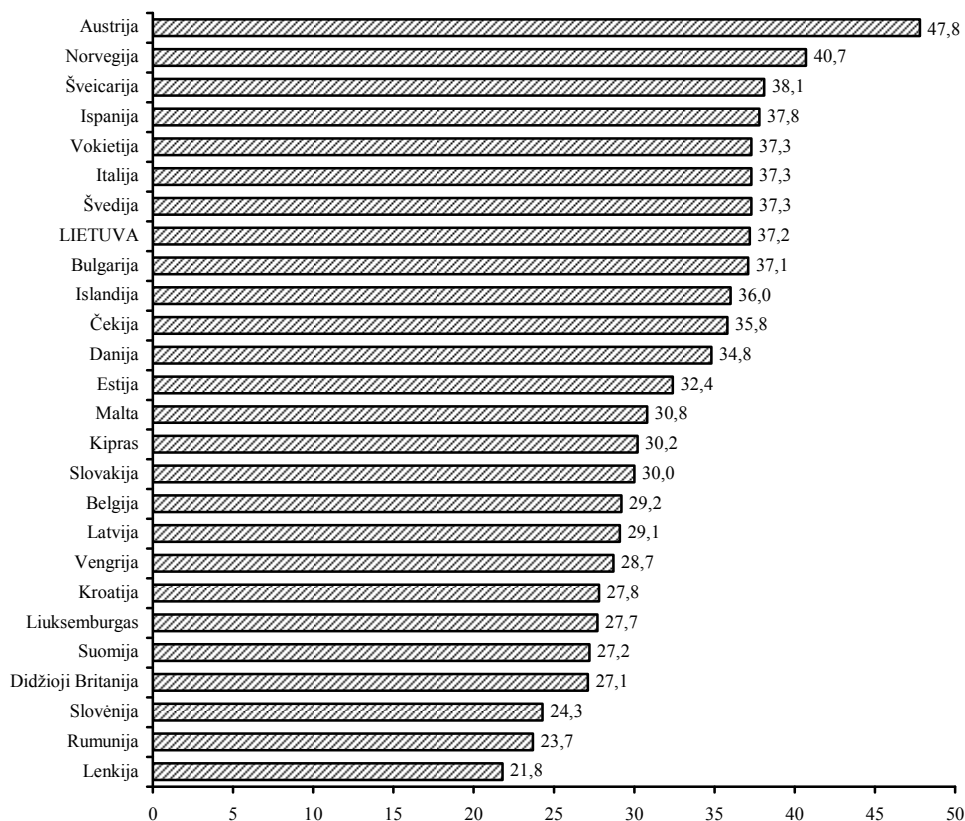
²³ Pagal Tarptautinę standartizuotą švietimo klasifikaciją ISCDE (2010: 57), 72 punktą, sveikatos mokslai apima: medicinos mokslus: anatomija, epidemiologija, citologija, fiziologija, imunologija, patologija, anesteziologija, pediatrija, akušerija ir ginekologija, vidaus ligos, chirurgija, neurologija, psichiatrija, radiologija, oftalmologija; medicinos paslaugas: visuomenės sveikatos paslaugos, higiena, farmacija, farmakologija, gydymas, rehabilitacija, protezavimas, optometrija, mityba; slaugą: pagrindinė slauga, akušerija; odontologijos paslaugas: dantisto asistentas, burnos higienistas, dantų laboratorijos technikas, odontologija. Prieiga per internetą: http://www.cko.edu.me/Library/files/lzvori%20i%20publikacijje/ISCDE_2011_draft.pdf.

²⁴ Pirmosios ir antrosios aukštojo mokslo pakopos (5 ir 6 lygiai).

2. Gydytojų tankumas Europoje

Gydytojų tankumas – skaičius, tenkantis 10 tūkst. gyventojų – Pasaulio mastu Europos regione yra vienas didžiausių (*Taljūnaitė et al., 2012*). Šalys skiriasi ne tik pagal gydytojų rengimą, bet ir pagal jų pasiskirstymą tarp šalių ir atskirų šalių viduje. Pavyzdžiui, lyginant Lenkiją su Austrija, pastarojoje gydytojų tankumas didesnis daugiau nei 2 kartus (3 pav.):

3 pav. Praktikuojančių gydytojų skaičius 2010 m.²⁵, tenkantis 10 tūkst. gyventojų

Šaltinis: EUROSTAT 2013 duomenys.

Didžiausias gydytojų tankumas yra Austrijoje ir Norvegijoje – virš 40 prakt. gyd. / 10 tūkst. gyventojų. Labai panašios šalys pagal nagrinėjamą rodiklį yra Šveicarija, Ispanija, Vokietija, Italija, Švedija, Lietuva ir Bulgarija. Mažiau nei 25 gydytojai/10 tūkst. gyventojų tenka Slovėnijoje, Rumunijoje ir Lenkijoje.

EUROSTAT (2013) pateikiami absoliutūs duomenys apie praktikuojančius gydytojus²⁶

²⁵ Italijos, Švedijos ir Danijos – 2009 m., Suomijos – 2008 m., Slovakijos – 2007 m. duomenys.

²⁶ *Praktikuojantis sveikatos personalas* – specialistai, dirbantys klinikinį darbą su pacientais. Į praktikuojančių specialistų skaičių neįeina dirbantys administracinį, mokslo ir mokymo darbą, higienistai ir epidemiologai. Gydytojai rezidentai įtraukiami į praktikuojančių gydytojų skaičių. Į šį skaičių įtraukiami įstaigų vyriausieji gydytojai ir jų pavaduotojai, turintys klinikinės licencijas (*Gaidelytė et al., 2013*).

rodo, kad šis skaičius bendrai paėmus turimų šalių²⁷ duomenis yra augantis: nuo 2002 iki 2010 m. šis skaičius išaugo 16,5 proc. (1 lentelė).

1 lentelė. Praktikuojančių gydytojų ir odontologų pokytis 2002–2010 m. ES šalyse (proc.)

Nr.	Europos šalys	Praktikuojančių gydytojų skaičiaus pokytis ²⁸		Praktikuojančių odontologų skaičiaus pokytis ²⁹	
		Absoliutaus skaičiaus	100 tūkst. gyventojų	Absoliutaus skaičiaus	100 tūkst. gyventojų
1	Belgija	7,71	2,13	-0,13	-5
2	Bulgarija	0,99	5,46	3,99	9
3	Čekija	5,35	2,20	8,45	5
4	Danija	17,86	14,73	-6,12	-9
5	Vokietija	10,88	11,84	6,42	7
6	Estija	1,59	2,99	11,58	13
7	Airija
8	Graikija
9	Ispanija	39,28	24,88
10	Prancūzija
11	Kroatija	16,20	16,83	4,33	5
12	Italija
13	Kipras	30,10	14,98	18,77	5
14	Latvija	1,15	5,66	18,00	23
15	Lietuva	-4,10	1,22	9,79	16
16	Liuksemburgas	42,40	22,86	45,14	28
17	Vengrija	-11,60	-10,20	8,55	10
18	Malta	7,24	1,28	2,79	2
19	Nyderlandai
20	Austrija	23,12	18,58	18,43	14
21	Lenkija	-5,53	-5,43	16,46	17
22	Portugalija
23	Rumunija	19,01	21,05	55,18	58
24	Slovėnija	12,14	9,16	5,00	2
25	Slovakija	-5,89	-6,19	15,26	15
26	Suomija	10,00	7,64	-6,81	-9
27	Švedija	20,62	15,77	2,01	-2
28	Didžioji Britanija	36,59	30,13	9,30	7
29	Islandija	11,37	0,67	3,82	-6
30	Norvegija	33,95	24,33	16,88	9
31	Šveicarija	2,09	-0,26	17,37	9

Šaltinis: EUROSTAT 2013 duomenys.

Analizuojant praktikuojančių gydytojų ir jų tankumo pokyčius atskirose šalyse, retai kada jų augimas arba mažėjimas sutampa. Pvz., Lietuvoje absoliutus praktikuojančių

²⁷ Nurodytu laikotarpiu trūksta duomenų iš Danijos, Airijos, Graikijos, Prancūzijos, Italijos, Maltos, Nyderlandų, Portugalijos, Slovakijos, Suomijos, Švedijos, Šveicarijos, Makedonijos ir Turkijos.

²⁸ Danija - 2002–2009 m., Vengrija - 2009–2011 m., Malta - 2009–2011 m., Slovakija - 2002–2007 m., Suomija - 2002–2008 m., Švedija - 2002–2009 m., Ispanija, Liuksemburgas, Didžioji Britanija, Islandija - 2002–2011, Šveicarija - 2008–2010.

²⁹ Danija, Švedija - 2002–2009 m., Liuksemburgas, Austrija - 2002–2011 m., Malta - 2009–2011 m., Slovakija - 2002–2007 m., Suomija - 2004–2009 m., Didžioji Britanija - 2007–2011 m.

gydytojų skaičius mažėjo 4,1 proc., tačiau jų tankumas išaugo 1,22 proc. Ne tik Lietuvoje, bet ir kitose šalyse gydytojų skaičius mažėjo, daugiausia Vengrijoje – net 11,6 proc., Slovakijoje – 5,89 proc. ir Lenkijoje – 5,53 proc.

Lyginant gydytojų ir odontologų skaičiaus kitimą, ne visada jie keičiasi viena kryptimi. Odontologų skaičius 2002–2010 m. labiausiai augo Rumunijoje (55,18 proc.), Liuksemburge (45,14 proc.) – pastarojoje šalyje tokį augimą nesunku paaiškinti. Nors tai maža valstybė su nedaug nuolatinių gyventojų, Liuksemburge veikia daug Europos Sąjungos institucijų (Europos Bendrijų Teisingumo Teismas, Europos Audito Rūmai, Europos investicijų bankas, Europos Parlamento sekretoriatas), todėl čia išaugo medicinos paslaugų ir tuo pačiu žmogiškųjų išteklių poreikis.

Atsakymų, kodėl vienaip ar kitaip kinta gydytojų (ir odontologų) skaičius kitose valstybėse, galima ieškoti makro lygmenyje – tiriant Europos šalių gydytojų skaičiaus planavimo niuansus, taip pat analizuojant ekonominius skirtumus tarp valstybių, mikro lygmenyje – atlikti kiekvienoje šalyje kokybinį tyrimą su gydytojais ir sveikatos žmogiškųjų išteklių ekspertais.

Apibendrinant svarbu pastebėti, kad valstybės net kelis kartus skiriasi pagal gydytojų (ir odontologų) pasiskirstymą. Galima numanyti, jog esant tokiai situacijai, gali kilti konfliktų tarp valstybių, kadangi gydytojų trūkumas valstybėje gali sutrikdyti darnų jos vystymąsi. Todėl reikalinga bendra Europos šalių iniciatyva ne tik didinant praktikuojančių gydytojų skaičių (didinant priėmimą į medicinos studijas, gerinant gydytojų darbo sąlygas), bet ir koordinuojant gydytojų persiskirstymą tarp valstybių. Iš kitos pusės, jeigu bus imtasi tarpvalstybinio gydytojų pasiskirstymo koordinavimo, bendro gydytojų skaičiaus didėjimas Europoje gali turėti teigiamą poveikį visose Europos šalyse.

3. Gydytojų teritorinis mobilumas: priežastys ir kryptys

Gydytojų parengimas savarankiškai profesinei veiklai yra vienas brangiausių ir ilgiausiai trunkančių, todėl padidinti ar sumažinti gydytojų skaičių šalyje atitinkamai didinant ar mažinant priėmimą į medicinos studijas yra ilgas procesas. Tačiau yra ir kitas, daug greitesnis būdas – gydytojų iš kitų valstybių įdarbinimas. Vis dėlto pastarasis sprendimas visiškai nenaudingas atiduodančiai gydytojais valstybei – nei finansine, nei sveikatos sistemos stabilumo prasme.

Pagrindinės gydytojus priimančios šalys Europoje yra Didžioji Britanija, Vokietija, Prancūzija, Airija, Belgija, Italija, Ispanija, Norvegija, Švedija, o juos prarandančios valstybės: Lenkija, Graikija, Rumunija, Šveicarija, Čekijos Respublika, Lietuva (*Lisaitė, 2012; Costigliola, 2011; Wismar et al., 2011; ir kt.*). Pagrindinės gydytojų judėjimo kryptys Europoje yra: Rytų Europa => Šiaurės, Vidurio Europa; Vidurio Europa => Šiaurės Europa; Pietų Europa => Pietų Europa.

Jeigu pasižiūrėsime lengvai prieinamus D. Britanijos duomenis apie registruotus medicinos praktikos gydytojus, sužinosime, kad 2013 m. rugpjūčio mėn. 1/3 šioje šalyje praktikuojančių gydytojų pirminį išsilavinimą įgijo ne D. Britanijoje. Daugiausia šioje

šalyje imigrantų gydytojų yra iš ne Europos šalių: 9,7 proc. gydytojų yra iš Indijos, 3,6 proc. – iš Pakistano, 2,1 proc. – iš Pietų Afrikos; 8,6 proc. visų gydytojų Didžiojoje Britanijoje yra iš Europos – Airijos (1,6 proc.), Vokietijos (1,3 proc.), Graikijos ir Italijos (po 1,1 proc.), Rumunijos ir Lenkijos (po 0,8 proc.), Ispanijos ir Vengrijos (po 0,6 proc.), Čekijos Respublikos (0,4 proc.) Bulgarijos (0,3 proc.) (*General Medical Council, 2013*). Airijoje situacija yra panaši: 2012 m. 65,1 proc. visų gydytojų išsilavinimą įgijo Airijoje, 9,6 proc. – kitose Europos šalyse: Lietuvoje įgijusių išsilavinimą yra 25 gydytojai (*Ireland Medical Council, 2013*). Tačiau šie duomenys neatspindi, kiek užsieniečių baigė medicinos mokslus tose šalyse. Minėti duomenys padėtų išsiaiškinti, kokie iš tikrųjų yra gydytojų migracijos mastai.

Apibendrinant įvairių šalių mokslinių tyrimų duomenis (*Leone et al., 2013; Taljūnaitė et al., 2012; Lisaitė, 2012; Costigliola, 2011; LSMU, 2012; ir kt.*) galima išskirti svarbiausias gydytojų tarpvalstybinio mobilumo priežastis Europoje (2 lentelė).

2 lentelė. Gydytojų tarpvalstybinio mobilumo priežastys ir sąlygos

Mikro lygmens veiksniai	Makro lygmens veiksniai ir sąlygos
Finansinė motyvacija	Dideli atlyginimų skirtumai tarp Europos šalių
Darbo aplinka ir sąlygos	Ekonominė situacija šalyje turi poveikį sveikatos priežiūros įstaigų kokybei, aprūpinimui įranga, socialinių išmokų dydžiui, darbo krūvių skirtumui, darbo organizavimui (pagalbinio personalo funkcijų išplėtimas) ir kt.
Galimybė nevaržomai judėti	Laisvo asmens judėjimo sąlygos ES ir kitose šalyse – ES plėtra atnešė daugiau lankstumo keliauti ir dirbti Europoje
Galimybė dirbti tą patį darbą	Kvalifikacijos pripažinimas: Europos Parlamento ir Europos Vadovų Tarybos priimta Direktyva 2005/36/EB dėl profesinių kvalifikacijų pripažinimo, kuri apima daugiau nei 800 įvairių profesijų, įskaitant gydytojų, odontologų ir kt.
Mokymosi ir karjeros galimybės, žinių apsikeitimas	Didesnėje valstybėje – daugiau galimybių pasirinkti norimą specialybę ar rasti norimą darbą
Žinių panaudojimo ir profesinio tobulėjimo galimybės	Žmogiškųjų išteklių politikos skirtumai, pvz., sveikatos paslaugų (de)centralizacija
Ryšys su migracijos tinklu	Imigracijos politika gydytojų atžvilgiu, migracijos tinklo (ne)buvimas
Tarptautinė patirtis	Galimybė atlikti praktiką ar turėti stažuotę užsienio šalyse, studentų mainų programos
Užsienio kalbų mokėjimas	Nemokami kalbų kursai atvykstantiems gydytojams
Gyvenimo būdo keitimas	Šalių klimato skirtumai, kalnų ar jūros (ne)buvimas

Įvairių šalių tyrimuose tarp pagrindinių ir dažniausiai minimų gydytojų teritorinio mobilumo priežasčių yra finansinės paskatos. Finansiniai skirtumai tarp valstybių egzistavo visais laikais, tačiau tokio gydytojų judumo masto tarp Europos šalių, kokį turime pastarąjį dešimtmetį, praėjusio šimtmečio pabaigoje nebuvo. Svarbią reikšmę tokiems pokyčiams turi ne tik mikro lygmens, bet ir makro lygmens sąlygos.

Svarbu pažymėti, kad gydytojų emigracija dalyje Europos šalių nėra vienakryptė, todėl šis procesas gali būti vadinamas „protų apsikeitimu“ ir / arba „protų cirkuliacija“ vienos

profesijos aspektu. Šis reiškinys turi ne tik neigiamų, bet ir teigiamų atspalvių. „Protų apsikeitimas“ ir „protų cirkuliacija“ greičiau vyksta aukštą ekonominę išsivystymą turinčiose šalyse (Vokietijoje, Didžiojoje Britanijoje, Austrijoje): kitų šalių gydytojų žinios ir patirtis naudinga priimančiai valstybei. Tačiau valstybės, iš kurių gydytojai tik emigruoja, greičiau patiria „protų nutekėjimą“: jeigu ši emigracija masinė, tai kelia rimtą pavojų šalies stabilumui. Prarandančios gydytojus valstybės turėtų susitarti veikti išvien minėtam procesui kontroliuoti: inicijuoti gydytojų poreikio planavimo pertvarkas ne tik savo, bet ir gydytojus importuojančių šalių sistemose, siūlyti gydytojų mokymo išlaidų kompensavimo mechanizmą, veikiančią „priimančios valstybės => atiduodančiai šaliai“ principu.

Nustatyti, kokios yra pasekmės prarandančios ir priimančioms gydytojus šalims, nėra paprasta, reikalingas atskiras ir platus tyrimas bendradarbiaujant atskiroms šalims.

Išvados

Gydytojo profesija yra viena svarbiausių šalies gyvavimui ir vystymuisi, tačiau šios profesijos žmogiškųjų išteklių analizei skiriamas nepakankamas dėmesys. Gydytojų ruošimas, pasiskirstymas ir teritorinis mobilumas yra plačiai analizuojami užsienio mokslininkų, tačiau nėra tęstinumo, trūksta tarpvalstybinių tyrimų.

Nors gydytojai griežtai registruojami kiekvienoje ES šalyje, tačiau ne visos ES šalys skelbia statistinius duomenis apie gydytojų kilmę, todėl tai apsunkina gydytojų teritorinio mobilumo analizę. Pavyzdžiais galėtų būti D. Britanijos ir Airijos viešai skelbiami duomenys apie gydytojų sudėtį (pagal įgyto pirminio išsilavinimo šalį, lytį, amžių ir metus). Šie duomenys palengvina tiriant atskirų šalių gydytojų išsibarstymą šiose valstybėse.

ES šalys skiriasi pagal gydytojų rengimo mastus, tankumą, jų teritorinio mobilumo kryptis, tačiau vis dar nėra sukurta šios svarbios profesijos tarpvalstybinės migracijos reguliavimo ir koordinavimo sistema, valstybės nėra tarpusavyje susitarusios, kaip kompensuoti brangiai kainavusį gydytojų paruošimą juos prarandančiai valstybei.

Gydytojų absolventų skaičius bendrai Europos šalyse pastarąjį penkmetį augo, tačiau ne visose valstybėse šis rodiklis didėjo. Svarbu tai, kad daugiausiai gydytojų priimančios šalys, tokios kaip D. Britanija, Norvegija, Belgija, Vokietija, Švedija, kad ir nedideliais tempais, tačiau didina studentų priėmimą į medicinos studijas. Svarbu atkreipti dėmesį, jog gydytojų rengimo ir pasiskirstymo tarp šalių analizę apsunkina kai kurių duomenų trūkumai: tam tikrų šalių arba tam tikrų metų duomenų nebuvimas, todėl reikalinga tobulinti statistinės atskaitomybės sistemą, gal net jos reglamentavimą visos Europos mastu.

Gydytojų trūkumo problema iš dalies yra perdėta, kadangi praktikuojančių gydytojų skaičius bendrai Europoje auga. Vis dėlto svarbu pažymėti, kad gydytojus praranda silpnesnės ekonomikos šalys, ir šis praradimas kompensuojamas didinant priėmimą į medicinos studijas, o ne inicijuojant pertvarkas Europos lygmeniu. Gydytojų praradimas (ir iš to atsirandantys finansiniai nuostoliai) gali sutrikdyti darnų nedidelių šalių vystymąsi. Šiuo klausimu būtinas Europos šalių veikimas išvien, kuriant gydytojų mobilumo

koordinavimą, nors tokius veiksmus ir apsunkena laisvo asmenų judėjimo sąlygos ES ir kitose šalyse.

Literatūra

- Costigliola, V. 2011. *Mobility of Medical Doctors in Cross-border Health Care*. *EPMA J.* 2(4): 333–339.
- Dussault, G.; Fronteira, I.; Cabral, J. 2009. *Migration of Health Personnel in the WHO European Region*. WHO. Lisbon: Instituto de Higiene e Medicina Tropical. 45 p.
- EUROSTAT duomenų bazė. 2012. *Tertiary Education Statistics*. Prieiga per internetą: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Tertiary_education_statistics.
- EUROSTAT duomenų bazė. 2013. *Sveikatos priežiūros išteklių (ne išlaidų duomenys)*. Prieiga per internetą: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/health/public_health/data_public_health/database.
- Gaidelytė, R.; Madeikytė, N.; Tendziagolskytė, D. 2013. *Lietuvos gyventojų sveikata ir sveikatos priežiūros įstaigų veikla 2012 m.* Vilnius: Higienos instituto Sveikatos informacijos centras. 129 p.
- Gaižauskienė, A.; Grabauskas, V.; Kučinskienė, Z.; Lovkytė, L.; Padaiga, Ž. ir kt. 2002. *Lietuvos gydytojų skaičiaus raida ir planavimas 1990–2015 m.* Kaunas: Kauno Medicinos universitetas, Atviros Lietuvos fondas. 51 p.
- General Medical Council. 2013. *List of Registered Medical Practitioners – Statistics (UK)*. Prieiga per internetą: http://www.gmc-uk.org/doctors/register/search_stats.asp.
- Ireland Medical council. 2013. *Medical Work Force Intelligence Report. A Report on the Annual Registration Retention Survey*. 106 p.
- Labanauskas, L. 2006. „Protų nutekėjimo“ problema Lietuvoje: medikų emigracija. *Filosofija. Sociologija*. 2: 27–34.
- Leone, C.; Conceição, C.; Dussault, G. 2013. Trends of Cross-border Mobility of Physicians and Nurses Between Portugal and Spain. *Human Resource Health* 11(1). 11 p.
- Lisaitė, D. 2012. Professional Mobility - Experiences of Mobile Medical Professionals. *Journal of Intercultural Communication* 30.
- Lovkytė, L. 2004. *Lietuvos gydytojų pasiūlos ir poreikio prognozės iki 2015 metų*. Daktaro disertacijos santrauka. Kaunas: Kauno medicinos universitetas.
- LR švietimo ir mokslo ministerija. 2005. *Svarbiausi Bolonijos proceso dokumentai. Bolonijos-Bergeno laikotarpis 1999-2005 m.* 87 p.
- LR vyriausybės 2003 m. spalio 31 d. nutarimas Nr. 1359 „Dėl gydytojų rengimo“. (Žin., 2003, Nr. 104-4667).
- LSMU. 2011. *Medicinos personalo skaičiaus, poreikio ir darbo krūvio pilotinės „dienos fotografijos“ analizė*. Užsakovas: Sveikatos apsaugos ministerija. 394 p.
- Smigelskas, K.; Starkienė, L.; Padaiga, Z. 2007. Do Lithuanian pharmacist intend to migrate? *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33(3): 501–509.
- Sorbonos deklaracija. Jungtinė deklaracija dėl Europos aukštojo mokslo sistemos derinimo*. 1998 m. gegužės 25 d. Paryžius.
- Stankūnas, M.; Lovkytė, L.; Padaiga, Ž. 2004. Lietuvos gydytojų ir rezidentų ketinimų dirbti Europos Sąjungos šalyse tyrimas. *Medicina* 40(1): 68–74.
- Starkienė, L. 2012. Gydytojų skaičiaus planavimas: nuo mokslinių tyrimų iki sveikatos politikos. *Sveikatos politika ir valdymas* 1(4): 102–115.

- Starkienė, L.; Strička, M.; Padaiga, Ž.; Macijauskienė, J.; Riklikienė, O. 2011. Sveikatos priežiūros žmoniškųjų išteklių planavimo duomenų rinkimo aktualijos ir praktiniai pavyzdžiai. *Sveikatos politika ir valdymas* 3(1): 37–49.
- Taljūnaitė, M.; Pocius, A.; Labanauskas, L.; Lipnevič, A. 2012. *Gydytojų integracija ir karjeros projektavimas kintančiomis Lietuvos darbo rinkos sąlygomis: mokslo studija*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras. 112 p.
- Wismar, M.; Maier, C.B.; Glinos, I.A.; Dussault, G.; Figueras, J. 2011. *Health professional mobility and health systems. Evidence from 17 European countries*. 597 p.

PHYSICIANS IN THE EUROPE: TRAINING, DENSITY AND TERRITORIAL MOBILITY

Anna LIPNEVIČ

Institute of Sociology of LSRC, A. Goštauto st. 11, LT-01108 Vilnius, Lithuania

E-mail: anna.lipnevic@lstc.lt

Summary: Physicians is one of most important professions for country's existence and development, but her given insufficient attention. Physicians' training, density and spatial mobility is analyzed extensively by foreign scientists, but there is no continuity, the lack of cross-border investigations.

The article reveals how differs the EU and other European countries on physicians' preparation, density and choosing labor's location. The study objectives were to implement using the Eurostat statistical data and scientific literature, also certain institutions published data analysis.

Doctors shortage is partly exaggerated, since the number of practicing physicians grow in Europe more generally. However, it is important that the weaker economies' countries lose physicians', and their lack of offset increasing adoption in the medical studies, rather than initiating reform of the European level. Doctors' loss can disrupt the harmonious development of the country. In this regard, necessary for the operation of countries means of the doctors' mobility coordination, although this is difficult to do in the free movement conditions of persons in the EU and other countries.

Keywords: Medical profession, medical training, territorial mobility, migration of physicians.

**II dalis. NUO TOTALITARINĖS
IKI DEMOKRATINĖS VISUOMENĖS**

ETNIŠKUMAS IR IMIGRACIJA LIETUVOJE SOVIETMEČIU: TARP VAIZDINIŲ IR ISTORINĖS UŽMARŠTIES

Andrius MARCINKEVIČIUS

LSTC Etninių tyrimų institutas, A. Goštauto g. 11, LT-01108 Vilnius

El. paštas: andrius@ces.lt

Santrauka. Šiame straipsnyje analizuojami imigracijos į Lietuvą sovietmečiu vaizdinių susiformavimo priežastys ir pagrindumas. Atskleidžiama, kodėl svarbu neapsiriboti iki šiol atliktų tyrimų rezultatais, bet pabrėžti skirtumą tarp vaizdinių, kurie susiformavo dėl Sovietų Sąjungos nacionalinės politikos principų ir kitų istorinių veiksnių ir kurie lėmė Lietuvos visuomenės etninės struktūros kaitą po Antrojo pasaulinio karo, nors buvo sąmoningai sovietinių valdžios institucijų nutylimi ir pamerkami užmarščiai. Apsiribojama vaizdinių, kuriems susiformuoti padėjo Sovietų Sąjungos visuotinių gyventojų surašymų duomenų ir pokario lietuvių visuomenės trauminės atminties sklaida, analize. Konstatuojama, kad sovietmečio imigrantai sudarė lojalų režimui, tačiau nevienalytę socialiniais ir kultūriniais požymiais gyventojų grupę. Rusai sudarė ne tik didžiausią jų dalį, bet kartu buvo istorinė Lietuvos etninė grupė, kurios nariai pasižymėjo tapatumo ir istorinės atminties skirtumais. Šie skirtumai nebuvo toleruojami sovietmečiu, o tai smarkiai lėmė rusų vaizdinį visuomenėje. Daroma išvada, kad vertinant sovietmečio imigraciją svarbu įvertinti šio proceso pasekmes šiuolaikinei Lietuvos visuomenei ir jos socialinei struktūrai. Šio laikotarpio imigrantai ir jų palikuonys – žmonės, prisidedantys prie Lietuvos socialinės raidos. Jų veikla apima sritis nuo aukščiausių valstybės institucijų ir profesionalaus meno iki pramogų verslo bei talentų šou.

Raktažodžiai: etniškumas, etninės grupės, imigracija, gyventojų surašymai, rusai.

Įvadas

Atrodytų, kad dabartiniame Lietuvos moksliniame diskurse mažai ką liko pridurti apie migracijos procesų sovietmečiu pobūdį. Juolab kad sovietmetis retai vertinamas pačių tyrėjų kaip įdomus Lietuvos politinės ir socialinės raidos laikotarpis. Populiariesnis priešingas įsitikinimas, nepaisant per pastarąjį dešimtmetį padidėjusio dėmesio minėto laikotarpio istorijos socialiniams ir ekonominiams aspektams (*Putinaitė, 2007; Švedas, 2009; Ivanauskas, 2011; Grybkauskas, 2011 ir kt.*). Sovietmečio migracijos problematika, susijusi su Lietuvos visuomenės etninės struktūros pokyčiais, daugiausiai atsispindi istorikų ir sociologų darbuose. Istorikai ją mato, ir ne be rimto pagrindo, kaip vieną iš kertinių Lietuvos sovietizacijos politikos 1940–1990 m. priemonių. Imigracija iš kitų sovietinių respublikų vertinama kaip vienas iš lietuvių visuomenės nutautinimo arba rusinimo (rusifikacijos) politinių instrumentų (*Anušauskas, 2007 ir kt.*). Sociologams atitinkamai atrodė svarbesnis ne politinis šio reiškinių vertinimas, o jo poveikio Lietuvos demografinėi raidai ir etninės struktūros kaitai mastas (*Sipavičienė, 1997; Stankūnienė, 1997 ir kt.*).

Su šio laikotarpio imigracija susiję aspektai atsispindi etninių grupių adaptacijos ir tapatumo tyrimuose, nors nėra pagrindinis jų dėmesio objektas (*Kasatkina, Leončikas, 2003; Šliavaitė, 2010, 2011; Frėjutė-Rakauskienė, 2011 ir kt.*). Ligšiolinių tyrimų rezultatai svarbūs aptariamoms problematikos suvokimui, bet kartu yra pagrindo manyti, kad išlieka prielaidų jų tolimesnei plėtotei.

Šio straipsnio tikslas yra iš istorinės perspektyvos įvertinti kai kurių išsisknijusių vaizdinių apie sovietmečio imigracijos poveikį Lietuvos etninės struktūros pokyčiams priežastis ir pagrįstumą. Kitaip tariant, akcentuojama skirtis tarp politinių instrumentų ir ideologijos formuojamo visuomenės etninės struktūros vaizdinio bei jo sklaidos ir kitų veiksnių, kurie lėmė Lietuvos etninės struktūros vaizdinį pokariu, bet buvo sąmoningai sovietinių valdžios institucijų nuslėpti arba nugramzdinti į užmarštį. Suprantama, kad tai plataus tyrimo objektas. Šiame straipsnyje apsiribojama esminių vaizdinių, kurie susiformavo dėl Sovietų Sąjungos visuotinių gyventojų surašymų duomenų ir pokario lietuvių visuomenės trauminės atminties sklaidos, analize. Svarstoma, kodėl vertėtų persvarstyti arba tyrinėti išsamiau kai kuriuos iki šiol vyraujančius vaizdinius apie sovietmečio imigracijos Lietuvoje pasekmes. Juolab kad žymi dalis imigrantų ir ypač jų palikuonių yra modernios Lietuvos visuomenės nariai, dalyvaujantys valstybės socialinės, ekonominės ir kultūrinės gerovės kūrimo procese. Didžiausias dėmesys straipsnyje skiriamas rusų etninei grupei, kurios atstovai sudarė imigrantų daugumą ir kurios vaizdinio formavimas (netgi mitologizavimas) išliko vienu iš pagrindinių ideologijos prioritetų iki Sovietų Sąjungos žlugimo 1991 m. Straipsnis remiasi archyviniais dokumentais, skelbtais šaltiniais, Lietuvos ir kitų šalių tyrinėtojų darbais.

1. Politika, gyventojų surašymai ir etniškumo konstravimas

Vienas iš veiksnių, lėmusių ir iki šiol iš dalies lemiančių Lietuvos visuomenės įsivaizdavimą apie imigracijos iš kitų sovietinių respublikų mastą, jos etninę struktūrą po Antrojo pasaulinio karo, yra Sovietų Sąjungos visuotinių gyventojų surašymų duomenys. Dabartinėse demokratinėse pasaulio šalyse įprasta remtis surašymų duomenimis, o etninių grupių ar jų spektro konstravimas sulaukia visuomenės grupių kritikos, bet duomenų apie gyventojų etninę struktūrą patikimumas totalitarinio politinio režimo valdomoje Sovietų Sąjungoje yra komplikuoatas atvejis dėl nevienalytės komunistų partijos lyderių politikos nacionalizmo raiškos atžvilgiu bei dėl oficialiosios statistikos priklausomybės nuo centrinės vyriausybės lūkesčių. Šis aspektas išsamiai nagrinėtas šiuolaikiniame JAV, Vakarų Europos šalių ir Rusijos moksliniame diskurse, todėl ties juo šįsyk neapsistosime (*Brubaker, 1994; Polian, 2003; Блюм, Меспуле, 2008; Кадио, 2002; Тушков, 2003 ir kt.*). Daugelyje Lietuvos tyrinėtojų darbų sovietmečio (i)migracijos etninė struktūra dažnai interpretuojama apeinant politinio konteksto poveikio statistiniams rodikliams klausimą. Tuo tarpu nuo šio konteksto poveikio priklausė, kokia apskritai egzistavo Sovietų Sąjungoje etniškumo samprata ir pagal kokius principus buvo konstruojamos arba fiksuojamos etninės grupės

visuotinių gyventojų surašymų metu. Šie principai iš dalies lėmė, kokių būtent tautybių žmonės vyko sovietmečiu laikinai ar nuolat gyventi į Lietuvą.

Lietuva ir kaimyninės Baltijos šalys pateko į Sovietų Sąjungos sudėtį 1940 m. vasarą, kai didžioji dalis etniškumo (etninių grupių) konstravimo principų buvo suformuoti VKP(b) centrinių institucijų ir išbandyti praktikoje vykstant 1937 ir 1939 m. visasąjunginiams surašymams. Būdinga, kad rengiantis šiems surašymams sudarinėti vadinamųjų socialistinių nacijų sąrašai ir galiausiai fiksuotas jų atstovų skaičius. Istorikų tyrimai rodo, kad 1926 m. surašymo metu laikytasi liberalesnio principo. Tąsyk centrinės valdžios institucijos, irgi iš politinių išskaičiavimų, mėgino suskaičiuoti kuo daugiau Rusijos imperijos tautų ir tautelių, esą patyrusių carinės valdžios jungą. Vėliau įvykusiems surašymams keltas tikslas atspindėti mažesnių etninių grupių asimiliacijos didesnių grupių sąskaita arba „nacijų susiliejimo“ procesą (Kačuo, 2002). Vadinamųjų socialistinių nacijų „architektu“, kaip žinoma, tapo Josifas Stalinas. Jo sprendimu, nuo XX a. ketvirto dešimtmečio pradžios Sovietų Sąjungoje atsisakyta „grįžimo prie šaknų“ (rus. *коренизация*) politikos, kuri sudarė prielaidas beveik dešimtmetį plėtotis sąjunginių ir autonominių respublikų titulinų grupių etniškumo (pvz., vietinių kalbų, kultūros) raiškai. Vietoj to, pereita prie valstybės unifikacijos politikos, kuri susieta su rusų tautos, kalbos ir kultūros, pasmerktų po 1917 m. Spalio perversmo paties Vladimiro Lenino, „reabilitavimu“. Šių politinių pokyčių fone pradėtas teigiamai vertinti ir tarprespublikinės migracijos intensyvėjimas (Hirsh, 2000; Suny, Martin, 1997; Вдовин, 2004; Миллер, 2008; Мартин, 2010 ir kt.).

Tad neatsitiktinai ilgiausias Sovietų Sąjungos istorijoje etninių grupių (iš viso 190) sąrašas buvo užfiksuotas 1926 m. surašymo metu, t. y. egzistuojant nepriklausomai Lietuvos valstybei. Pasak Rusijos istoriko ir antropologo Valerijaus Tiškovo, 56 tomai šio surašymo medžiagos sudaro ne tik unikalų informacinį leidinį, bet ir atspindi grandiozinės socialinės utopijos sukurti vadinamąsias socialistines nacijas iš istorinės Rusijos valstybės gyventojų etnokultūrinės įvairovės pamatą. Vėlesniuose gyventojų surašymuose vyravo šios etnokultūrinės įvairovės formų neigimas (įskaitant draudimą minėti kai kurias grupes arba vieną iš jų pervadinimą kitomis), bet procedūriniu lygmeniu sovietinių nacijų ir tautybių forminimas išliko gyvybingas iki 1989 m. surašymo (Тишков, 2003). Kitas dalykas, kad SSKP vadovybė, kintant jos politiniams prioritetams, ėmė mažinti vardan „konsolidacijos procesų“ oficialiai pripažįstamų tautybių skaičių. Tyrėjų teigimu, šią praktiką noriai perėmė partinis elitas sąjunginėse ir autonominėse respublikose, siekęs didinti titulinų grupių narių skaičių smulkesnių grupių sąskaita, nors smulkių tautų prijungimas prie didesnių neturėjo nieko bendro su tikrąja padėtimi ir iškreipė faktinę valstybės gyventojų etninę struktūrą (Тишков, 2008). 1937 m. surašymo metu bendras etninių kategorijų skaičius siekė 168, o štai 1939 m. – 62 (neskaitant grupių, kurių nariai turėjo istorinę tėvynę už Sovietų Sąjungos ribų). Po J. Stalino mirties pripažįstamų etninių grupių sąrašas buvo plečiamas, bet irgi pagal centrinės valdžios institucijų nuožiūrą.

1959 m. į jį pateko 109 pavadinimų etninės grupės, 1970 m. – 122, 1979 m. – 123, 1989 m. – 128 (*Национальный состав..., 1989*).

Reikšmingu veiksniu, lėmusiu Sovietų Sąjungos gyventojų etninės struktūros pobūdį, tapo naujos pasų sistemos diegimas nuo 1932 m. Nuo jos veikiausiai priklausė ir individų atsakymai apie tautybę surašymų metu. Viena vertus, šių pasų gavėjai įgijo teisę laisvai deklaruoti savo tautybę, bet tai įvyko jau prasidėjus minėtai rusų tautos, kalbos ir kultūros „reabilitacijai“. Kita vertus, dalies etninių grupių nariai Antrojo pasaulinio karo išvakarėse traktuoti potencialiais priešo agentais, todėl pasienio regionuose vyko valymai nuo politiška nepatikimų elementų, turėjusių istorinę tėvynę greta Sovietų Sąjungos sienos (lenkai, vokiečiai, korėjiečiai ir kt.). Vykstant pastarajam procesui, NKVD parengė instrukciją, kuria vadovaujantis derėjo individų pasuose žymėti tautybę, atsižvelgiant į jų tėvų tautybę, o į ne laisvą individų apsisprendimą. Pasak tyrinėtojų iš šiuolaikinės Rusijos, šia norma vadovautasi iki XX a. pabaigos ir tai iš pagrindų paveikė etninių tapatybių formavimąsi Sovietų Sąjungoje (*Миллер, 2008*). Įrašas apie tautybę pase, atsižvelgiant į valdžios konstruojamą etninių grupių hierarchiją Sovietų Sąjungoje, galėjo smarkiai palengvinti ar apsunkinti individo judėjimo laisvę, darbinės veiklos ir išgyvenimo sąlygas (pvz., „nepatikimų“ tautų trėmimai, perkėlimai ir pan.). Migracijos procesų ir konkrečiai etninių grupių judėjimo kontrolės siekis – viena iš priežasčių, lėmusių, kad visų Baltijos sovietinių respublikų gyventojai gavo sovietinius pasus, ypač kaimuose, gerokai ankščiau nei tai įvyko RTSFR periferijoje.

Sovietinės pasų sistemos ir etniškumo raiškos santykį savo atsiminimuose vaizdžiai apibūdino Rusijos disidentė Liudmila Aleksejeva: „Mano mergautinė pavardė Slavinskaja gali būti ir rusiška, ir lenkiška, ir net žydiška. Mano tėvo mama buvo žydė, o tėvas – lenkas. Jų santuoka įvyko katalikų bažnyčioje. Mano mamos tėvas buvo ukrainietis, o mama – estė. Jie tuokėsi rusų stačiatikių cerkvėje. Mano senelis lenkas nekalbėjo jidiš, o močiutė žydė – lenkiškai. Mano senelis ukrainietis nekalbėjo estiškai, o senelė estė – ukrainietiška. Visi jie kalbėjo rusiškai. Mano tėvai, nežiūrint į kraujo persimaišymą, buvo ugdomi remiantis rusiškomis tradicijomis. Vaikystėje jie skaitė Puškiną, Gogolį ir Tolstojų; rusų buvo jų gimtoji kalba. Jie nekalbėjo kitomis kalbomis. Tautybės sąvoka (rus. *национальность*) teisiškai nefigūravo iki XX a. trečiojo dešimtmečio, kai sovietiniams piliečiams ėmė išduoti pasus. Tada kiekvienas turėjo įvardyti savo etninę kilmę ir mano tėvai pasakė, kad jie yra rusai. Jie laikė save rusais ir buvo rusais, nes tokiais save laikė. Kai man sukako 16 metų ir reikėjo įgyti pasą, aš neturėjau pasirinkimo – turėjau rinktis tėvų pasuose nurodytą tautybę. Aš neturėjau jokio teisinio pagrindo įvardyti save lenke, žyde, ukrainiete ar este. Laimei, aš jaučiausi ruse“ (*Алексеева, 2006*). Žymiai daliai Sovietų Sąjungos gyventojų ši sistema neabejotinai sukėlė apsisprendimo dilemų, tiksliau tariant – diskriminavo juos. Sykiu ne be valdžios įsikišimo egzistavo etninių grupių hierarchija, kurioje vienos iš jų įgijo aukštesnį statusą nei likusios.

Kaip pažymi amerikiečių istorikas Deividas Brandenbergeris, nuo XX a. ketvirto dešimtmečio pradžios Sovietų Sąjungos visuomenėje svarstymams apie individualų ir kolektyvinį tapatumą tapo būdingas ryškus rusocentris atspalvis. Šiai tendencijai pasitarnavo Rusijos istorinių įvykių ir didvyrių išaukštinimas, istorijos mitologizavimas mokyklose ir masinėje kultūroje, partinių veikėjų pasisakymai ir publikacijos. Pasak minėto tyrėjo, žodžių „rusiškas“ ir „sovietinis“ sinonimiškas vartojimas reiškė, kad žmonės dažniausiai nemokėjo reikšti patriotinių jausmų Sovietų Sąjungai kitomis priemonėmis nei rusocentrinė kalba. Žmonių sąmonėje rusų tautai pradėti priskirti panašūs bruožai, kaip herojiškas ištvermingumas, neturintis analogų pasaulyje pagal išradingumą protas, kantrybė ir gyvybingumas. Partijos vadovybė siekė įteigti rusams, kad jie yra „išrinkti“ marksistinės-lenininės ideologijos uždavinio pastatyti komunizmą įgyvendinimui. Iki Antrojo pasaulinio karo pradžios ir ypač jam pasibaigus, rusai „įgijo“ nemažą nacionalinių mitų ir vaizdinių spektrą, kurio neturėjo jokių ankstesnių istorinių laikotarpiu. Kitas dalykas, kad J. Stalinas, manipuluodamas parankiais sovietinio tapatumo ideologijai rusų istorijos ar kultūros elementais, trynė ribą tarp sąvokų „rusiškas“ ir „sovietinis“, įskaitant nesovietinės rusų kultūros raiškos visuomenėje formų suvaržymą. Šitai suvokiamas rusų nacionalizmo vertės ir rusų tautos pranašumo teigimas tapo ne tik neatsiejamu stalininio patriotizmo sampratos bruožu, bet taip pat ir užgimstančios masės ypatingos nacionalinės savimonės kūrimo priemone (*Бранденбергер, 2009*).

Tad sovietmečio surašymų duomenys, apėmę Lietuvos teritoriją, iš dalies atspindi etninių grupių konstravimo politiniais svirtais rezultata, kuris priklausė nuo centrinės valdžios institucijų motyvacijos įtraukti ar neįtraukti kai kurias grupes į vadinamųjų socialistinių nacijų gretas. Sprendžiant iš skelbiamų duomenų, 1959 m. surašymo metu Lietuvoje gyveno ne mažiau kaip 83 tautybių žmonės (įskaitant istorines grupes ir atvykėlius), 1970 m. – 99, 1979 m. – 112, 1989 m. – 96 (apskaičiuota autoriaus pagal *Всесоюзная перепись населения 1959, 1970, 1979, 1989 гг.*). O štai 1923 m. surašymo nepriklausomoje Lietuvoje (be Vilniaus krašto) metu užfiksuoti „tik“ 25 etninių grupių nariai (*Lietuvos gyventojai, 1925*). Sovietmečiu šios etninės grupės aiškiai skyrėsi tarpusavyje narių skaičiumi, bet aptariamu atveju svarbesnis pats jų sąrašo konstravimo precedentas. Žvelgiant kitokiu požiūriu, galima teigti, kad Lietuvoje buvo istorinės grupės, kurioms (be pačių lietuvių) atstovavo lenkai, vokiečiai, žydai, latviai, baltarusiai, rusai, totoriai, karaimai ir čigonai. Į kitą kategoriją įrauktini imigrantai, atstovavę Sovietų Sąjungos tautinių teritorinių vienetų titulinės grupės. 1989 m. duomenimis, iš jų skaitlingiausios buvo rusai, baltarusiai, ukrainiečiai, kazachai, tadžikai, turkmėnai, kirgizai, uzbekai, armėnai, gruzinai, azerbaidžaniečiai, moldavai, estai, karelai, čiuvašai, mordviai, baškirai, mariai, komiai, udmurtai, osetinai, lezginai ir kt. Paskutinei kategorijai priklausė etninės grupės, atstovavusios užsienio valstybes. Iš jų žymesniu skaičiumi išsiskyrė bulgarai, graikai, rumunai, suomia, korėjiečiai, vengrai, čekai ir kt. (*Lietuvos TSR gyventojai..., 1980*).

Atsižvelgiant į politinį kontekstą, migracija sovietmečiu Lietuvos ir kitų Baltijos šalių tautinėje istoriografijoje siejama su rusifikacijos arba rusinimo politika, nors reikia pažymėti, kad ši sąvoka nėra iki galo išgryninta (bene ryškiausiai akcentuojamas dvikalbystės formavimasis), o etninės struktūros kaita, akivaizdu, smarkiai skyrėsi atskirų sovietinių respublikų lygmeniu. Antai 1959–1989 m. rusų dalis Lietuvoje išaugo 0,9 proc. (nuo 8,5 iki 9,4 proc.). Ši dinamika nebuvo žymi, lyginant su kaimyninėmis Latvija ir Estija, kuriose rusų nuošimtis ir istoriškai buvo didesnis (1934 m. Estijoje – 8,2 proc., 1935 m. Latvijoje – 8,8 proc.). 1959–1989 m. rusų nuošimtis Latvijoje padidėjo 7,3 proc. (nuo 26,6 proc. iki 33,9 proc.), Estijoje – 10,2 proc. (nuo 20,1 proc. iki 30,3 proc.), nors esminis pokytis, kaip matyti, įvyko dar iki 1959 m. (*1989 gada tautas skaitīšanas...*, 1992; *Population of Estonia...*, 1995). Nuo paskutiniųjų Baltijos šalių ikikarinių gyventojų surašymų iki 1959 m. Lietuvoje didėjo titulinės grupės narių ir rusų skaičius, o Estijoje ir Latvijoje – tik rusų. 1959 m. lietuvių užfiksuota 446767 daugiau nei 1923 m., rusų – 180554. Estų Estijoje priskaičiuota 80097 individais mažiau nei 1934 m., o rusų – apie 190000 daugiau (*Demuth, 2002*). Latvių Latvijoje atitinkamai buvo apie 180000 mažiau nei 1935 m., nors bendras gyventojų skaičius padidėjo apie 230000 (*Rozenvalds, 2010*). Surašymų duomenimis, 1989 m. Lietuvoje iš viso gyveno 344455 rusai, Estijoje – 474834, Latvijoje – 905515 (*1989 metų visuotinio gyventojų...*, 1991).

Dėsninga, kad dėl Sovietų Sąjungos vyriausybės ekonominės politikos pobūdžio imigrantų iš kitų sovietinių respublikų srautas darė didžiausią poveikį Lietuvos miestų visuomenės etninės struktūros kaitai. 1923 m. juose telkėsi 15,4 proc. visų Lietuvos gyvenusių rusų (*Lietuvos gyventojai, 1925*), o jau 1959 m. šis rodiklis išaugo iki 77,0 proc., 1970 m. – 84,9 proc., 1979 m. – 86,7 proc., 1989 m. – 89,7 proc. Svarbiausiais imigrantų traukos židiniais buvo didieji miestai, kuriuose iki 1959 m. rusai tapo antra pagal nuošimtį gyventojų grupė: Vilniuje – 29,4 proc., Klaipėdoje – 35,7 proc., Šiauliuose – 13,1 proc., Kaune – 11,7 proc., Panevėžyje – 11,5 proc. 1959 m. šiuose miestuose telkėsi 60,4 proc. visų Lietuvos rusų, 1970 m. – 68,3 proc., 1979 m. – 68,6 proc., 1989 m. – 67,2 proc. Didesni rodikliai buvo užfiksuoti kai kuriuose periferijos, ypač Rytų ir Pietryčių Lietuvos, miestuose. 1979 m. rusai dominavo Sniečkujė (66,2 proc.) ir Turmante (50,3 proc.), o taip pat sudarė žymią gyventojų dalį Dūkšte (31,4 proc.), Zarasuose (31,3 proc.), Švenčionyse (27,6 proc.), Pabradėje (25,2 proc.), Grigiškėse (21,7 proc.), Trakuose (17,6 proc.) ir kt. Kita vertus, bendras rusų nuošimtis miestuose nuo 1959 m. mažėjo lietuvių atvykimo iš periferijos ir prieaugio sąskaita. Tad 1959 m. rusų dalis tarp visų miestų gyventojų siekė 17,0 proc., o 1970 m. – 14,5 proc., 1979 m. – 12,9 proc., 1989 m. – 12,4 proc. (*Lietuvos TSR gyventojai...*, 1980; *1989 metų visuotinio...*, 1991).

Palyginimui, migracijos į kaimyninių sovietinių respublikų miestus intensyvumas buvo žymiai didesnis ir grėsė titulinėms grupėms tapti mažumomis. Vien rusų dalis tarp Latvijos miestų gyventojų Lietuvos rodiklį viršijo vidutiniškai 2–3 kartus. 1959 m. jis pasiekė 34,5 proc., 1970 m. – 38,0 proc., 1979 m. – 40,2 proc., 1989 m. – 40,7 proc.

1989 m. rusai sudarė gyventojų daugumą Daugpilyje (58,3 proc.) ir Rezeknėje (55,0 proc.), daugiau kaip trečdalį – Rygoje (47,0 proc.), Liepojoje (43,1 proc.), Jūrmaloje (42,1 proc.), Ventspilyje (39,4 proc.) ir Jelgavoje (34,7 proc.) (*1989 gada tautas skaitīšanas... 1992*). Šios šalies tyrinėtojų teigimu, iki 1989 m. surašymo latviai dėl imigracijos pasekmių tapo gyventojų mažuma septyniuose didžiausiuose Latvijos miestuose. Jų nuošimtis tarp miestiečių tesiekė 44 proc. (1943 m. – 80 proc.) (*Eglīte, 2002*). Dauguma rusų Estijoje (apie 80 proc.) telkėsi Taline ir besiribojančiuose su RTSFR Šiaurės rytų rajonuose (*Lääne-Virumaa* ir *Ida-Virumaa*). 1959 m. rusų nuošimtis tarp visų Estijos miestų gyventojų siekė 30,8 proc., o 1970 m. – 33,9 proc., 1979 m. – 36,4 proc., 1989 m. – 39,0 proc., Taline – atitinkamai 32,2 proc., 35,0 proc., 38,0 proc. ir 41,2 proc. 1989 m. Taline 48,2 proc. visų miesto gyventojų laikė rusų savo gimtąja kalba (estų – 47,2 proc.). Šis rodiklis uždarame ir išimtinai į karo pramonę orientuotame Sillamae mieste siekė 93,6 proc., Narvoje – 93,1 proc., Paldiski – 86,5 proc., Kohtla-Järve – 75,6 proc. ir t. t. Atsižvelgiant į šią statistiką, santykinai nedideli rusų rodikliai užfiksuoti Tartu ir Piarnu, siekė atitinkamai 24,6 proc. ir 24,4 proc. (*Population of Estonia..., 1995*).

Dvilypis Sovietų Sąjungos etninės politikos pobūdis sudarė prielaidas kilti prieštaroms gyventojų tapatinimosi su etninėmis grupėmis atžvilgiu. Pasitaikė daug atvejų, kai rusais siekė užsirašinėti kitų etninių grupių, tarp jų – diskriminuojamų valdžios, atstovai. Antai vokiečių, 1979 m. emigravusių iš Sovietų Sąjungos į Vakarų Vokietiją, apklausos duomenys paliudijo, kad keisti tautybę juos skatino augimas be tėvų, mišrios santuokos su rusais, neigiamas vokiečių įvaizdis sovietmečio visuomenėje pokariu, profesinės karjeros, geresnių gyvenimo sąlygų siekis ir pan. (*Karklins, 1980*). Remiantis sovietmečio surašymų instrukcijomis, vaikų tautybę privalėjo nurodyti jų tėvai, o mišriose šeimose, kuriose tėvai negalėjo patys nurodyti savo vaikų tautybės, derėjo teikti pirmenybę motinos tautybei (*Зинченко, 1976*). V. Tiškovo manymu, anaipol ne visuomet buvo laikomasi šios instrukcijos. Dalyje etninių grupių sprendimą vaikų tautybės klausimu priimdavo ne motina, o tėvas. Anot autoriaus, tai buvo būdinga ir Baltijos sovietinėms respublikoms, kuriose vaikams iš mišrių šeimų tradiciškai būdavo užrašoma tėvo tautybė, nors šeima galėjo net nekalbėti jo gimtąja kalba ir vaikas jos tiesiog nežinodavo. Jeigu vienas iš sulaukusio pilnametystės jaunuolio tėvų buvo rusas, tai šis, įgydamas savo pirmąjį pasą, dažniausiai pasirinkdavo rusų tautybę ir pan. (*Тишков, 2003*).

Taigi, politikos, statistikos ir etniškumo santykis Sovietų Sąjungoje yra gana sudėtingo tyrimo objektas, o aptarti politikos įgyvendinimo principai turėjo reikšmės fiksuojant Lietuvos gyventojų etninę sudėtį sovietmečiu. Kitas dalykas, kad ši reikšmė ypač akivaizdi, žvelgiant ne į pačių didžiausių narių skaičiumi etninių grupių rodiklius, bet į ištisą jų sąrašą. Manytina, kad sovietmečio surašymų Lietuvoje vykdytojai savo darbą atliko kruopščiai, kiek tai priklausė nuo jų pačių galimybių. Vis dėlto etninių grupių spektras buvo konstruojamas Maskvoje pagal centrinės valdžios principus ir lūkesčius. Šis veiksnys nepaveikė smarkiau lietuvių arba rusų rodiklių, bet lėmė, kiek ir kokių buvo įvardyta Lietuvoje mažesnių narių

skaičiumi etninių grupių. Iš dalies paradoksalu, kad sovietmečio gyventojų surašymo duomenys laikomi daugumos šiuolaikinės Lietuvos tyrinėtojų patikimu lietuvių visuomenės atsispyrimo rusinimui (rusifikacijai) įrodymu, o štai apie daugumą kitų etninių grupių, ypač sovietmečio imigrantus ar jų palikuonis, kalbama vartojant ne itin aiškią sąvoką „rusakalbiai“.³⁰ Įdomus ir plačiau netyrinėtas iki šiol Lietuvoje ne rusų tautybės sovietmečio imigrantų ir jų palikuonių tapatumo klausimas. Kaip jų nuostatas paveikė (jeigu iš viso paveikė) galimybė nevaržomai įvardyti savo tautybę nepriklausomos Lietuvos gyventojų surašymuose, asmens ir kitokio pobūdžio juridiniuose dokumentuose ir pan.

2. Imigracija, etniškumas ir istorinė užmarštis: rusų sovietmečio Lietuvoje atvejis

Dėsninga, kad sovietmečio imigracijos vaizdinį lemia įvykių, ištikusių Lietuvą per okupacijos penkiasdešimtmetį, atmintis. Šis procesas daugelio vyresnės kartos lietuvių savimonėje asocijuojasi su viena etnine grupe – rusais. Primesto politinio režimo atstovais, antisovietinio rezistencinio judėjimo malšintojais, gyventojų represijų ir trėmimų bei įvairių sričių sovietizacijos vykdytojais buvo žymia dalimi atvykėliai iš kitų sovietinių respublikų, šnekėję rusų kalba, atstovavę svetimą kultūros sampratą ir gyvenenos būdą. Tad neatsitiktinai Lietuvoje sąvokos „sovietinis“ ir „rusiškas“ tapo sinonimiškomis žmonių buitiniame leksikone, tačiau anaipol ne dėl tokių patriotinio jausmų tėvynei išraiškų, kurios, kaip minėta, buvo būdingos XX a. ketvirtą dešimtmečio Sovietų Sąjungos visuomenei. Imigracijos į Lietuvą suvokimas pokariu pirmiausiai buvo išgyvenamas arba numanomas daugelio žmonių individualiai dėl vykstančių aplink radikalių politinių, ekonominių ir kultūrinių permainų bei jose imigrantams atitekusio vaidmens. Šiam suvokimui plėtotis palankias prielaidas sudarė ne tik kasdienis sovietinių valdžios pareigūnų, kariuomenės ir represinių struktūrų buvimas miestuose bei rajonuose stalinistiniu laikotarpiu, bet taip pat ir intensyvūs darbo migrantų srautai vėlesniais Sovietų Sąjungos politinės raidos etapais. Be to, infrastruktūros, skirtos šių imigrantų poreikiams tenkinti kūrimas atspindėjo Vilniaus, Klaipėdos, Rytų Lietuvos ir kitų miestų viešosiose erdvėse.

Surašymų, kurių pirmasis įvyko praėjus 14 metų po Antrojo pasaulinio karo pabaigos, duomenys iš dalies patvirtino buitiniu lygmeniu susiformavusius vaizdinius apie rusus, nors ir ne visi migracijos aspektai įvardijami tikraisiais vardais. Pavyzdžiui, 1959 m. surašymo rezultatų oficialiame leidinyje buvo pateikiama palyginimų su 1923 m. duomenimis, bet nepaaiškinama, kokios priežastys lėmė lietuvių ir kitų etninių grupių demografinių rodiklių pokyčius. Vietoj to, tiesiog konstatuojama, kad pokariu iš kitų sovietinių respublikų atvyko ir apsigyveno Lietuvoje apie 150000 žmonių, taip pat dėl ūkio industrializacijos didėjo

³⁰ Išlikusių archyvinių dokumentų duomenys rodo, kad lietuvių skaičius irgi didėjo dėl regioninių tapatybių kategorijų įskaičiavimo į lietuvių kategoriją. Pavyzdžiui, 1968 m. Lietuvos SSR statistikos valdyba siūlė SSRS centrinei statistikos valdybai sudarant SSRS tautybių ir kalbų žodyną „lietuvių“ sinonimais laikyti visus šiuos galimus gyventojų atsakymus į klausimą apie tautybę: Lietuvos SSR – „lietuvinkai“, „žemaičiai“, „aukštaičiai“, „zanavykai“, „dzūkai“, Lietuvos SSR ir vakariniuose Baltarusijos SSR rajonuose – „litvinai“, „litviakai“, „tuteišiai“, Latvijos SSR pietiniuose rajonuose – „leišiai“, „lietuviešiai“ (LCVA, f. R-363, ap. 18, b. 1301, l. 68).

miestų gyventojų skaičius, kilo nauji miestai ir darbininkų gyvenvietės. Kartu teigiama, kad vystant pramonę, statybą ir mechanizuojant žemės ūkio darbus, dirbančių žemės ūkyje nuošimtis smarkiai sumažėjo ir surašymo metu sudarė 54 proc. visų ekonomiškai aktyvių gyventojų (1923 m. – 79 proc.). Pramonės, statybų, transporto ir ryšių įmonių darbuotojų dalis išaugo nuo 7 proc. iki 28 proc. Užomina į imigracijos pasekmes taip pat dvelkia teiginys, kad „daugiau kaip 33 tūkst. inžinerijos-technikos darbuotojų dirbo fabrikuose, gamyklose ir statybinėse organizacijose, beveik 8 tūkst. darbininkų – jėgainėse, o daugiau kaip 66 tūkst. buvo įvairių specialybių metalo apdirbėjai, elektros ir radijo gamybos darbininkai, tekintojai, frezuotojai, gręžėjai, šlifautojai, suvirintojai elektra ir dujomis, elektromonteriai ir įvairių kitų specialybių darbininkai“ (*Lietuvos TSR gyventojai, 1962*).

Nėra atsižvelgiama, kad sovietmečio imigracijos „rusiška“ vaizdinį sustiprino istoriškai nedidelio rusų skaičiaus buvimas Lietuvoje iki 1940 m. Juolab kad ikikarinės ir pokarinės statistikos duomenų lyginimas dėl jų įslaptinimo buvo tiesiog neįmanomas eiliniam piliečiui. Sudėtinga spręsti, kiek tiksliai gyveno rusų Lietuvoje sovietinės okupacijos išvakarėse, kadangi 1923 m. įvykęs visuotinis gyventojų surašymas buvo vienintelis per 20 nepriklausomybės metų. Remiantis jo duomenimis, iš viso šalyje (be Vilniaus ir Klaipėdos kraštų) gyveno 50460 rusų. Rusai, skaičiuojant su Klaipėdos krašto gyventojais, atsiliko nuošimčiu (2,4 proc.) nuo lietuvių (80,6 proc.), žydų (7,1 proc.), vokiečių (4,1 proc.) ir lenkų (3,0 proc.), bet išsiskyrė iš kitų grupių didžiausiu natūralaus prieaugio rodikliu. 1929–1933 m. šis rodiklis viršijo lietuvių prieaugį 1,5–2 kartus, žydų ir vokiečių – 3 ir daugiau kartų (*Kasatkina, Marcinkevičius, 2009*). Kai kurių tyrinėtojų vertinimu, 1940 m. Lietuvoje, įskaitant Vilniaus kraštą, gyveno apie 100000 rusų (*Поляков, 2001*). Lietuvių išėivijos veikėjo Prano Zundės teigimu, šis skaičius siekė apie 80000, o rusai sudarė 2,5 proc. visų Lietuvos gyventojų (lietuviai – 74,6 proc., žydai – 6,7 proc., lenkai – 10,5 proc., vokiečiai – 4,1 proc.). 1942 m. gegužės 3 d., vykstant gyventojų surašymui nacių okupacinės valdžios įkurtoje Lietuvos generalinėje srityje (be Klaipėdos krašto ir žydų tautybės gyventojų rodiklių), buvo suskaičiuoti 86475 rusai, sudarę 3,1 proc. visų šio teritorinio vieneto gyventojų (lietuviai – 81,1 proc., lenkai – 12,1 proc.) (*Zundė, 1964*).

Iš sovietmečio surašymų duomenų taip pat sudėtinga spręsti, koks iš tiesų buvo rusų senbuvų ir atvykusių sovietmečiu proporcinis santykis po 1940 m. Šiuo metu galima tik kelti prielaidas. Vienoje iš 1959 m. Lietuvos SSR statistikos valdybos viršininko ataskaitų teigiama, esą 1939–1959 m. rusų skaičius padidėjo nuo 107000 iki 239000 (*LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 647, l. 135*). Pastarasis skaičius po atliktų patikslinimų sumažėjo iki 231000. Atsižvelgiant į tai, kad minėtu laikotarpiu įvyko Antrasis pasaulinis karas ir kiti svarbūs Lietuvos gyventojų demografinėi raidai įvykiai, rusų senbuvų skaičius galėjo sumažėti, nors abejotina, ar drastiškai. Jie nebuvo pagrindinis sovietmečio represijų ar trėmimų taikynys. Vertas dėmesio faktas, kad 1941 m. pavasarį, pagal diplomatinius susitarimus tarp Sovietų Sąjungos ir Vokietijos, apie 9000 rusų buvo perkelti į Lietuvą iš okupuotų Lenkijos Suvalkų ir Seinų apskričių (*Laukaitytė, 2010*). Iš pradžių jie buvo

apgyvendinti Raseinių, Tauragės, Vilkaviškio, Šakių ir Marijampolės apskrityse. 1942 m. nacių okupacinė valdžia privertė juos keltis į Kauno, Panevėžio ir kitas apskritis. Manoma, kad tokių persikėlėlių buvo 648 šeimos (apie 5000 žmonių) (*Bubnys, 2007*). 1959 m. kaime rusų skaičius, kuris kito žymiai lėčiau nei miestuose, siekė 53166 asmenis arba 23 proc. visų Lietuvoje gyvenančių rusų. Šių rodiklių siejimas su rusų senbuviais būtų sąlyginis, juolab kad dalis kaimų sovietmečiu buvo paversti miestais, miesto tipo gyvenvietėmis ir pan. Labiau tikėtina, kad panašus buvo bendras rusų senbuvų nuošimtis tarp visų Lietuvoje gyvenusių rusų, bet šiai prielaidai pagrįsti būtini papildomi tyrimai.

Retai ligšioliniuose tyrimuose atsižvelgiama, kad pokariu iš Lietuvos iškart neišnyko ne tik rusai senbuviai, bet ir jų etnokultūrinis savitumas. Visų okupuotų Baltijos šalių gyventojų dauguma, o ne tik titulinės etninės grupės, išsiskyrė Sovietų Sąjungoje tapatybės puoselėjimo nepriklausomybės dvidešimtmečio patirtimi. Autoritarinės šių šalių vyriausybės ribojo etninių mažumų politines teises, varžė dalį iš jų švietimo gimtąja kalba srityje, bet iš esmės toleravo etninių mažumų kultūros raišką, ypač jei ji nereikalavo asignavimų iš biudžeto. Sovietmečiu ši raiška buvo visiškai uždrausta, įskaitant sovietinės ideologijos neatitinkančias rusų kultūros išraiškas. Išliko religinės organizacijos, bet sentikių ir stačiatikių parapijų veikla įvairiais būdais silpninta valdžios institucijų (*plačiau žr. Laukaitytė, 2003*). Kitas dalykas, jog dalies etninių grupių kiekybinė ir kokybinė sudėtis, o ypač rusų, smarkiai pakito imigracijos iš kitų sovietinių respublikos srauto sąskaita. Faktiškai vieno ir to paties pavadinimo grupėje „persipynė“ skirtingos tapatumo puoselėjimo patirtys ir skirtingų istorinių įvykių atmintis. Surašymai savaimė neatspindi panašių niuansų, todėl dera pažymėti, kad pastaruoju atžvilgiu Lietuvos visuomenė nebuvo vienalytė. Jos sudėtis atspindėjo daugiausiai istoriškai ilgalaikių etninių procesų pasekmes, bet vadinamosios tarprespublikinės migracijos padariniai tapo svarbiu jos kaitos veiksniu. Išoriškai šis procesas neprarado etnokultūrinės įvairovės požymių, bet kartu visiems gyventojams skiepyta sovietinė ideologija.

Taigi, nors sovietmečio imigracijos pasekmės grindžia žymios dalies rusų atsiradimą Lietuvoje, tiksliau būtų teigti, kad jie atstovauja vieną iš keleto istoriškai susiklosčiusių rusų imigracijos srautų. Tuo jie iš esmės skiriasi, pavyzdžiui, nuo kazachų, moldavų arba armėnų, kurie apsigyveno Lietuvoje tik sovietmečiu. Į šią aplinkybę retai atkreipiamas dėmesys dėl sovietinės valdžios institucijų sėkmingų pastangų atsikratyti nesovietinio rusų tapatumo ir jo iškiliausių nešėjų. Kaip jau žinoma, sovietinės okupacijos išvakarėse rusų Lietuvoje tapatumo skirtumai pasireiškė įvairiais aspektais: pagal atvykimo laiką – LDK, Rusijos imperijos laikotarpio ir porevoliucinės Rusijos srauto imigrantai ar jų palikuonys, religiją – stačiatikiai ir sentikiai, socialinį statusą – tarnautojai, kūrybinė inteligentija ir valstiečiai. Rusai neturėjo kultūrinės autonomijos teisių, bet pagal galimybes puoselėjo savo kultūrinį tapatumą ir skiepijo jį jaunajai kartai. Etninė kultūra buvo svarbiausias skirtingus rusų visuomenės segmentus vienijęs veiksnys nepriklausomoje Lietuvoje. Tam pasitarnavo iki likvidavimo XX a. ketvirtame dešimtmetyje privati Kauno mokytojų

draugijos rusų gimnazija, biudžetinių pradinė mokyklų rusų dėstomąja kalba tinklas, bažnytinių bendruomenių ir visuomeninių organizacijų veikla. Antra vertus, įvairus buvo rusų sąveikos su lietuvių visuomene pobūdis, varijavęs nuo atsirbojimo iki asimiliacijos atvejų (*Kasatkina, Marcinkevičius, 2009*). Sovietinė etniškumo raiškos formulė – nacionalinis forma, sovietinis turiniu – jiems buvo nepažįstama, kaip ir daugeliui kitų Lietuvos gyventojų. Rusų senbuviai irgi tapo sovietizacijos (iš jų, dalis laisva valia, kiti – verčiami aplinkybių) objektu.

Be to, būtina atsižvelgti į dalies rusų senbuvų priverstinę emigraciją į Vakarų, kurią jie rinkosi kaip išsigelbėjimo nuo fizinio susidorojimo variantą kartu su kitais Lietuvos gyventojais. Suprantama, proporciškai šis rusų imigracijos ir emigracijos balansas buvo labai netolygus. Emigravusių iš Lietuvos prieš Antrąjį pasaulinį karą ir pokariu rusų skaičius nėra netgi apytikriai žinomas. Kitas dalykas, kad išsamiam aptariamos problematikos suvokimui svarbus kokybinis aspektas. Naujausi tyrimai rodo, kad 1940–1941 ir 1944–1945 m. Lietuvą paliko dalis iškilių rusų inteligentijos atstovų, iki karo formavusių visos etninės grupės vaizdinį. Nevieningu scenarijumi susiklostė pasilikusių po 1940 m. Lietuvoje rusų senbuvų likimas. Kai kurie iš jų (ypač inteligentai, „buržuazinių nacionalistinių“ organizacijų nariai, „buožės“) buvo ištremti į atokius Sovietų Sąjungos regionus (*plačiau žr. Potašenko, Lavrinec, Marcinkevičius, 2013*). Panaši lemtis ištiko asmenis, bendradarbiavusius su nacių režimu 1941–1944 m. (*Laukaitytė, 2010*). Kita dalis adaptavosi prie naujos santvarkos, bet tapo pasyviais ar stokojančiais politinio pasitikėjimo visuomenės nariais. Galiausiai buvo kategorija tokių, kurie *a priori* teigiamai vertino sovietinės santvarkos Lietuvoje įtvirtinimą ir noriai tarnavo sovietiniam režimui, įsiliedami į komjaunimo gretas, partines struktūras, antisovietinio rezistencinio judėjimo malšinimą, kolūkių organizavimą ir pan. Šiuo požiūriu, rusų senbuvų likimai daug kuo panašūs į daugumos kitų Lietuvos gyventojų likimus, bet paradoksaliausia, kad dėl sovietinio režimo politikos rusocentrinio pobūdžio būtent jie tapo sunkiausiai išskiriamais iš bendros gyventojų masės.

Dėsnina, kad egzistavo įvairių objektyvių prielaidų rusų Lietuvoje tapatumo susivienodinimui. Imigracija iš kitų sovietinių respublikų apėmė kai kuriuos rusų senbuvų židinius periferijoje iškart po Antrojo pasaulinio karo, taip pat vėlesniais laikotarpiais. Vienas iš pavyzdžių – Rytų Lietuvos regionas, kuriame nuo LDK laikų tradiciškai gyveno sentikių bendruomenės, tuo metu pasibaigus karui iš čia nepanoro išvažiuoti dalis vokiečių kariuomenės atvartų į Lietuvą belaisvių (*LCVA, f. R. 754, ap. 4, b. 445, l. 1–9*), o kitu skaitlingu imigrantų segmentu tapo asmenys, dalyvavę Sniečkaus miesto ir atominės elektrinės statybos bei jos aptarnavimo procese. Jie buvo apgyvendinami ir kai kuriuose aplinkiniuose miestuose (Dūkšte, Turmante ir kt.) (*Kavaliauskas, 2003*). Kita vertus, vyko rusų senbuvų migracija Lietuvos ribose. Jie susidūrė su pokario antisovietinės rezistencinės kovos realybe, su kolektyvizacijos ir industrializacijos poveikiu tradiciniam gyvenimui būdai. Šie veiksniai skatino dalį rusų senbuvų (ypač jaunesnės kartos) keltis gyventi iš

kaimo į miestus. Jie vyko į Vilnių, Kauną, Klaipėdą ir kitus miestus, siekdami įgyti geresnį išsilavinimą ir materialinį statusą, realizuoti profesinius lūkesčius. Visi šie veiksniai griovė prielaidas uždaram šių rusų gyvenimo būdai ir lėmė intensyvesnius negu ankščiau santykius su ne „savo“ aplinkos žmonėmis. Be to, bent jau Kauno mieste, sovietmečiu gyveno Lietuvos nepriklausomybę menančių rusų senbuvių. Jų likimai, išskyrus retas išimtis, iki šiol nėra tyrinėti istoriniuose ar sociologiniuose tyrimuose (*Kasatkina, 1994*).

Atsižvelgiant į sovietmečio valdžios akinamą nesovietinės rusų istorinės atminties eliminavimą iš viešosios informacinės erdvės, imigrantų vaizdinys sovietmečiu formavosi žymia dalimi jų profesinės veiklos ryškiausių pavyzdžių pagrindu. Ypač išskirtinos tos veiklos sritys, kuriose darbo vietos buvo sąmoningai dažniau patikimos politiškai lojaliems atvykėliams iš kitų sovietinių respublikų negu lietuviams ar kitų tautybių Lietuvos senbuviams. Be to, sovietmečio surašymai dėl politinių sumetimų neatspindėjo kariuomenės atstovų skaičiaus, o tai galėjo irgi lemti imigrantų vaizdinį vietos gyventojų savimonėje (pvz., polinkį suabsoliutinti rusų kariškių skaičių ir pan.). 1959 m. surašymo duomenimis, rusai sudarė 7,9 proc. visų ekonomiškai aktyvių Lietuvos gyventojų. Jų užimtumo atskirose profesinės veiklos srityse rodikliai smarkiai viršijo bendrą vidurkį. Pavyzdžiui, tarp darbininkų jis buvo itin viršytas valdymo (18,2 proc.), partinių organizacijų (17,8 proc.), transporto (15,9 proc.), pramonės (15,2 proc.), materialinio ir techninio aprūpinimo (15,0 proc.) veiklos srityse, o labiausiai nepasiektas – kolūkių (3,8 proc.), kitų žemės ūkio organizacijų (5,3 proc.), miškų ūkio (1,7 proc.) srityse. Panašūs rodikliai būdingi tarnautojų kategorijai, kurioje rusai išsiskyrė dalimi dirbančių transporto (34,3 proc.), pramonės (25,5 proc.), namų ūkio (24,9 proc.) ir valdymo (23,9 proc.) srityse bei partinių organizacijų (19,9 proc.) veikloje. Atitinkamai lietuviai sudarė mažumą transporto (45,6 proc.) ir trapią daugumą pramonės (58,2 proc.), namų ūkio (58,1 proc.), materialinio ir techninio aprūpinimo (54,1 proc.) srityse (*LCVA, f. R. 383, ap. 1, b. 100, l. 55–56*).

Manytina, jog rusų senbuvių tapatumo kaitos dinamika sovietmečiu varijavo nuo susiliejimo su naujesiems imigrantams būdingomis pažiūromis ir vertybėmis iki atsiribojimo nuo jų ir susitapatinimo su lietuvių visuomene ir jos kultūra, nors ir patyrusia žymų sovietizacijos poveikį. Pavyzdžiui, žinomi veikėjai, kaip Kauno muzikinio teatro artistas ir režisierius Rostislavas Andrejevas, Vilniaus operos ir baleto teatro artistas ir režisierius Jonas Katakinas, Vilniaus dramos teatro aktorius ir muzikantas Kostas Smoryginas arba ilgametis Kauno „Žalgirio“ krepšinio komandos narys Anatolijus Čiupkovas, buvo/yra rusų, ne viena karta gyvenusių Lietuvoje, šeimų palikuonys. Bėgant laikui mažėjo prielaidos skirtumams tarp rusų, nes senbuvių palikuonys gyveno kitokioje politinėje ir socialinėje aplinkoje negu jų tėvai ar protėviai. Šiam procesui ypač pasitarnavo Antrojo pasaulinio karo atmintis. Ši atmintis nėra išimtinai sovietmečio imigrantų tapatumo vienas iš esminių akcentų. Minėto karo metais rusų senbuvių patirti žiaurumai ir pažeminimai, įskaitant patekimą į nacių kariuomenės nelaisvę, nemažos dalies iš jų priverstinį išvežimą darbams į Vokietiją, kaimų deginimą Lietuvos periferijoje arba

kaimynystėje gyvenusių žydų žudynes, formavo neigiamą nuostatą Vokietijos okupacinio režimo atžvilgiu. Abejotina ir tai, kad dauguma rusų, o ypač atvykėlių iš kitų sovietinių respublikų, vertino šį karą per Lietuvos valstybingumo atkūrimo prizmę, todėl jų ir lietuvių visuomenės atminčiai apie šio laikotarpio įvykius išliko būdingas ryškus atotrūkis.

Reikia pažymėti, kad šiuolaikinės Rusijos akademiniam diskurse, kuris skirtinas nuo politikų ir diplomatų retorikos formuojamų vaizdinių, sovietmečio imigrantai Baltijos sovietinėse respublikose vertinami kaip nevienalytė socialinės sudėties, kultūrinio tapatumo ir sąveikos su vietiniais gyventojais atžvilgiais grupė. Sociologas Renaldas Simonianas išskiria, be rusų ir rusakalbių senbuvų kategorijos (8–9 proc.), septynias imigrantų grupes: 1) kūrybinės inteligentijos atstovai, kurie pasižymėjo aukšta kvalifikacija, neįtūtė kalbinio barjero ir todėl noriai buvo priimami į darbą vietos visuomenės (1,5–2 proc.); 2) specialistai, pakviesti arba paskirti dirbti po aukštųjų mokyklų baigimo kitose sovietinėse respublikose: inžinieriai, gydytojai, mokytojai, žurnalistai, mokslinių institutų darbuotojai, teatro veikėjai ir pan. (5–6 proc.); 3) kvalifikuoti pramonės darbininkai, atvykę dėl gamybinių poreikių ir diegę naujas technologijas įmonėse (7–8 proc.); 4) sovietinės kariuomenės kariškiai su šeimomis, kurių dauguma pasibaigus tarnybos laikui išvykdavo (14–16 proc.); 5) atsargos karininkai, pasilikdavę nuolat gyventi Baltijos sovietinėse respublikose (apie 15 proc.); 6) eiliniai privalomosios karinės tarnybos kariai, pasilikę gyventi ir atsivežę savo giminaičius (10–12 proc.); 7) asmenys, atvykę pagal organizuoto darbininkų telkimo kvotas statyti stambių sąjunginio pavaldumo objektų (30–40 proc.). Tarp jų vyravo skurdžiausių „nejuodžemio“ (rus. *нечерноземие*) RTSFR regionų gyventojai. Paskui juos dažniausiai atvykdavo giminaičiai. (*Симонян 2003: 96–102*).

Minėto autoriaus pasiūlyta sovietmečio imigrantų klasifikacija yra neabejotinai plačios mokslinės diskusijos objektas, tačiau nemažiau svarbu, kad šitoks požiūris leidžia iš principo kiek kitaip pažvelgti į aptariamą problemą. Rusų etninės grupės narių skirtumai gali būti fiksuojami ne tik senesnių, bet ir sovietmečio socialinių procesų rėmuose, nors nederėtų šios skirties suvokti kaip konfliktinės santykių etninės grupės viduje ar su politiniu režimu išraiškos. Tad ir lemtingų Lietuvai politinių procesų fone 1988–1991 m. sovietmečio imigrantai nesudarė vientisai priešiškos valstybės atkūrimo idėjai gyventojų grupės. Pasak istorikų, Sąjūdis žymėjo takoskyrą tarp lietuvių ir dalies rusų bei kitų etninių mažumų atstovų, nes dalis jų nepajėgė suprasti šių procesų, priešiškai sutiko lietuvių tautinį atgimimą, lygino jį su „fašizmu“ pakilimu ir tapo sovietinės valdžios Lietuvoje atrama. Tuo pačiu nėra pagrindo tvirtinti, kad dauguma rusų rėmė prosovietinę „Jedinstvo“ organizaciją. Visuomenės nuomonių tyrimai 1989 m. parodė, kad jai simpatizavo 27 proc., o apie Sąjūdį nepalankios nuomonės buvo 13 proc. kitų tautybių atstovų. Pažymima, kad sovietinės santvarkos simpatikų sumažėjimui didelę reikšmę turėjo 1991 m. sausio 13 d. įvykiai (*Biveinis, Kasperavičius, 2007*). Sąjūdžio metais susiklosčiusi padėtis lėmė rusų dominuojamų religinių bendruomenių (stačiatikių ir sentikių) Lietuvoje atgimimą, plataus spektro visuomeninių organizacijų formavimąsi, nesovietinio laikotarpio istorijos, tradicijų

ir kultūrinio paveldo atradimą ir įprasminimą. Kita vertus, mitologizuota sovietmečio atmintis didelei daliai rusų iki šiol išlieka esminiu jų tapatybės elementu.

Išvados

Sovietmečio imigracijos etninės struktūros tyrimų priegū galimybės nėra plačiai išnaudotos Lietuvoje, todėl jų spektras išlieka plėtotinas artimiausioje ateityje, ypač jungiant skirtingų disciplinų metodologijos galimybes. Vyrauja politiniai šio istorinio reiškinio vaizdiniai, kurie ligšioliniuose istorikų ir kitų sričių mokslininkų tyrimuose žymesne dalimi pagrįsti „sausais“ statistiniais duomenimis iš gyventojų surašymų suvestinių ir ypatingai skaudžios lietuvių visuomenei XX a. antrosios pusės istorinės atminties fragmentais. Dėsninga, kad panašiems vaizdiniams ir su įvairiomis sovietmečio imigracijos pasekmėmis susijusių etninių grupių vertinimams dažniausiai būdingas negatyvus atspalvis. Antra vertus, tam pasitarnauja vyraujantys pačioje aptariamo laikotarpio imigrantų ar jų palikuonių savimonėje istorinės atminties aspektai, kurių kilmė smarkiai susijusi su ankstyvuoju ir vėlesniais Sovietų Sąjungos politinės raidos laikotarpiais sukonstruota etniškumo samprata, ypač su rusų etninės grupės išskirtinio vaidmens „broliškų tautų“ šeimoje, su rusų kalbos ir rusų kultūros misijos statant komunizmą vaizdiniais, taip pat Antrojo pasaulinio karo įvykių nulemtais atsiminimais ir pan. Šių vaizdinių fone paprastai nėra pakankamai atsižvelgiama, kad sovietmečio atmintis dažnai užgožia kitus su šio laikotarpio imigracija ar aplinkybėmis, kuriomis vyko pastarasis procesas Lietuvoje, susijusius aspektus.

Atrodytų, kad vienas iš labiausiai patikimų šaltinių kiekvienos visuomenės etninės struktūros išsamiam pažinimui yra visuotinių gyventojų surašymų duomenys. Vis dėlto dera įvertinti aplinkybę, kad totalitarinės Sovietų Sąjungos atveju jie iš tiesų atspindi ne tik daug naudingos informacijos, tačiau taip pat įneša tam tikrų neaiškumų. Aptariamu atveju politikos, statistikos ir etniškumo santykio išsami analizė yra nepaprastai svarbi analizuojant sovietmečio Lietuvos visuomenės etninės struktūros pobūdį ir kaitą. Vienas iš ryškiausių pavyzdžių – manipuliavimas etninių grupių sąrašais siekiant vadinamųjų socialistinių nacijų kūrimo ir „tautų susiliejimo“ koncepcijos įgyvendinimo. Sovietmečio imigracijos į Lietuvą pasekmių ir poveikio visuomenės etninės struktūros kaitai samprata neatsietina nuo politinio ir socialinio konteksto, kuriame vyko šis procesas, gero pažinimo, įskaitant tuos etninių grupių istorijos faktus, kuriuos sovietinės valdžios institucijos sąmoningai slėpė nuo visuomenės ištisą okupacijos penkiasdešimtmetį. Galbūt paradoksalu, tačiau šio požiūrio taikymas yra svarbus sovietinės ideologijos išaukštintos rusų tautos atžvilgiu, nes rusai Lietuvoje – istorinė etninė grupė, kurios nariams būdingos istorinės patirties ir atminties variacijos. Dėl politinių aplinkybių šie skirtumai nuvyti į istorinę užmarštį, iš kurios vėl grąžinti tik Sąjūdžio metais ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo 1990 m. išvakarėse.

Reikšminga, kad sovietmečio imigrantai sudarė Lietuvoje politiškai lojalią sovietiniam režimui, tačiau nevienalytę socialiniu ir kultūrinio tapatumo atžvilgiu gyventojų grupę. Šis nevienalytiškumas gali būti matuojamas įvairiais požymiais. Iš jų ypač dera išskirti

profesiją, išsilavinimą, komunikacinius įgūdžius, gyvenamąją vietą, socialinių ir tarpetninių ryšių mastą ir kt. Daugelis imigrantų kaip asmenybės susiformavo iki atvykimo į Lietuvą, todėl aplinka vargiai galėjo keisti jų pažiūras ar nuostatas. Juolab kad jų integracijos į lietuvių visuomenę įgūdžiai nebuvo skatinami instituciškai. Kita vertus, imigravo dažniausiai jauni ir darbingo amžiaus žmonės, atsiveždavę ne tik šeimos narius, bet ir kurdavę šeimas Lietuvoje. Dalies iš jų nuolatinis gyvenimas greta lietuvių bei kitų tautybių Lietuvos gyventojų arba jų dominuojamoje aplinkoje, taip pat mišriose santuokose, stiprino ryšį su gyvenamąją teritoriją (jei ne su Lietuvos, tai bent su gimtojo miesto ar regiono), kūrė prielaidas glaudesnei sąveikai su lietuviams buitinių, profesinių ar laisvalaikio interesų lygmeniu. Tad sovietmečio imigracija gali būti interpretuojama ir iš platesnės laiko perspektyvos, atsiribojant nuo kai kurių emocinių istorijos vertinimų. Imigrantai ir jų palikuonys yra žmonės, prisidedantys prie moderniosios Lietuvos socialinės raidos plėtotės. Antai atsakymai į klausimą, ką veikia šiuo metu sovietmečiu atvykusių pramonės specialistų ir darbininkų ar Visagino atominės elektrinės inžinierių vaikai, gali būti patys netikėčiausi. Jų įgūdžiai ir talentas taikomi įvairiose veiklos srityse, pradedant valstybės institucijomis ar profesionaliu menu ir baigiant pramogų verslu bei talentų šou.

Šaltiniai

- Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel* = Population of Estonia by population censuses. 1995. T. 1. Tallinn: Eesti statistikaamet = Statistical Office of Estonia.
- Lietuvos gyventojai: Pirmojo 1923 metų rugsėjo 17 dienos surašymo duomenys*. 1925. Kaunas: Lietuvos Respublika. Finansų ministerija.
- Lietuvos gyventojai pagal socialines grupes* 1959 m. LCVA, f. R. 383, ap. 1, b. 100, l. 55–56.
- Lietuvos TSR gyventojai: 1979 m. sąjunginio gyventojų surašymo duomenimis*. 1980. Lietuvos TSR centrinė statistikos valdyba. Vilnius: Mintis.
- 1945 m. spalio 5 d. Zarasų priėmimo aprūpinimo punkto vedėjo Kanapecko pranešimas Zarasų aps. Vykdomojo komiteto pirmininkui Švėgždai*. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 445, l. 1–9.
- 1959 m. Lietuvos SSR statistikos valdybos viršininko B. Dubasovo slapta ataskaita apie preliminarius 1959 m. sąjunginio surašymo duomenis*. LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 647, l. 135.
- 1968 m. kovo 27 d. Lietuvos SSR statistikos valdybos pirmininko P. Adlio pareiškimas SSRS Centrinei statistikos valdybai*. LCVA, f. R-363, ap. 18, b. 1301, l. 68.
- 1959 m. visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys (Lietuvos TSR miestai ir rajonai)*. 1962. Vilnius.
- 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*. 1991. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos vyriausybės.
- 1989.gada tautas skaitīšanas rezultāti Latvijā: statistikas datu krājums* = Итоги переписи населения 1989 года по Латвии: статистический сборник. 1992. Rīga: Latvijas Republikas Valsts statistikas komiteja.
- Алексеева, Л. 2006. *Поколение оттепели*. Москва: Захаров.
- Всесоюзная перепись населения 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Национальный состав населения по республикам СССР*. Prieiga per internetą: <http://demoscope.ru>.

Национальный состав населения СССР: По данным всесоюзной переписи населения 1989 г. 1989. Москва.

Literatūra

- Anušauskas, A. (red.). 2007. *Lietuva 1940–1990*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Biveinis, P.; Kasperavičius, A. 2007. Tautiniai santykiai Lietuvoje 1988–1992 m. *Lietuvos istorijos studijos* 20: 64–84.
- Brubaker, R. 1994. Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutional Account. *Theory and Society* 23(1): 47–78.
- Bubnys, A. 2007. Lietuvos kolonizavimas ir vokiečių tautinimas. In: Anušauskas A. (red.). *Lietuva 1940–1990*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras: 198–205.
- Demuth, A. 2000. *Politics, Migration and Minorities in Independent and Soviet Estonia, 1918–1998*. Doctoral dissertation. University of Osnabrück.
- Eglīte, P. 2002. Changes in the Number and Ethnicity of the Inhabitants of Latvia During the Twentieth Century. *Yearbook of the Museum of the Occupation of Latvia*. Rīga.
- Frėjūtė-Rakauskienė, M. 2011. Rusai Lietuvoje ir Latvijoje: europinio, regioninio ir lokalaus identitetų sąveika. *Etniškumo studijos 2011/1-2*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras / Eugrimas: 80–110.
- Grybkauskas, S. 2011. *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Hirsch, F. 2000. Toward an Empire of Nations: Border-Making and the Formation of Soviet National Identities. *The Russian Review* 59 (April 2000): 201–226.
- Ivanauskas, V. 2011. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Karklins, R. 1980. A Note on ‘Nationality’ and ‘Native Tongue’ as Census categories in 1979. *Soviet Studies* XXXII (3), July: 415–422.
- Kasatkina, N. 1994 *Rusų inteligentijos integracija į tarpukario metų Lietuvos kultūrą* (disertacijos rankraštis).
- Kasatkina, N.; Leončikas T. 2003. *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*. Vilnius: Eugrimas.
- Kasatkina, N.; Marcinkevičius, A. 2009. *Rusai Lietuvos respublikos visuomenėje 1918–1940 m.: istorinės retrospektyvos konstravimas*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas/Eugrimas.
- Kavaliauskas, A. 2003. *Visaginas = Висагинас: istorijos fragmentai (1972–2002)*. Vilnius: Jandrija.
- Laukaitytė, R. 2003. *Stačiatikių bažnyčia Lietuvoje XX amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Laukaitytė, R. 2010. Rusai Lietuvoje vokiečių okupacijos metais (1941–1944). *Lietuvos istorijos metraštis* 1: 57–70.
- Polian, P.M. 2004. *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest: Central European University Press.
- Potašenko, G.; Lavrinec, P.; Marcinkevičius, A. (sud.). 2013. *Lietuvos rusai XX–XXI a. pradžioje: istorija, tapatybė, atmintis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Putinaitė, N. 2007. *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai.

- Rozenvalds, J. 2010. The Soviet Heritage and Integration Policy Development Since the Restoration of Independence. In: Muižnieks, N. (ed.) *How Integrated is Latvian Society? An Audit of Achievements, Failures and Challenges*. University of Latvia Advanced Social and Political Research Institute. Riga: University of Latvia Press: 33–60.
- Sipavičienė, A. (ed.). 1997. *International Migration in Lithuania: Causes, Consequences, Strategy*. Vilnius: Lithuanian Institute of Philosophy and Sociology.
- Stankūnienė, V. (sud.). 1995. *Lietuvos demografiniai pokyčiai išgyventojų politika*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas.
- Suny, R.; Martin T. 2001. *A State of Nations. Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford University Press.
- Šliavaitė, K. 2010. Deindustrializacija, socialinis nesaugumas ir išgyvenimo strategijos posovietinėje erdvėje: Visagino atvejis. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 10 (19): 93–116.
- Šliavaitė, K. 2011. Etninio identiteto paieškos: Vilniaus baltarusių atvejis. *Etniškumo studijos 2011/1-2/Ethnicity Studies*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras/Eugrimas: 111–135.
- Švedas, A. 2009. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985 m.)*. Vilnius: Aidai.
- Zunde, P. 1964. Lietuvos gyventojų dinamika ir struktūra. *Aidai* 10. Prieiga per internetą: http://aidai.us/index.php?option=com_content&task=view&id=3915&Itemid=294.
- Блюм, А.; Меспуле, М. 2008. *Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине*. Москва: РОССПЭН.
- Брандербергер, Д. 2009. *Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956)*. Санкт-Петербург: ДНК.
- Вдовин, А.И. 2004. *Русские в XX веке*. Москва: Олма-Пресс.
- Кадио, Ж. 2002. *Как упорядочивали разнообразие: списки и классификации национальностей в Российской империи и в Советском Союзе (1897–1939 гг.)*. *Ab imperio* 4: 177–206.
- Мартин, Т. 2010. *Империя положительного действия. Наци и национализм в СССР, 1923–1939*. Москва: РОССПЭН.
- Миллер, А. 2008. *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Поляков, Ю.А. 2001. *Население России в XX веке: Исторические очерки 2, 1940–1959*. Москва.
- Симонян, Р.Х. 2003. *Россия и страны Балтии*. Москва: Akademia.
- Тишков, В.А. 2003. *Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии*. Москва: Наука.
- Тишков, В.А. 2008. «Национальная политика» довоенного советского периода (доклад на международной научной конференции «История сталинизма Итоги и проблемы изучения», 5 декабря 2008 г., Москва). Prieiga per internetą: <http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/vystupleni2/stalinizm.html>.

ETHNICITY AND IMMIGRATION TO THE SOVIET LITHUANIA: BETWEEN IMAGES AND HISTORICAL FORGETFULNESS

Andrius MARCINKEVIČIUS

Institute for Ethnic Studies of LSRC, A. Goštauto st. 11, LT-01108 Vilnius, Lithuania

E-mail: andrius@ces.lt

Summary: This article analyses what were the main causes that had influenced image of immigration process to Lithuania during all the Soviet period. It is appointed that an important difference should be done between images which were constructed by the national politics of the Soviet Union from 1920s to 1980s on the one hand and reasons that caused a numerous changes in ethnic structure of Lithuania after the Second World War, but were unknown for population masses because of the Soviet authorities intention to create a new society on the other hand. Images that were inspired by the data of population censuses as well as traumatic memory of Lithuania society are the main object of analysis. It is also concluded in the article that Russians who made up the biggest part of immigrants did not constituted at the same time homogeneous group of inhabitants by social and cultural markers. On the contrary, they represented historical ethnic group in Lithuania consisting of members of different historical memory and traditions. All these differences were not tolerated by the Soviet regime from 1940s. That is why there is reason to talk about sovietisation not only of Lithuanian society, but population of so called Old Russians too. Otherwise immigrants of the Soviet period could be seen as homogenous group by social markers too. It is also important that they and their descendents are members of modern Lithuania society. They are involved in different spheres of employment starting from activity in governmental institutions and professional art and ending show business and etc.

Keywords: ethnicity, ethnic groups, immigration, population censuses, Russians.

LIETUVOS RUSAI LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS ATGAVIMO IŠVAKARĖSE: SANTYKIS SU LIETUVA

Meilutė TALJŪNAITĖ,
LSTC Sociologijos institutas, A. Goštauto g. 11, LT-01108 Vilnius
El. paštas: taljunaite@gmail.com;

Eduardas Kęstutis SVIKLAS
LSTC Sociologijos institutas, A. Goštauto g. 11, LT-01108 Vilnius
El. paštas: sviklas@ktl.mii.lt

Santrauka. Straipsnis parengtas remiantis 1991 metais Lietuvoje atliktu tyrimu³¹ ir į jį žvelgiant iš nūdienos realijų. Analizuojamas Lietuvos rusų santykis su Lietuva, jų savijauta ir orientacijos įvykus svarbiems socialiniams-politiniams lūžiams. Koks buvo požiūris į Lietuvos pilietybę, migracinės nuostatos. Nagrinėjama, kaip jie suvokia Tėvynę ir kaip juos tenkina gyvenimas Lietuvoje, kokios gyvenimo perspektyvos čia jie tikisi. Tyrime paliesti ir etniniai-kultūriniai aspektai, žiniasklaidos ir informacijos priemonių vertinimas bei vartojimas, tautinės mažumos ir lietuvių kalbos vartojimo aspektai.

Raktažodžiai: Lietuvos rusai, tautinių mažumų savijauta, socialinės orientacijos, Tėvynės suvokimas, etninė kultūra, migracinės nuostatos.

Įvadas

Kiekvienos naujai besiformuojančios ar atsikuriančios demokratinės visuomenės demokratijos lygį ir eigą vaizdžiai apibūdina tautinių bendrijų, gyvenančių toje valstybėje, savijauta. Tačiau net ES valstybių „laimės indekso“ matavimai kol kas nėra diferencijuojami pagal tautines mažumas, pateikiant bendrą šalies „laimingumą“. Šis straipsnis skirtas Lietuvos rusų gyvenimo Lietuvoje ypatumams, pagal galimybes siekiant išryškinti šios gyventojų grupės savijautos ypatumus 1991-aisiais.

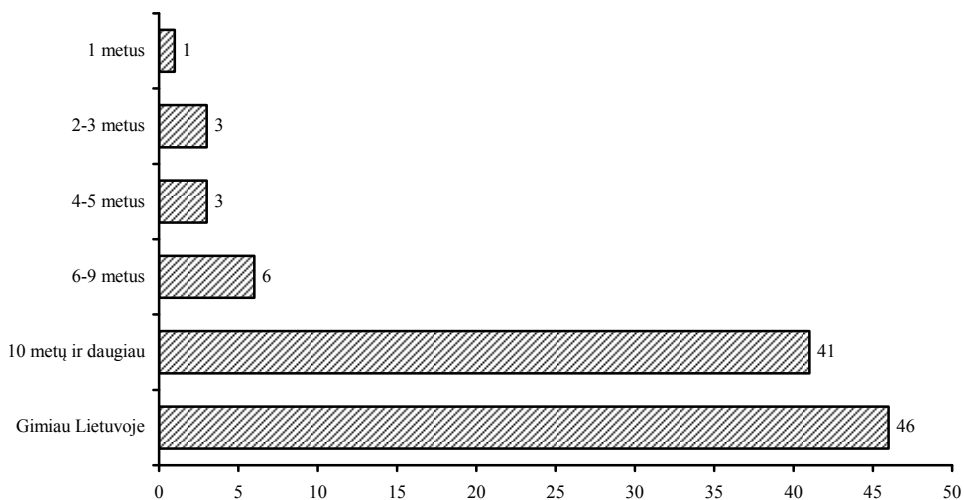
1989 m. gyventojų surašymo duomenimis Lietuvoje gyveno apie 100 tautybių gyventojų (imant 20 žmonių ir daugiau – 54 tautybių). Skaitlingiausia (9,4 proc.) tautinė mažuma buvo rusai. Remiantis apklausos duomenimis, galima teigti, kad didžioji rusų dalis gyvena Lietuvoje seniai. Tik 13 proc. informantų sakė, kad Lietuvoje gyvena mažiau nei 10 metų, o atvykusių prieš 1–5 metus buvo panaši dalis (9 proc.). Dalis apklaustųjų atvyko į Lietuvą su savo tėvais (15 proc.); 12 proc. – kaip specialistai nukreipti darbu į Lietuvos įmones ir organizacijas; 8 proc. pasiliko Lietuvoje po santuokos, o 5 proc. – po tarnybos

³¹ 1991 m. rugsėjo mėn. Tautybių departamento prie Lietuvos Respublikos vyriausybės užsakymu Valstybinis nacionalinių tyrimų centras (vadovas E. Staneika) atliko „Tautinių mažumų socialinės savijautos tyrimą (Lietuvos rusai)“ (tyrimo vadovas Eduardas Kęstutis Sviklas). Apklausoje dalyvavo 1331 rusų tautybės gyventojas, turintis rinkimų teisę ir gyvenantis Vilniaus, Klaipėdos, Kauno, Šiaulių miestuose bei Ignalinos, Trakų, Švenčionių, Zarasų ir Jonavos rajonuose. Visų apklaustųjų tarpe 56 proc. – moterys, 43 proc. – vyrai; pagal šeimyninę padėtį dauguma – sutuoktiniai. Atstovaujama įvairaus amžiaus tarpinių grupėms (nuo 18 m. iki 60 m. ir daugiau), įvairioms socialinėms grupėms visuomenės struktūroje.

Sovietų armijoje. Tendencijos ar reiškinys, gyvuojantis nacionaliniu lygiu, įgyja visiškai naują turinį, kai jis tiriamas viršvalstybiniu lygiu (pavyzdžiui, kaip Europos ar globalusis tapatumas), be to, tokių reiškinų turinys (dominuojantys komponentai) skiriasi atskirose šalyse (ryškus bandymas empiriškai išmatuoti ir palyginti po penkis svarbiausius komponentus nacionaliniam ir europiniam tapatumui pateikiamas Jiménez Antonia M. Ruiz 2004 m. darbe: tik Italijoje ir Lenkijoje „Armija“ buvo išskirta tarp kitų keturių komponentų, kaip labiausiai svarbi Europai).

Analizuojant šių dienų Lietuvos imigracijos struktūrą ir „atsižvelgiant į istorinį imigracijos kontekstą, baltarusių, ukrainiečių ir rusų imigraciją galima analizuoti tiek *tarptautinės, tiek tarprespublikinės migracijos* arba *tautinių mažumų problematikos* kontekste (dėl po Sovietų Sąjungos žlugimo išlikusių socialinių, ekonominių ir kitokio pobūdžio ryšių su Lietuvos valstybe ir visuomene“ (Žibas, 2012).

1 pav. Gyvenimo Lietuvoje trukmė (proc.)

86 proc. rusų turėjo gimines, gyvenančius už Lietuvos ribų, tarp jų 51 proc. – broliai, seserys, 40 proc. – tolimesni giminaičiai ir 25 proc. – tėvai.

Su šiais giminėmis palaikomi glaudūs ryšiai: pusė jų (50 proc.) reguliariai susirašinėjo; 45 proc. – dažnai svečiavosi Lietuvoje, o 34 proc. – apsilankydavo svetur. Tačiau jau tuo metu į klausimą „Ar giminės taip pat norėtų atvažiuoti gyventi į Lietuvą?“ – 40 proc. atsakė neigiamai. Galimą norą išreiškė tik 5 proc. apklaustųjų.

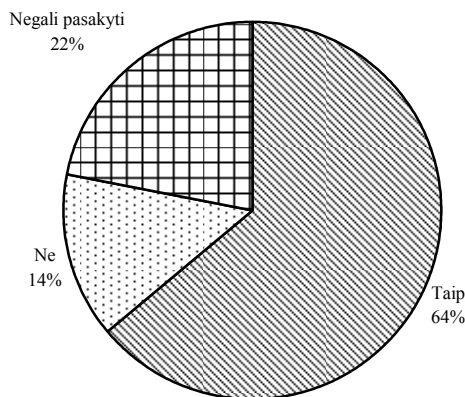
1. Pilietybės klausimas

Tie, kuriems Tėvynė – Lietuva (56 proc.), net 75 proc. laikė save visų pirma Lietuvos piliečiais (jie sudarė 79 proc. nuo visų taip teigiančių). Tie, kuriems Tėvynė – Rusija (30 proc.), 54 proc. teigė esą visų pirma TSRS piliečiais; 24 proc. – Lietuvos ir tik 9 proc. –

Rusijos piliečiais. Pagal įstatymus Lietuvos piliečiu galėjo tapti kiekvienas iki 1989 m. lapkričio 3 d. čia gyvenęs, nepriklausomai nuo tautybės; kiekvienas, kas pats (ar jo tėvai, seneliai) buvo gimęs ar gyvenęs Lietuvoje. O pagal sutartį su Rusija ir tie piliečiai, kurie atvyko į Lietuvą iki 1991 m. lapkričio 29 d.

Į klausimą „Ar ketinate tapti Lietuvos Respublikos piliečiais?“ – 64 proc. atsakė teigiamai; 22 proc. buvo neapsisprendę, o 14 proc. atsakė neigiamai (2 pav.).

2 pav. Nori tapti Lietuvos piliečiais (proc.)

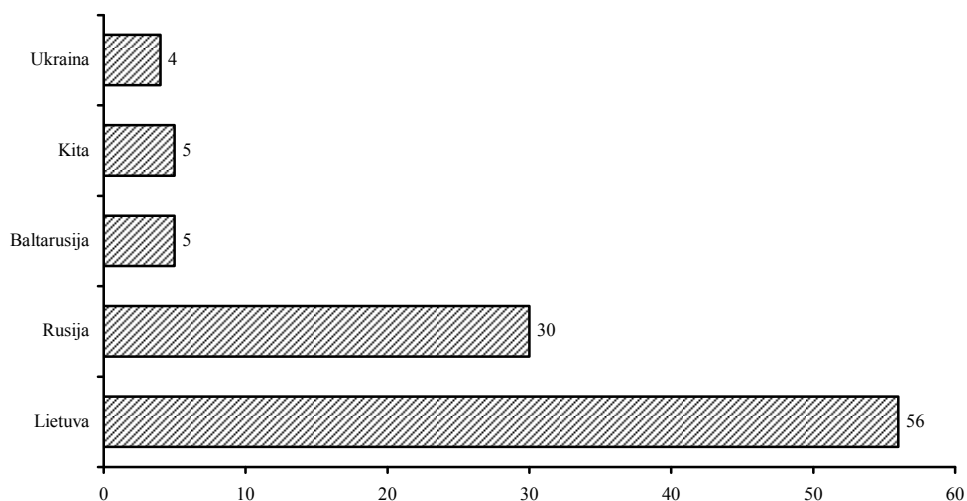
Tuo metu iš Rusijos į Lietuvą atvykusių žmonių buvo ketvirtis nuo visų atvykusiųjų, tačiau iš jų tik 37 proc. ketino priimti Lietuvos Respublikos pilietybę, o 21 proc. neketino (23 proc. buvo neapsisprendę). 1991 m. lapkričio 5 d. buvo paskutinė diena, iki kurios Lietuvos gyventojai turėjo apsispręsti – būti ar ne Lietuvos Respublikos piliečiais. Oficialiais duomenimis, po šios datos Lietuvos Respublikos pilietybę priėmė 88 proc. visų Lietuvos gyventojų: apie 90–95 proc. lietuvių (tai 72–76 proc. visų Lietuvos gyventojų) ir apie 75 proc. kitų tautybių (tai 12–16 proc. visų Lietuvos gyventojų).

1991 m. apsisprendimas dėl pilietybės turėjo aiškius riboženklis priklausomai nuo tautinės priklausomybės (*Taljūnaitė, 2004*).

2. Tėvynės samprata ir pasitenkinimas tuo, kad gyvena Lietuvoje

Net 46 proc. apklausos dalyvių buvo gimę Lietuvoje ir beveik tokia pat dalis (41 proc.) gyveno čia 10 ir daugiau metų. Todėl kiek didesnė pusė visų apklaustųjų rusų (56 proc.) nurodė Lietuvą kaip savo tėvynę (3 pav.) (tarp jų net 78 proc. buvo gimę Lietuvoje, o 20 proc. čia gyveno virš 10 metų). Tai, kad savo tėvyne laiko Rusiją, nurodė trečdalis visų apklaustųjų (30 proc.). Žymi dalis (67 proc.) rusų, laikančių savo tėvyne Rusiją, buvo tarp tų, kurie čia atvyko į Lietuvą po II pasaulinio karo (tik 4 proc. taip pasisakančių jau buvo patys gimę Lietuvoje).

3 pav. Laiko savo tėvyne (proc.)

V. Popovski studija (2000) koncentravosi į Lietuvos daugumos ir mažumos santykius 1988–1993 metais. Nagrinėdama rusų buvimą, klausė „Mes juos vadiname rusais, bet kas jie tokie?“ (Popovski, 2000). Tuo pačiu brėžė riboženklis rusų tarpe pagal tai, kaip jie vertina Lietuvos nepriklausomybę politiniu, kultūriniu bei ekonominiu aspektu. Skyrė „Lietuvos rusus“ nuo „Rusų Lietuvoje“ bei nuo „Sovietinių rusų“ (Popovski, 2000). R. Simonyan (2013) taip pat pažymi ir aprašo septynias rusų bendruomenės grupes, susiklosčiusias po II-ojo Pasaulinio karo Baltijos šalyse, kurios nebuvo homogeninės nei pagal savo išsimokslinimo ar kultūrinį lygį, nei savo ideologine orientacija, t. y. šių rusų grupių socialinė diferenciacija buvo gana ryški. Kiekviena šių grupių nuo kitų aiškiai skyrėsi ir savo daugiau ar mažiau deklaruojama savimone.

Asmens saugumas – viena iš prielaidų, kodėl asmuo jaučia arba ne pasitenkinimą tuo, kad gyvena būtent Lietuvoje. Tai akivaizdžiai iliustruoja šie duomenys: iš 77 proc. patenkintų gyvenimu Lietuvoje pusė pareiškė esą saugūs ir tik 11 proc. – kad ne. Iš asmenų, kurie teigė, kad jaučiasi saugiai, net 61 proc. nurodo, kad niekada nebuvo įžeisti dėl savo tautybės. Iš saugiai besijaučiančių net 41 proc. buvo įžeisti epizodiškai.

Ar saugios rusų šeimos? 57 proc. keturių asmenų šeimų atsakė, kad jaučiasi saugios. Tarp trijų asmenų šeimų saugiai besijaučiančiųjų daugėja iki 59 proc. Panaši dalis buvo ir tarp penkių asmenų šeimų (57 proc.).

Į klausimą „Ar jūs apskritai esate patenkintas, kad gyvenate būtent Lietuvoje?“ net 77 proc. atsakė teigiamai (tarp jų net 90 proc. buvo asmenų, laikančių save Lietuvos Respublikos piliečiais ir 80 proc. – besiruošiančių priimti Lietuvos Respublikos pilietybę).

Pasitenkinimas tuo, kad gyvena Lietuvoje, tiesiogiai priklausė ir nuo lietuvių kalbos mokėjimo: iš 55 proc. laisvai mokančių lietuvių kalbą didesnė dalis (45 proc.) išreiškė pasitenkinimą savo gyvenimu Lietuvoje (nors tai ir nebuvo vienintelė prielaida).

Vilniaus universiteto mokslininkė Ala Lichačiova, 2009 m. atlikusi tyrimą „Lietuvos rusai ir rusakalbiai: skirtingos tapatybės?“ nustatė, jog Lietuvoje gyvenantys rusai dažniausiai deklaruoja dvigubą tapatybę. Jie teigia, jog jaučia stiprų ryšį su Lietuva, net jeigu yra gimę kitur, mano, kad gerai moka lietuvių kalbą, ir nejaučia didelio diskomforto dėl galimo akcento. Jų gimtoji arba pagrindinė kalba – rusų. Rusų kultūra jiems yra artimesnė negu lietuvių. Vis dėlto jie nesijaučia tipiniais rusais ir konstruoja lokalinę etninę identitetą (*Petronytė, 2010*).

Domėjimasis *kultūriniu Lietuvos gyvenimu* taip pat teikia žmonėms didesnę pasitenkinimą gyvenimu šalyje. Iš 81 proc. besidominčių kultūriniu šalies gyvenimu net 64 proc. išreiškė visišką pasitenkinimą savo gyvenimu Lietuvoje. Tarp tų, kurie daugiau ar mažiau žinojo lietuvių liaudies tradicijas, papročius (tokių buvo apie 68 proc.), pusė (55 proc.) taip pat buvo patenkinti.

Respondentai kritiškai vertino savo kultūrinių bendrijų pastangas. 58 proc. nurodė, kad žino, jog egzistuoja Rusų kultūros centras, bet dalyvauti jo veikloje ar organizuojamose priemonėse norėjo tik 31 proc., nenorėjo – 35 proc., o 32 proc. neišreiškė savo nuomonės. Gilinantis į priežastis pastebėta, kad 19 proc. buvo abejingi kultūriniam gyvenimui apskritai, likusi dalis (81 proc.) domisi kultūriniu gyvenimu, bet tai jų netenkino. 85 proc. apklaustųjų nurodė, kad jų šeimose laikomasi rusų nacionalinių tradicijų, atliekamos kai kurios apeigos. 68 proc. pažymėjo, kad jie žino ir lietuvių tautos tradicijas bei papročius.

Tiriant etnokultūrinių poreikių tenkinimo galimybes, domėtasi ir apklaustųjų *religija*. 39 proc. pareiškė esą netikintys. 34 proc. išpažino pravoslavų tikėjimą (tarp jų – 68 proc. buvo moterys). Sentikiams, kurie į Lietuvą bėgo slėpdamiesi nuo religinių persekiojimų, o to meto carinė administracija jų imigraciją toleravo, nes tai prisidėjo prie Lietuvos rusifikacijos, save priskyrė 12 proc. respondentų. Ir šiuo metu, ir praeityje Lietuvos sentikių vadovai teigiamai atsiliepė apie savo tėvų ir protėvių priėmimą Lietuvoje ir santykius su buvusiomis vyriausybėmis bei šalies žmonėmis.

Tarp tikinčiųjų buvo įvairaus amžiaus asmenys, o netikinčiųjų daugumą sudarė 30–39 metų amžiaus, turintys aukštąjį išsilavinimą, o pagal socialinę padėtį – daugiausia tarnautojai. Nepaisant to, kad tarp apklaustųjų nemažai netikinčiųjų, religines šventes (Kalėdas, Velykas bei Šv. Trejybės šventę) visada švenčiantys nurodė 68 proc. apklaustųjų; kartais – 24 proc.; niekada – 7 proc. apklaustųjų.

Ar buvo skaitoma *Lietuvoje leidžiama spauda*? Iš 88 proc. dažniau ar rečiau skaitančių Lietuvos dienraščius rusų ar lietuvių kalba 76 proc. išreiškė pasitenkinimą gyvenimu Lietuvoje. Respondentų politines pažiūras gerai atspindėjo tuo metu skaitoma periodinė spauda (1 lentelė).

1 lentelė. Lietuvos periodinės spaudos skaitomumas (proc.)

	Dažnai	Retai	Neskaito
Echo Litvy	53	20	6
Respublika	31	21	10
Lietuvos rytas	21	16	14
Litva sovetskaja (rusų k.)	13	13	19
Golos Litvy (rusų k.)	8	7	25
Vakarinės naujienos	8	1	6

Populiariausi buvusios SSRS laikraščiai, leidžiami rusų kalba buvo šie:

- Izvestijos – jas skaitė 34 proc. respondentų;
- Argumenty i fakty – 29 proc.;
- Pravda – 8 proc.;
- Trud – 7 proc.;
- Komsomolskaja pravda – 6 proc.;
- Literaturnaja gazeta – 5 proc.;
- Moskovskyje novosti – 4 proc.

Tiriant Lietuvoje gyvenančių rusų santykį su žiniasklaidos priemonėmis, pastebėta, kad 36 proc. respondentų mano, jog Lietuvos radijas ir televizija nepakankamai laiko ir dėmesio skiria rusų tautos atstovų pasisakymams. Tik 16 proc. respondentų teigė, kad šios sąlygos sudaromos, o 47 proc. šiuo klausimu savo nuomonės neišreiškė.

Tačiau Lietuvos rusai nebuvo užsidarę savyje ir domėjosi Lietuvos politiniu gyvenimu, stebėjo Lietuvos TV, klausėsi Lietuvos radiją. Net 89 proc. respondentų teigė, kad jie klauso Lietuvos radijo transliacijas (33 proc. klauso laidų tik rusų kalba), ir tik 9 proc. respondentų pareiškė, kad jie niekada neklauso Lietuvos radijo laidų, nurodydami lietuvių kalbos nemokėjimą kaip pagrindinę priežastį.

Analogiška situacija buvo ir su TV laidų bei programų žiūrėjimu: 75 proc. respondentų žiūri Lietuvos TV laidas, 7 proc. – visai jų nežiūri, o 18 proc. apie tai neatsakė. Išsamesni duomenys pateikiami 2 lentelėje.

2 lentelė. Lietuvos rusų žiūrimų TV programų dažnumas (proc.)

	Dažnai	Retai	Nežiūri
SSRS I programą	88	9	1
SSRS II programą	67	19	2
Rusijos TV programą	54	15	10
Lietuvos TV programą	44	31	7
Lenkijos TV programą	22	16	22
Kitas TV programas	19	14	25

Rusų etninė grupė Lietuvoje sulaukė gana didelio tiek politikų, tiek tyrėjų dėmesio pirmaisiais Nepriklausomybės metais – keičiantis šalies valstybingumo statusui, rusų etninės grupės pritarimas pokyčiams buvo svarbus tiek dėl dvišalių santykių su Rusija, tiek dėl siekio išvengti etninių konfliktų šalies viduje. Petrušauskaitė V. ir Pilinkaitė-Sotirovič V. (2012), pateikdamos 2001–2011 m. atliktų tyrimų apžvalgą, aptaria naujai kylančius rusų socialinės integracijos iššūkius, vertinant tiek Lietuvos vykdomos integracinės politikos kryptis, tiek pačios etninės grupės raidą bei dvišalių Lietuvos-Rusijos santykių įtaką: „formuojant socialinės integracijos politiką Lietuvoje etninėms grupėms praktiškai nebuvo skiriamas institucinis dėmesys, o tautinių mažumų integracijos politikos plėtra antruoju Nepriklausomybės dešimtmečiu buvo gana atsitiktinė ir paviršutiniška“ (Petrušauskaitė ir Pilinkaitė-Sotirovič, 2012).

3. Lietuvių kalbos mokėjimas

89 proc. apklaustųjų rusų kalba buvo gimtoji kalba. Tik pusė jų (55 proc.) daugiau ar mažiau teigė žiną lietuvių kalbą. Patikslinus, kaip gerai gali skaityti, rašyti, kalbėti lietuviškai – dominavo atsakymas „silpnai“. Sunkiausia, jų nuomone, yra rašyti, lengviau – skaityti, o geriausia – kalbėti. Nemokančių lietuviškai rašyti buvo 25 proc., skaityti – 16 proc., o kalbėti – 14 proc. visų apklaustųjų. Lietuvių kalbos mokėjimas siejosi su asmens pragyventų Lietuvoje metų skaičiumi. Geriausiai lietuvių kalbą moka rusai, gimę Lietuvoje: jie sudarė 77 proc. visų, galinčių laisvai skaityti; 62 proc. – gerai skaitančių ir tik 9 proc. visų nemokančių skaityti. Analogiška situacija su rašymu lietuvių kalba: tarp laisvai rašančių jie sudarė 82 proc., gerai rašančių – 70 proc. ir tik 15 proc. – visų nemokančių rašyti. Tarp laisvai lietuviškai kalbančiųjų – 77 proc., gerai kalbančiųjų – 60 proc. ir visai nemokančių kalbėti lietuviškai – 8 proc.

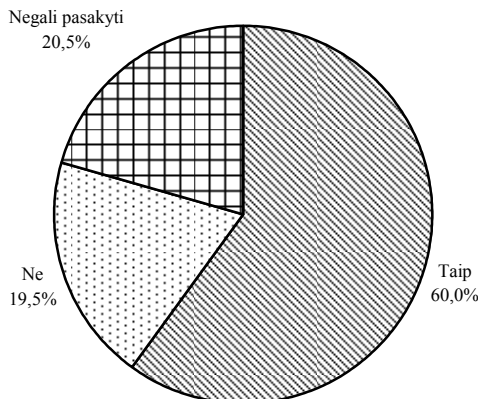
Tačiau teigti, kad yra tiesioginė priklausomybė tarp Lietuvoje pragyventų metų skaičiaus ir lietuvių kalbos mokėjimo lygio, negalima. Tuo metu tai akivaizdžiai iliustravo asmenų, gyvenančių Lietuvoje 10 ir daugiau metų (tarp jų ir pasilikusieji ar atvykę į Lietuvą po II pasaulinio karo), lietuvių kalbos mokėjimo lygis: jie sudarė pusę (53 proc.) visų nemokančių kalbėti; 56 proc. visų negalinčių skaityti; 55 proc. visų nemokančių rašyti lietuviškai. Vardijamos tokios priežastys, kaip nenoras, vidinio asmeninio ar visuomeninio poreikio mokytis lietuvių kalbos nebuvimas. Tiek darbe, tiek laisvalaikiu dažniau bendrauta su rusų tautybės asmenimis arba su lietuviais kalbama rusų kalba. Lietuvių kalbą mokėjo 31 proc. apklaustųjų vaikų (tarp jų 42 proc. buvo tokių, kurių tėvai jau buvo gimę Lietuvoje) ir 53 proc. tų, kurių tėvai gyveno Lietuvoje 10 ar daugiau metų.

Apie rusų bendruomenių atstovų aktyvų integravimą į Lietuvos gyvenimą 2011 m. kalbėjo pranešėjas Andrejus Fominas, Rusijos tėvynainių koordinacinės tarybos pirmininkas. Jis apgailestavo, jog nuo 1989 metų, kai šalyje gyveno apie 370 tūkstančių rusakalbių, jų sumažėjo iki 175 tūkstančių: „Ši faktorių lėmė įvairūs veiksniai – erdvės, kur naudota rusų kalba, sunykimas, radikalumas bei nacionalizmo protrūkiai, tautinės nesantaikos kurstymas, aukštojo mokslo švietimo įstaigų, kur naudojama rusų kalba, uždarymas“ (*Dirmienė, 2011*).

4. Gyvenimo Lietuvoje perspektyvos vertinimas

Lietuvos TSR gyvavimo laikotarpiu (1940.VII.21–1990.III.10) gyventojų nacionalinę sudėtį ir jos permainas sąlygojo ir lėmė dažniausiai stichiška tarprespublikinė gyventojų migracija. Didžiausią į Lietuvą atvykusių iš SSRS dalį sudarė rusai (1988 m. – 45 proc., 1989 m. – 44 proc., 1990 m. – 43 proc. visų atvykusių). Pažymėtina, kad nuo 1987 m. didėja dalis rusų, išvykstančių iš Lietuvos (1987 m. – 46 proc., 1988 m. – 48 proc., 1989 m. – 52 proc., 1990 m. – 60 proc. visų išvykusių).

Dauguma apklaustųjų reiškė norą likti gyventi Lietuvoje (4 pav.).

4 pav. Nori gyventi Lietuvoje (proc.)

Kokie asmenys ketino išvykti gyventi į Rusiją? 76 proc. rusų, kurių teigimu jų tėvynė – Lietuva, iš Lietuvos vykti neketino. 36 proc. rusų, laikantys Rusiją savo tėvyne, norėjo grįžti (24 proc. buvo neapsisprendę). Ketinantys išvykti iš Lietuvos minėjo šias priežastis:

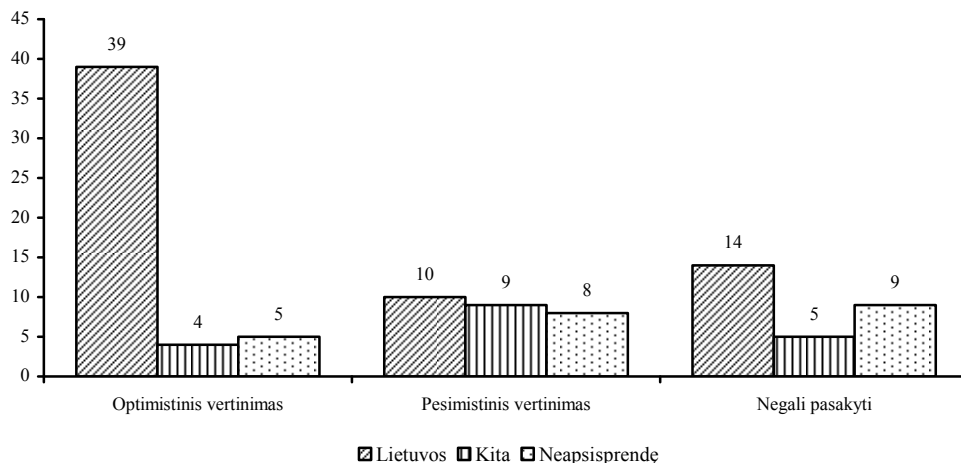
- garantijų ir laisvių stoka rusams Lietuvoje – 8 proc.;
- išsilavinimo įsigijimo problemos – 5 proc.;
- dėl šeimyninių aplinkybių – 3 proc.

Labai svarbu buvo išsiaiškinti respondentų požiūrį į savo ateities Lietuvoje perspektyvą: ko jie laukia, kokio gyvenimo tikisi nepriklausomoje Lietuvoje, kokią įsivaizduoja savo gyvenimo ekonominę perspektyvą? Jų klausta „Ar rusai nepriklausomoje Lietuvoje gyvens geriau ar blogiau nei TSRS?“ Optimistinį požiūrį į savo gyvenimą Lietuvoje išreiškė tik 34 proc. apklaustųjų rusų, 20 proc. buvo nusiteikę pesimistiškai, o net 45 proc. negalėjo įvertinti savo perspektyvų nepriklausomoje Lietuvoje arba nenorėjo atsakyti į šį klausimą.

5 pav. pateikiami pastarieji rusų gyvenimo Lietuvoje perspektyvų vertinimai, susiję su pilietybe ir ekonominės reformos klausimais: optimistiškai nusiteikę asmenys ketino tapti Lietuvos Respublikos piliečiais.

Gyvenimo Lietuvoje perspektyvos vertinimai buvo tiriami ir pagal pagrindines socialines-demografines charakteristikas (3 lentelė).

5 pav. Rusų gyvenimo Lietuvoje perspektyvų vertinimai, susiję su pilietybe ir ekonomine reforma (46,4 – optimistinis vertinimas, 27,3 – pesimistinis, 25,6 – neapsisakė).

3 lentelė. Rusų gyvenimo Lietuvoje perspektyvų vertinimai pagal socialines-demografines charakteristikas ir savo galimybių vertinimus lyginant su lietuviais (sutvarkyti savo gyvenimą bei pasiekti tam tikrą padėtį visuomenėje: atsakymai „taip“; „ne“; „nežinau“) (N= 1331) (proc.)

	Gyvens geriau nei SSRS	Taip, lyginant su lietuviais	Gyvens blogiau nei SSRS	Ne, lyginant su lietuviais	Sunku pasakyti	Nežinau, lyginant su lietuviais
Visi apklaustieji pagal lytį:						
Vyrai	34	40	20	40	45	18
Moterys	33	38	21	42	45	19
Visi apklaustieji pagal amžių:						
Iki 20 m.	29	49	27	35	43	16
20–29 m.	34	41	21	37	44	11
30–39 m.	34	35	20	49	45	16
40–49 m.	36	35	21	48	42	16
50–59 m.	37	38	20	40	42	21
60 m. ir vyresni	29	30	14	30	56	35
Visi apklaustieji pagal išsimokslinimą:						
Su aukštuoju	35	32	28	58	34	9
Su nebaigtu aukštuoju	40	51	16	31	40	19
Su specialiuoju viduriniu	37	39	17	39	45	22
Su viduriniu	30	43	19	37	50	19
Su nebaigtu viduriniu	26	32	16	27	57	33
Visi apklaustieji pagal socialinę padėtį:						
Tarnautojai	36	35	23	49	40	14
Darbininkai	35	42	15	36	49	20
Pensininkai	32	34	16	29	49	33
Studentai	29	52	26	33	43	16

Tuo metu apie Lietuvoje vykdomas ekonomines reformas kas antras rusų tautybės respondentas (46 proc.) teigė, kad šios reformos duos jam asmeninės naudos, tik 27 proc. – kad reformos neduos asmeninės naudos, o 26 proc. apklaustųjų negalėjo vienareikšmiškai atsakyti į šį klausimą.

Kito ir *tarpnacionalinio bendravimo* vertinimas. Lygindami savo bendravimą su lietuviais, koks jis buvo prieš 3–5 metus, apklaustieji teigė, kad pakitimai įvyko į blogąją pusę (37 proc.); 28 proc. nematė pasikeitimų, o 26 proc. negalėjo išsakyti savo nuomonės. Pablogėjusių tarpnacionalinių santykių priežastys sietos su didėjančiu nacionalizmu, kintančia politine situacija, ekonominiais sunkumais ir pan. Dažnai teigta, kad reikia kelti bendravimo kultūros lygį apskritai. Tik nedidelė atsakiusių dalis tarpnacionalinių santykių blogėjimą siejo su lietuvių kalbos nemokėjimu, kaip nesusipratimų priežastimi. Priekaištaujama lietuviams dėl jų „manymo, kad Lietuva tik juos pagimdė“, nurodant, kad „Lietuva ir mūsų gimtinė“.

70 proc. respondentų tyrimo metu buvo susituokę. 49 proc. sutuoktinių buvo rusai, 11 proc. – lietuvių tautybės. Didesnė pusė (55 proc.) respondentų giminių (brolių, seserų ar vaikų) buvo susituokę su kitos tautybės asmeniu. Tik 4 proc. apklaustųjų santuoką su kitos tautybės asmeniu vertino kaip nepageidautiną; 47 proc. neturėjo nieko prieš, jei kas iš artimų giminaičių susituoktų su kitos tautybės asmeniu; 28 proc. išreiškė nuomonę, kad tautybė santuokoje neturi jokios reikšmės, jei žmona ar vyras atsižvelgia į tautinius papročius. 15 proc. sudarydami santuoką teiktų pirmenybę savo tautybės atstovui, nors neprieštarautų ir mišriai santuokai.

Daugiau liberalumo sutinkame pasisakymuose apie draugystę su kitų tautybių asmenimis. 94 proc. pasisakė tarp draugų turintys įvairių tautybių asmenų, nes „renkantis draugus (pažįstamus), kviečiant ar lankant svečius žmogaus tautinė priklausomybė neturi jokios reikšmės. 38 proc. apklaustųjų labiau vertina žmogiškąsias savybes nei tautinę priklausomybę ir tik 3 proc. teikė pirmenybę bendravimui su savo tautybės asmeniu.

Dažniausiai (36 proc.) apklaustieji dirbo kolektyvuose, kurių dauguma buvo rusų tautybės asmenys, o lietuvių juose buvo mažai. 27 proc. dirbo kolektyvuose, kuriuose pagal tautybę dominavo lietuviai. Rusų kalba su bendradarbiais kalbėjo 43 proc. apklaustųjų, tokia pat dalis rusų kalba kalbėjo su savo tiesioginiu vadovu; o per gamybinius susirinkimus – 40 proc. apklaustųjų.

Gyvenimo Lietuvoje perspektyvų vertinimas glaudžiai susijęs su Lietuvos rusų politinėmis orientacijomis. Kas antras respondentas (59 proc.) domėjosi politiniu šalies gyvenimu. Pagrindinės respondentų politinės orientacijos buvo tiriamos vertinant partijų ir politinių veikėjų bei vertinant SSRS vientisumo idėją. Tik kas antras (49 proc.) respondentas tuo metu pasisakė už nepriklausomą Lietuvą, o kas ketvirtas (25 proc.) – už SSRS ir Lietuvą jos sudėtyje. Kita dalis respondentų rinkosi kitus variantus (pvz., Lietuva – ekonominėje sąjungoje su SSRS ir kitus), 9,5 proc. respondentų į šį klausimą neatsakė.

Literatūra

- Dirmienė, N. 2011. Tautinės mažumos: mūsų vaikus pavertėte eksperimento aukomis. *Balsas.lt* (2011-10-02).
- Jiménez, A.M.R. 2004. Cultural, Instrumental, Civic and Symbolic Components of National and European Identities in Old and New European Union Member States. *Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series* 4(9). P. 21.
- Petronytė, J. 2010. Tirpsta rusiškoji Klaipėda. *Mano Klaipėda* (2010-02-09).
- Petrušauskaitė, V.; Pilinkaitė Sotirovič, V. 2012. Rusai Lietuvoje: etninės grupės raida ir socialinės integracijos iššūkiai 2001–2011 m. *Etniškumo studijos* 1–2: 14–50.
- Popovski, V. 2000. *National Minorities and Citizenship Rights in Lithuania, 1988–93*. Prieiga per internetą: <http://www.palgraveconnect.com/pc/doi/10.1057/9781403932846>.
- Simonyan, R. 2013. The History of the Formation of the Russian Diaspora in the Baltic States. *Filosofija. Sociologija* 4.
- Taljūnaitė, M. 2004. Citizenship Versus Nationality Under European Entegration. *Ethnicity Studies: Perceptions of European Integration* 3. Vilnius: Institute for Social Research: 14–21.
- Tautinių mažumų socialinės savijautos tyrimai (Lietuvos rusai)*. Valstybinio nacionalinių tyrimų centro ataskaita. Vilnius, 1991.
- Žibas, K. 2012. Baltarusiai, rusai ir ukrainiečiai Lietuvoje: nuo imigrantų iki ateities piliečių. *Etniškumo studijos* 1–2: 145–177.

RUSSIANS IN LITHUANIA AT THE DAWN OF THE RESTORATION OF THE LITHUANIAN INDEPENDENCE

Meilutė TALJŪNAITĖ

Institute of Sociology of LSRC, A. Goštauto st. 11, LT-01108 Vilnius, Lithuania

E-mail: taljunaite@gmail.com

Eduardas Kęstutis SVIKLAS

Institute of Sociology of LSRC, A. Goštauto st. 11, LT-01108 Vilnius, Lithuania

E-mail: sviklas@ktl.mii.lt

Summary: This article presents the analysis of the data of the survey³² conducted in Lithuania in 1991 in the comparative perspective with today's social realities. The article focuses on the analysis of the relations between the ethnic Russian group and the Lithuanian group. The analysis also aims to identify the possible socio-political fractures among the two groups as well as to reveal their current standing in terms of social welfare and attitudes towards citizenship and migration issues. The article also examines how the Russian group perceives their cultural ties with the homeland Russia and how they are satisfied with their life in Lithuania, and what expectations they have for the future. The ethnic-cultural aspects of the media and media consumption patterns as well as the use of Lithuanian language in everyday life are analyzed.

Keywords: Lithuanian Russians, ethnic minorities being, social orientation, homeland perception, ethnic culture, migratory.

³² The study commissioned by the Ethnic Minorities Department of the Republic of Lithuania under the Government of Lithuania (no longer in existence) by the National Research Centre in September 1991 (principal researcher K. Sviklas). The representative survey consisted of 1331 Russian persons who at the time of survey had a legal right to participate in national Lithuanian elections and resided in one of the cities (Vilnius, Klaipėda, Kaunas, Šiauliai) or towns (Ignalina and Trakai, Svencioniu, Valmiera and Jonava) of Lithuania. Among the surveyed 56 percent were female, 43 percent were male. They were represented by differences in age groups, marital and social status.

IŠ TOTALITARIZMO Į DEMOKRATINĘ VISUOMENĘ (LIETUVA IR VIDURIO BEI RYTŲ EUROPOS ŠALYS 1990–1991 M.)

Vladas Gaidys

LSTC Sociologijos institutas, A. Goštauto g. 11, LT-01108 Vilnius

El. paštas: vladas@vilmorus.lt

Eduardas Kęstutis Sviklas

LSTC Sociologijos institutas, A. Goštauto g. 11, LT-01108 Vilnius

El. paštas: sviklas@ktl.mii.lt

Santrauka. Straipsnis parengtas remiantis tarptautinio tyrimo „Political Culture, Political and Economical Orientations in Central and Eastern Europe during the Transition to Democracy“ duomenimis³³. Tyrimas vyko Lietuvoje, Vidurio bei Rytų Europos šalyse 1990–1991 m. Pirmoje straipsnio dalyje aptariama tuo metu susiklosčiusi politinė situacija Lietuvoje, politinio aktyvumo charakteristikos įvairiose šalyse, politinės pažiūros kairės-dešinės skalėje, požiūris į demokratinę politinę sistemą, demokratijos vertinimas įvairiose šalyse, pasitikėjimas partijomis, parlamentais bei vyriausybėmis. Antroje – socialinė ekonominė situacija ir jos vertinimai bei lūkesčiai.

Raktažodžiai: demokratija, politinis aktyvumas, politinės pažiūros, pasitikėjimas partijomis, parlamentais, vyriausybėmis, ekonominė gerovė.

Įvadas

Straipsnis parengtas vykdant 2012–2013 m. Lietuvos socialinių tyrimų centre ir Lietuvos Mokslo Tarybos iniciuotą ir finansuotą Nacionalinės mokslo programos „Socialiniai iššūkiai nacionaliniam saugumui projektą „Demokratizacijos procesų reprezentacijos individualioje sąmonėje“ (sutartis Nr. SIN-03/2012).

Straipsnio tikslas – pasinaudojant vienu iš pirmųjų tokio pobūdžio tyrimų pradiniame perėjimo iš totalitarinės į demokratinę visuomenę etape įvertinti iš šiandienos pozicijų susiklosčiusią situaciją Lietuvoje bei kitose buvusiose komunistinio bloko valstybėse. Vykdant minėtą projektą šis tyrimas buvo tam tikras atskaitos taškas, rengiant ir pravedant sociologinį Lietuvos gyventojų reprezentatyvų tyrimą 2012 metais.

Lietuvoje apklausa vyko 1991 m. liepos mėnesį. Tai buvo politiškai ir ekonomiškai sudėtingas laikotarpis. 1991 m. sausio 13 d. sovietinė kariuomenė bandė grąžinti valdžią TSRS struktūroms, užimant LTV bokštą, žuvo 13 žmonių. Iki pat 1991 m. rugpjūčio Lietuvoje veikė tiek TSRS, tiek ir nepriklausomos Lietuvos struktūros: kariuomenė, kitos

³³ Laszlo Bruszt, Janos Simon. Codebook of the international survey of the “Political Culture, Political and Economical Orientations in Central and Eastern Europe during the Transition to Democracy”, 1990–1991. Taip pat naudota šio tyrimo Lietuvoje vykdytojo – Lietuvos nacionalinių tyrimų centro (tyrimo grupės vadovas – E. Sviklas) duomenys.

įvairios valstybės institucijos, televizija ir kitos žiniasklaidos priemonės. Ekonomika išgyveno nuosmukį, šalyje buvo atsiskaitoma rubliais (vadinamieji bendrieji talonai įvesti 1991 m. rugpjūtį). Tuo laikotarpiu politinis gyvenimas buvo labai intensyvus, buvo daug įvykių, todėl apklausos galėjo turėti svarbią reikšmę (pvz., 1990 m. pradžia ar vidurys, 1991 m. pradžia ar vidurys). Kitose šalyse, kur vyko tyrimas, taip pat buvo labai svarbu paties „lauko“ vykdymo data, todėl pirmiausia nurodysime ne tik apklaustųjų skaičių, bet ir vykdytų apklausų datas.

1 lentelė. 1990–1991 m. vykdytų apklausų datos ir imties dydžiai

	Data	Imtis
Lietuva	1991 m. liepa	918
Bulgarija	1990 m. lapkritis	1074
Čekoslovakija	1990 m. lapkritis	1003
Estija	1991 m. liepa	943
Lenkija	1991 m. sausis	919
Rumunija	1990 m. gruodis	1234
Slovėnija	1991 m. birželis	686
Ukraina	1991 m. sausis	1739
Vengrija	1990 m. lapkritis	1277

1. Politinis aktyvumas

Politiniam aktyvumui matuoti sukonstruota daugybė rodiklių, dar daugiau jų gali būti sukonstruota ateityje. 1991 m. politinis aktyvumas vertintas pagal politinio pobūdžio tekstų skaitymą, diskutavimą apie politiką, lankymąsi mitinguose, susitikimus su politikais, taip pat savanorišką darbą kuriai nors partijai.

2 lentelė. Lietuvos gyventojų politinio aktyvumo aspektai³⁴: atsakymai „dažnai“ ir „kartais“ (proc. nuo turinčių nuomonę)

Skaito apie politiką laikraštyje	70
Diskutuoja apie politiką su kitais žmonėmis	65
Bando įtikinti draugus balsuoti kaip Jūs	29
Lankosi politiniame mitinge	25
Susitinka su politikais ir valstybės tarnautojais	6
Skiria laiko dirbti kuriai nors partijai ar jos kandidatui	3

1991 m. dauguma Lietuvos žmonių intensyviai skaitė laikraščius, spaudą – 70 proc., daug diskutavo apie politiką su kitais žmonėmis – 65 proc. Nemaža dalis bandė įtikinti kitus dėl savo politinių pažiūrų teisingumo – 29 proc., ketvirtadalis lankydavosi politiniuose mitinguose – 25 proc. (2 lentelė).

Panagrinėsime Lietuvos žmonių politinį aktyvumą kitų šalių kontekste (3 lentelė).

³⁴ Klausimo formuluotė: „Kai kurie žmonės yra aktyviai įsijungę į politinę veiklą, o kiti neranda laiko tokiais veiklais, ar ja nesidomi. Aš perskaitysiu veiklas, kuriomis žmonės užsiima, o Jūs pasakykite, kaip dažnai užsiimate kiekviena iš jų“, atsakymai: „dažnai“, „kartais“, „retai“, „niekada“.

3 lentelė. Politinio aktyvumo aspektai: diskusijos apie politiką, lankymasis mitinguose, susitikimai su politikais („dažnai“ ir „kartais“) įvairiose šalyse (proc.)

	Diskusijos apie politiką	Lankymasis mitinguose	Susitikimai su politikais ir valstybės tarnautojais
Lietuva	65	25	6
Bulgarija	65	25	13
Čekoslovakija	77	36	14
Estija	68	11	5
Lenkija	54	5	6
Rumunija	47	4	6
Slovėnija	62	10	11
Ukraina	51	5	7
Vengrija	46	4	10
Vidurkis	59	14	9

Pagal politinių diskusijų intensyvumą Lietuva tuo laikotarpiu viršijo tirtų šalių vidurkį – 65 proc. (vidurkis – 59 proc.). Tačiau Čekoslovakijoje buvo fiksuojamas žymiai aukštesnis rezultatas – 77 proc., šiek tiek aukštesnis rezultatas ir Estijoje – 68 proc.

Pagal lankymosi politiniuose mitinguose dažnį Lietuva irgi viršijo vidurkį – 25 proc. (vidurkis – 14 proc.). Pagal šį rodiklį, vėlgi, pirmavo Čekoslovakija – 36 proc.

Pagal susitikimų su politikais ir valstybės tarnautojais dažnį Lietuvos rezultatas buvo žemesnis, nei vidurkis – 6 proc. (vidurkis – 9 proc.).

Paminėsimė, kaip Lietuva atrodė kitų šalių kontekste ir pagal kitus 2 lentelėje neparodytus rodiklius. Skaitė laikraščiuose apie politiką dažnai ir kartais – 70 proc., vidurkis 61 proc., t. y. Lietuva viršijo vidurkį. Bandė įtikinti draugus balsuoti už tą pačią politinę jėgą – 29 proc., vidurkis – 23 proc. Ir čia Lietuvos rezultatas viršija tirtų šalių vidurkį. Skiria laiko dirbti kuriai nors partijai ar jos kandidatui – 3 proc., vidurkis – 6 proc., t. y. Lietuvos rodiklis buvo žemesnis nei vidurkis.

Taigi, pagal keturis iš šešių nagrinėtų politinio aktyvumo rodiklių 1991 m. liepą Lietuva buvo aukščiau nei vidurkis, o pagal du rodiklius – žemiau. Pastarieji rodikliai daugiau susieti su politine veikla ir partine infrastruktūra – susitikimai su politikais, darbas kurios nors partijos naudai³⁵.

³⁵ Įdomu palyginti, kaip šiuo metu Lietuva atrodo pagal politinio aktyvumo rodiklius kitų šalių kontekste. 2013 m. pavasario Eurobarometre (*Standard Eurobarometer 79, Spring 2013*) buvo pateiktas klausimas: „Kai Jūs esate kartu su draugais ar giminėmis, kaip dažnai diskutuojate apie šalies politikos reikalus: dažnai, kartais, niekada“. Taigi, dažnai ir kartais apie tai diskutuoja 76 proc. lietuvių, Europos Sąjungos vidurkis – 75 proc., t. y. Lietuva atitinka vidurkį. 1991 m. tirtų šalių (be Ukrainos) vidurkis 2013 m. pavasarį siekė 77 proc., t. y. irgi praktiškai atitinka Lietuvos rodiklį. Tame pačiame Eurobarometro tyrime pateikiamas ir apibendrintas Politinio intereso indeksas (Political interest index). Lietuvoje stiprų ir vidutinį politinį interesą rodo 64 proc. gyventojų, Europos Sąjungos vidurkis – 60 proc., t. y. Lietuvos rezultatas yra netgi didesnis.

2. Politinės pažiūros

Vienas iš populiariausių rodiklių, apibūdinančių politines pažiūras, yra identifikacija skalėje „kairė-dešinė“, toks skirstymas buvo produktyvus dvidešimtame amžiuje. Daugelyje pasaulio šalių šis skirstymas aktualus ir dabar. Tačiau pokomunistinėse šalyse, tarp jų ir Lietuvoje, „kairė“ ir „dešinė“ gali turėti kitokius, ne klasikinius kontekstus. Pvz., „kairiaisiais“ politikais gali būti vadinami liberalių dešiniųjų ekonominių pažiūrų politikai, jei jie kaip nors siejami su praeities sistema ar praeities realijomis. Bet kuriuo atveju „kairė“ ir „dešinė“ yra neatsiejama politinio diskurso, net ir 1991 metais, dalis.

1991 m. kairės ar dešinės identifikavimui buvo naudojama 10 balų skalė. Grupuoti balus galima įvairiai, mes pasirinkome tokį grupavimą: 1–4 balai reiškia „kairė“, balai 7–10 reiškia „dešinė“, balai 5–6 reiškia „centras“.

„Centrai“ priskirti tik du balai: taip yra dėl to, kad daugelis respondentų taikėsi save identifikuoti nei kairėje, nei dešinėje, todėl dažniausiai jie rinkosi vidurinį balą „5“.

4 lentelė. Savęs identifikavimas dešimties balų skalėje „kairė-dešinė“³⁶ (proc.)

	„Kairė“ 1–4 balai	„Centras“ 5–6 balai	„Dešinė“ 7–10 balų	Nežino
Lietuva	14	32	26	27
Bulgarija	29	35	14	23
Čekoslovakija	23	27	29	21
Estija	12	29	18	41
Lenkija	13	40	24	23
Rumunija	16	31	15	37
Slovėnija	19	33	12	36
Ukraina	27	25	7	30
Vengrija	16	41	12	30
Vidurkis	19	33	17	30

Didelė dalis žmonių negalėjo savęs identifikuoti skalėje „kairė-dešinė“, ypač daug tokių buvo Estijoje – 41 proc., o štai Lietuvoje neapsisprendusių buvo netgi kiek mažiau vidurkis – 27 proc. (4 lentelė). Daug žmonių pokomunistinėse šalyse save priskyrė nei kairei, nei dešinei, o centrui, ypač daug tokių buvo Lenkijoje ir Vengrijoje. Lietuvoje „centras“ daugmaž atitiko tirtų šalių vidurkį – 32 proc. Penkiose šalyse iš devynių „kairiųjų“ buvo daugiau nei „dešiniųjų“ (Bulgarija, Rumunija, Slovėnija, Ukraina, Vengrija). Lietuva pateko į kitą šalių grupę, kur daugiau buvo „dešiniųjų“ (Lietuva, Čekoslovakija, Estija, Lenkija). Matyt, kad ilgas laikotarpis praleistas socialistinėje sistemoje, be to, TSRS kariuomenė Lietuvos miestų gatvėse 1991 m. liepą kėlė neigiamas asociacijas išgirdus žodį „kairė“ ir tuo metu su kairiaisiais save identifikavo tik 14 proc.

³⁶ Klausimo formuluotė: „Daugelis žmonių savo politines pažiūras charakterizuoja kaip „kairiasias“ ar „dešiniąsias“. Štai skalė, kurios padalos išsidėsčiusios nuo „kairės“ iki „dešinės“. Ką Jūs galvojate apie savo politines nuostatas, kur Jūs priskirtumėte savo politines pažiūras?“.

gyventojų³⁷. Beje, kitais metais dauguma balsavusių rinkimuose į Seimą pasirinko politinę jėgą, kuri buvo priskiriama „kairiesiems“ (Demokratinė darbo partija).

Nežiūrint skirtumų pažiūrose, visose tirtose pokomunistinėse šalyse gyventojai pasisakė už demokratinę valdymo sistemą.

5 lentelė. Rinkimai yra geriausias būdas pasirinkti valdžią³⁸ (proc.)

	Sutinka	Nesutinka	Sunku pasakyti
Lietuva	84	11	5
Bulgarija	91	3	6
Čekoslovakija	70	18	12
Estija	89	4	7
Rumunija	92	5	2
Slovėnija	81	10	9
Ukraina	65	18	14
Vengrija	88	6	6
Vidurkis	83	9	8

Didžioji dauguma žmonių buvo už pagrindinį demokratinės visuomenės atributą – rinkimus (5 lentelė). Lietuvoje tokių buvo 84 proc., rinkimų priešininkų tuo metu buvo tik 11 proc. Kiek skeptiškiau rinkimų atžvilgiu buvo nusiteikę Ukrainos žmonės, tačiau ir ten vyravo demokratiją palaikančios nuotaikos.

Pateiksime dar vieną iš daugelio rodiklių, kurie liudija apie to laikotarpio pro-demokratinės nuotaikas (6 lentelė).

6 lentelė. Šalis turi vystytis kaip tipiškos vakarų šalys³⁹ (proc.)

	Sutinka	Nesutinka	Sunku pasakyti
Lietuva	72	12	16
Bulgarija	62	14	24
Čekoslovakija	60	21	20
Estija	55	20	25
Lenkija	90	3	7
Rumunija	82	5	11
Slovėnija	87	3	10
Ukraina	52	18	25
Vengrija	86	5	9
Vidurkis	72	11	16

Kaip matome 1990–1991 m. tirtose šalyse dominavo provakarietiškos nuotaikos. Daugiausia norinčių, kad šalis vystytųsi kaip tipiška vakarų valstybė, buvo Lenkijoje,

³⁷ 2012 m. rugsėjo apklausoje (N=1008, tyrimą atliko „Baltijos tyrimai“) „kairės-dešinės“ skalėje 29 proc. respondentų negalėjo savęs identifikuoti, prie kairiųjų save priskyrė 18 proc., prie centro – 35 proc., o prie dešiniųjų – 18 proc. respondentų. Taigi, galima teigti, kad nuo 1991 m. sumažėjo identifikuojančių save su dešiniaisiais. Neturinčių nuomonės dalis ir identifikuojančių save su centru dalis mažai tepasikeitė.

³⁸ Klausimo formuluoė: „Jūsų manymu, ar rinkimai yra geriausias būdas pasirinkti vyriausybę ir šalies valdžią, ar Jūs taip nemanote?“.

³⁹ Klausimo formuluoė: „Prašome pasakyti, ar Jūs sutinkate, ar nesutinkate su šiuo teiginiu: mūsų šalis turi vystytis kaip tipiškos vakarų šalys?“, atsakymai: „sutinku“, „nesutinku“, „sunku pasakyti“.

Slovėnijoje ir Vengrijoje. Mažiausiai jų buvo Ukrainoje ir Estijoje. Galima spėti, kad tai nulėmė to laikotarpio rusakalbių nuotaikos – dalis jų ir toliau tikėjosi, kad ateityje viena ar kita forma funkcionuos TSRS.

3. Demokratijos vertinimas šalyje

Visose šalyse, kur vyko tyrimas, demokratinės institucijos tik pradėjo funkcionuoti, ne visos tobulai, dalis institucijų tik kūrėsi. Todėl į situacijos vertinimą reikėtų žiūrėti atlaidžiai, įvertinant to laikotarpio ekonominį, politinį ir socialinį kontekstą.

7 lentelė. Demokratijos vertinimas šalyje 10 balų skalėje⁴⁰, kur 1 – visiškai nepatenkintas, 10 – visiškai patenkintas. „Nepatenkintas“ – apjungti balai nuo 1 iki 4, „patenkintas“ – apjungti balai nuo 7 iki 10, „nei patenkintas, nei nepatenkintas“ – 5 ir 6 balai (proc.)

	Patenkinti	Nepatenkinti	Nei patenkinti, nei nepatenkinti	Sunku pasakyti
Lietuva	23	34	34	10
Bulgarija	6	68	19	10
Čekoslovakija	18	48	29	5
Estija	9	54	26	11
Lenkija	15	42	34	8
Rumunija	34	40	21	5
Slovėnija	19	38	35	8
Ukraina	4	63	14	15
Vengrija	12	55	28	6
Vidurkis	16	49	27	9

Nepatenkintų demokratija savo šalyje visur buvo daugiau nei patenkintų (7 lentelė). Ypač daug nepatenkintų buvo Bulgarijoje ir Ukrainoje. O štai Lietuvoje patenkintų demokratija buvo daugiau nei vidurkis – 23 proc. (vidurkis – 16 proc.). Daugiau gerų vertinimų buvo tik Rumunijoje. Šioje šalyje apklausa vyko 1990 m. gruodžio mėn. – tik metams praėjus po Nikolajė Čaušesku režimo nuvertimo, todėl netgi netobulą demokratiją nemaža dalis gyventojų vertino palankiai.

Šiame tyrime atlikti vieni iš pirmųjų pasitikėjimo institucijomis matavimai. Panagrinėsime pasitikėjimo politinėmis institucijomis ypatumus įvairiose šalyse.

Visose šalyse, kur vyko tyrimas, buvo ženkliai daugiau nepasitikinčių partijomis nei pasitikinčių (8 lentelė). Ir Lietuva čia ne išimtis, skeptikų čia daugiau nei vertinančių palankiai. Tiesa, rezultatas mūsų šalyje kiek geresnis nei vidurkis. Vėlgį galima spėti, kad kiek geresnius vertinimus nulėmė sudėtinga padėtis šalies viduje, kai kritika buvo nukreipta daugiau į TSRS struktūras, o ne į nepriklausomos Lietuvos politikos subjektus. 2013 m. Eurobarometro duomenimis (*Standard Eurobarometer 79*) partijomis buvo nepasitikima beveik visose Europos Sąjungos šalyse (išskyrus Malta), Lietuvos rezultatas buvo arti Europos Sąjungos vidurkio: 14 proc. pasitiki, 81 proc. nepasitiki (vidurkis atitinkamai

⁴⁰ Klausimo formuluotė: „Ar Jūs visiškai patenkintas, ar visiškai nepatenkintas tuo, kaip demokratija veikia šalyje šiuo metu?“.

16 proc. ir 80 proc.). Matyt, kad partijų prigimtyje yra charakteristikos, kurios kelia nepasitikėjimą jomis beveik visose šalyse: daug pažadų prieš rinkimus, koalicijos su buvusiais oponentais ar netgi priešais, daug bereikšmių kalbų parlamentinių sesijų metu.

8 lentelė. Pasitikėjimas partijomis įvairiose šalyse 1990–1991 m. (proc.)

	Pasitiki / greičiau pasitiki	Nepasitiki / greičiau nepasitiki	Sunku pasakyti
Lietuva	23	64	14
Bulgarija	33	57	9
Čekoslovakija	31	64	6
Estija	5	80	14
Lenkija	6	73	20
Rumunija	26	65	6
Slovėnija	12	77	11
Ukraina	11	68	16
Vengrija	22	66	12
Vidurkis	19	68	12

9 lentelė. Pasitikėjimas parlamentais įvairiose šalyse 1990–1991 m. (proc.)

	Pasitiki / greičiau pasitiki	Nepasitiki / greičiau nepasitiki	Sunku pasakyti
Lietuva	57	35	9
Bulgarija	39	55	6
Čekoslovakija	37	57	6
Estija	30	61	10
Lenkija	33	53	14
Rumunija	56	38	4
Slovėnija	37	52	11
Ukraina	19	61	15
Vengrija	45	47	8
Vidurkis	39	51	9

Tik dviejose tirtose šalyse pasitikinčių parlamentais buvo daugiau nei nepasitikinčių – Lietuvoje ir Rumunijoje (9 lentelė). Lietuvoje tebuvo praėję pusė metų, kai žmonės gynė savo parlamentą nuo TSRS kariuomenės, 1991 m. liepą situacija liko įtempta – buvo neaišku, ar nereikės vėl saugoti savo Aukščiausiąją Tarybą. Vėliau, 1992 m. pradžioje, šis pasitikėjimas jau buvo išnaudotas⁴¹. Blogėjanti ekonominė padėtis, Aukščiausios Tarybos susipriešinimas padarė šią politinę instituciją nepatrauklia, nepatikima Lietuvos žmonių akyse. Pasitikėjimas Seimu neatsistatė ir po 20 metų. Eurobarometro duomenimis (*Standard Eurobarometer 79*) 2013 m. Seimu pasitikėjo tik 13 proc. Lietuvos žmonių, o 82 proc. nepasitikėjo. Tačiau parlamentais nepasitikima ir daugumoje kitų Europos Sąjungos šalių (išimty: Danija, Švedija, Suomija, Malta, Nyderlandai, Liuksemburgas,

⁴¹ 1992 m. kovo mėn. teigiančių, kad „Aukščiausios Tarybos veikla atitinka ir beveik atitinka žmonių interesus“ buvo 33 proc., o kad neatitinka – 42 proc.. Žr. Gaidys V., Tureikytė D. *Nuomonės 1989–1994 m.* Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, p. 13.

Austrija). Nepasitikėjimo parlamentinėmis institucijomis priežastys, matyt, yra panašios į nepasitikėjimo partijomis priežastis: pažadų nevykdymas, susipriešinimas ir pan.

10 lentelė. Pasitikėjimas vyriausybėmis įvairiose šalyse 1990–1991 m. (proc.)

	Pasitiki / greičiau pasitiki	Nepasitiki / greičiau nepasitiki	Sunku pasakyti
Lietuva	58	38	4
Bulgarija	42	53	5
Čekoslovakija	54	42	4
Estija	35	61	5
Lenkija	33	55	12
Rumunija	61	35	3
Slovėnija	42	52	5
Ukraina	20	72	6
Vengrija	37	59	4
Vidurkis	42	52	5

Pasitikėjimo Vyriausybė lygmuo 1991 m. liepą buvo aukštas, panašus į pasitikėjimo Aukščiausiajame Taryba lygmenį (10 lentelė). Ir vėlgi pasitikėjimas vyriausybėmis 1990–1991 m. buvo būdingas tik nedaugeliui tirtų šalių (Lietuva, Rumunija ir Čekoslovakija). Lietuvoje tokio pasitikėjimo vyriausybė jau nebuvo niekada (bent jau iki 2013 m.). 2013 m. pasitikėjimas Lietuvos vyriausybė buvo panašus į Europos Sąjungos vidurkį: pasitikėjo 27 proc., o nepasitikėjo 68 proc. gyventojų (vidurkis atitinkamai 25 proc. ir 71 proc.).

Tyrime taip pat buvo klausama apie pasitikėjimą kariuomene. Lietuvoje tuo metu kariuomene pasitikėjo tik 14 proc., o nepasitikėjo net 75 proc. gyventojų (11 proc. neturėjo nuomonės). Akivaizdu, kad čia turima galvoje TSRS kariuomenė, nes nepriklausomos Lietuvos kariuomenė buvo tik pradinėje kūrimosi stadijoje. Panaši situacija buvo ir Estijoje, kur kariuomene nepasitikėjo panaši gyventojų dalis – 74 proc.

4. Demokratija ir ekonominė gerovė

Nepriklausomybės paskelbimas tiek Lietuvoje 1990 metais, tiek ir Vidurio bei Rytų Europos šalyse, pasukusiose iš totalitarizmo į demokratiją, iššaukė pokyčius ne tik politinėje, bet ir ekonominėje srityje (privatizacija, nuosavybės atstatymas, mokesčių sistema ir t.t.). Šie pokyčiai šalių ekonominėse sistemose vienokiu ar kitokiu mastu palietė kiekvieną šalies gyventoją. Labai didele dalimi socialinė-ekonominė gyventojų gerovė apsprendžia jų pasitenkinimą demokratiniiais pokyčiais bei jų paramą demokratijai. Nagrinėjant demokratijos raidą daug autorių sieja ją su šalies socialinio-ekonominio išsivystymo lygiu, t. y. kuo šalies socialinis ekonominis išsivystymo lygis aukštesnis, tuo sėkmingesnė jos demokratinė raida.

Šios minties pradininkas buvo S. M. Lipsetas (Lipset, Seymour Martin). Nagrinėdamas to meto valdymo demokratines formas (tada, kai jos buvo tik išimtis iš taisyklės), 1959 metais autorius išleido knygą „Some Social Requisites of Democracy: Economic

Development and Political Legitimacy⁴², kurioje teoriškai pagrindė ryšį tarp šalies išsivystymo lygio ir jos perėjimo į demokratiją galimybės. „Kuo turtingesnė nacija, tuo didesnė tikimybė, kad ji pasirinks demokratiją“ (*Lipset, 1959*).

Atitinkamai galime teigti, kad kuo turtingesnis pilietis, tuo ir jo palaikymas demokratijos raidai yra didesnis, pasitenkinimo demokratija laipsnis yra aukštesnis. Tai kažkuriuo mastu iliustruoja ir Lietuvos duomenys – kuo didesnės šeimos pajamos, tuo didesnis ir pasitenkinimas demokratijos raida (11 lentelė).

11 lentelė. Šeimos pajamos ir demokratijos raidos vertinimas Lietuvoje 1991 m. (proc.)

Pajamos	Vertina neigiamai	Vertina neutraliai	Vertina teigiamai
Labai žemos	42	33	10
Žemos	40	30	20
Vidutinės	28	41	25
Aukštos	16	31	44

Lietuvos gyventojai, nepriklausomai nuo gaunamų pajamų, neutraliai (t. y. nei teigiamai, nei neigiamai) demokratijos raidą vertino daugmaž panašiai (atskirose pagal gaunamas pajamas grupėse tarp 31 ir 41 proc.). Tuo pat metu kategoriškai demokratijos raidos vertinimai (teigiamai ir neigiamai) parodo aiškų ryšį su gaunamomis pajamomis. Kuo turtingesnis respondentas, tuo labiau jis patenkintas demokratijos raida Lietuvoje, ir atvirkščiai – mažėjant pajamoms mažėja ir pasitenkinimas demokratijos raida. S.M. Lipsetas pagrindė ryšį tarp visų socialinio ekonominio vystymosi aspektų (industrializacijos, urbanizacijos, gerovės bei išsimokslinimo) ir demokratijos pagrindų sukūrimo. Gyventojų parama dideliu mastu priklauso ne vien nuo valdžios veiksmų, bet ir nuo bendro socialinio-kultūrinio konteksto (*Lipset, 1960*)⁴³.

1990–1991 m. tyrime buvo stengtasi išsiaiškinti, kaip respondentai sieja įvairius socialinius ekonominius aspektus su demokratija, kaip kai kurios sąvokos ir koku laipsniu jiems asocijuojasi su demokratijos sąvoka. Visų pirma, kaip demokratija siejama ekonominėmis sąlygomis, su šių sąlygų gerėjimu?

Atskirose šalyse respondentai ryšį tarp demokratijos ir ekonominių sąlygų gerėjimo įžvelgė pakankamai plačiame diapazone (12 lentelė). Kad toks ryšys neegzistuoja, teigė daugiausiai Lenkijos respondentai – net dešimtadalis atsakiusių į šį klausimą. Panašią nuomonę išreiškė ir Slovėnijos bei Čekoslovakijos respondentai. Šiek tiek mažiau (po 8 proc.) teigė Lietuvos ir Ukrainos bei Vengrijos (7 proc.) respondentų. Labiausiai šį ryšį įžvelgė Bulgarijos (82 proc.) ir Rumunijos (79 proc.) respondentai.

⁴² Lipset, Seymour Martin. 1959. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*. 53 (March): 69–105.

⁴³ Lipset, Seymour Martin. 1960. *Political Man. The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday.

12 lentelė. Demokratijos ir ekonominių sąlygų gerėjimo ryšys⁴⁴ (proc. nuo turinčių nuomonę)

	Labai siejasi	Šiek tiek siejasi	Nelabai siejasi	Visai nesisieja
Lietuva	59	24	9	8
Bulgarija	82	13	4	2
Čekoslovakija	37	35	19	9
Estija	66	24	6	4
Vengrija	56	27	9	7
Lenkija	47	31	13	10
Rumunija	79	17	3	1
Slovėnija	43	29	20	9
Ukraina	65	19	9	8

Taip pat buvo bandoma pasiaiškinti, kaip demokratija siejama su tokiu socialiniu aspektu, kaip užimtumas. T. y., kaip ir koku laipsniu demokratija siejasi su teiginiu „daugiau darbo, mažiau bedarbystės“.

13 lentelė. Demokratijos ir užimtumo ryšys⁴⁴ (proc. nuo turinčių nuomonę)

	Labai	Šiek tiek,	Nelabai	Visai nesisieja
Lietuva	48	28	18	6
Bulgarija	65	25	7	3
Čekoslovakija	20	28	33	19
Estija	37	31	19	12
Vengrija	48	26	15	11
Lenkija	38	23	21	18
Rumunija	67	25	5	3
Slovėnija	41	29	20	10
Ukraina	57	24	11	8

Kaip matome iš 13 lentelės, didesnė pusė Rumunijos (67 proc.), Bulgarijos (65 proc.) ir Ukrainos (57 proc.) respondentų teigia, kad tai labai susiję. O štai beveik penktadalis Čekoslovakijos ir Lenkijos respondentų tai kategoriškai neigė.

14 lentelė. Demokratijos ir socialinės lygybės ryšys⁴⁴ (proc. nuo turinčių nuomonę)

	Labai	Šiek tiek	Nelabai	Visai nesisieja
Lietuva	38	37	17	8
Bulgarija	59	29	9	3
Čekoslovakija	26	35	26	12
Estija	46	32	14	8
Vengrija	50	28	16	5
Lenkija	51	32	11	6
Rumunija	44	29	17	11
Slovėnija	27	36	28	10
Ukraina	60	24	10	5

⁴⁴ Klausimo formuluotė: „Žmonėms demokratija asocijuojasi su įvairiomis sąvokomis, kaip šios...“, atsakymai: „labai siejasi“, „šiek tiek siejasi“, „nelabai siejasi“, „visai nesisieja“.

Demokratiją, kaip didesnės socialinės lygybės užtikrinimo mechanizmą, supranta kas antras Ukrainos (60 proc. atsakiusių į šį klausimą), Bulgarijos (59 proc.), bei Lenkijos (51 proc.) ir Vengrijos (50 proc.) gyventojas. Dešimtadalis atsakiusių Čekoslovakijoje, Rumunijoje ir Slovėnijoje, tai neigė (14 lentelė).

1990–1991 m. tyrime siekta išsiaiškinti gyventojų ekonominės gerovės ir demokratijos palaikymo ryšį (15 lentelė). Visų pirma, nagrinėjant ekonominę situaciją, respondentų buvo prašoma įvertinti ekonominius pokyčius, įvykusius per paskutiniuosius 5 metus, t. y., kaip jie vertina dabartinę demokratijos tapsmo ekonominę situaciją, lygindami su prieš tai buvusia totalitarinių valstybių ekonomine situacija.

15 lentelė. Ekonominės situacijos per paskutiniuosius 5 metus vertinimas 1990–1991 m.⁴⁵
(proc. nuo turinčių nuomonę)

	Pagerėjo	Pablogėjo	Išliko tokia pati
Lietuva	8	82	10
Bulgarija	3	15	82
Čekoslovakija	8	26	66
Estija	8	9	83
Vengrija	9	74	17
Lenkija	62	10	28
Rumunija	43	20	37
Slovėnija	9	12	80
Ukraina	4	90	6

Galime išskirti 3 šalių grupes.

Pirmoji grupė – šalys, kuriose respondentai nurodė ženklų ekonominės situacijos pagerėjimą (Lenkija – 62 proc. respondentų ir Rumunija – 43 proc.).

Antroji – šalys, kuriose dauguma respondentų nurodė ekonominės situacijos pablogėjimą. Tai – Ukraina (90 proc.), Lietuva (82 proc.) ir Vengrija (74 proc.).

Trečioji – šalys, kuriose respondentai beveik neįžvelgė esminių ekonominės situacijos pokyčių. Tai – Estija (83 proc.), Bulgarija (82 proc.) ir Slovėnija (80 proc.).

O štai vertinant ekonominės situacijos pokyčius, lyginant dabartinę vyriausybę su prieš tai buvusia, respondentai nemato tokių ženklų ekonominės padėties pokyčių, lyginant su situacija prieš penkis metus (16 lentelė). Tik trečdalis lenkų ir rumunų išvelgia savo ekonominės padėties gerėjimą. Vengrų vertinimai, kad situacija pablogėjo, ir valdant dabartinei vyriausybei išliko panašūs, kaip ir vertinant ekonominę situaciją per paskutiniuosius 5 metus, t. y. kaip pablogėjusią ją įvertino 72 proc. apklaustųjų.

⁴⁵ Klausimo formuluotė: Lyginant su paskutiniuosius 5 metus buvusia vyriausybe, ar Jūs galite pasakyti, kad ekonominė situacija šalyje...“; atsakymai: „pagerėjo“, „pablogėjo“, „išliko tokia pati“.

16 lentelė. Ekonominės situacijos pokyčių vertinimas, lyginant dabartinės vyriausybės valdymo laikotarpį su prieš tai buvusią vyriausybę⁴⁶ (proc. nuo turinčių nuomonę)

	Pagerėjo	Pablogėjo	Išliko tokia pati
Lietuva	14	59	28
Bulgarija	3	11	86
Čekoslovakija	6	22	72
Estija	8	17	75
Vengrija	6	72	22
Lenkija	38	28	34
Rumunija	35	19	45
Slovėnija	4	19	77
Ukraina	4	71	25

Rumunijos (64 proc.) ir Lietuvos (52 proc.) respondentai tikėjo, kad ekonominė situacija ateityje gerės (17 lentelė). Tuo tikėjo ir trečdalis Ukrainos bei Slovėnijos respondentų. Kitose šalyse tai teigė tik kas penktasis turėjęs nuomonę šiuo klausimu. Pesimistiškiausiai ateities ekonominę vertino vengrai (61 proc.) ir ukrainiečiai. Didžioji dalis (daugiau nei pusė) respondentų Bulgarijoje, Čekoslovakijoje, Estijoje ir Slovėnijoje neįžvelgė jokių susiklosčiusios ekonominės situacijos pokyčių ateityje.

17 lentelė. Ekonominės situacijos perspektyva šalyje⁴⁷ (proc. nuo turinčių nuomonę)

	Situacija gerės	Situacija blogės	Situacija išliks tokia pati
Lietuva	52	34	14
Bulgarija	23	18	59
Čekoslovakija	19	19	63
Estija	19	20	62
Vengrija	24	61	15
Lenkija	42	37	21
Rumunija	64	18	19
Slovėnija	29	20	51
Ukraina	34	49	17

Kalbant detaliau apie Lietuvos gyventojus, reikia pažymėti, kad 56 proc. respondentų buvo patenkinti savo šeimos ekonomine padėtimi, 43 proc. esama G. Vagnoriaus vyriausybė, o prieš tai buvusią K. Prunskienės vyriausybę buvo patenkintas tik kas penktas respondentas.

Taip pat analizuojant ekonominę situaciją ir jos pokyčių vertinimus Lietuvoje reikia pažvelgti į tai, kaip pokyčius vertina atskiros socialinės demografinės grupės:

- Labiausiai ekonominės situacijos pokyčius neigiama linkme pajuto kolūkiečiai (68 proc. apklaustųjų); 30–39 m. amžiaus respondentai (59 proc.); respondentai turintys vidurinį išsimokslinimą (57 proc.). Labiausiai ekonominės situacijos blogėjimą pajuto kaimo gyventojai ir darbininkai.

⁴⁶ Klausimo formuluoatė: „Lyginant situaciją per dabartinės vyriausybės valdymo laikotarpį, ar Jūs galite pasakyti, kad ekonominė situacija šalyje...“, atsakymai: „pagerėjo“, „pablogėjo“, „išliko tokia pati“.

⁴⁷ Klausimo formuluoatė: „Žvelgiant į ateitį, ar Jūs tikitės, kad ekonominė situacija ateinančiais metais...“, atsakymai: „gerės“, „blogės“, „išliks tokia pati“.

- Materialinės padėties gerėjimą pajuto nedidelė dalis respondentų su aukštuoju išsimokslinimu (18 proc.), 40–54 metų amžiaus asmenų (apie 18 proc.). 17 proc. miesto gyventojų ir žemės ūkio specialistų.
- Ekonominės situacijos pagerėjimu ateityje tiki 57 proc. miesto gyventojų 56 proc. darbininkų, 52 proc. specialistų, 50 proc. vyresnių nei 50 metų respondentų. Ir atvirkščiai – ekonominės situacijos pablogėjimą ateityje išvelgia 47 proc. tarnautojų, 38 proc. 30–39 m. amžiaus gyventojų, 37 proc. asmenų su aukštuoju išsimokslinimu.

Šalių transformacija iš totalitarinės sistemos į demokratiją suprantama su esminiais ir giliais pokyčiais susiklosčiusioje ekonominėje sistemoje, o būtent perėjimu į rinkos ekonomiką, pagrįstą laisva privačia iniciatyva. Todėl respondentai buvo prašomi įvertinti kapitalistinės ekonomikos, pagrįstos laisva privačia iniciatyva, galimybes sprendžiant šalyse ekonomines problemas. Žemiau pateikiamoje lentelėje tai įvertina atskirų šalių respondentai.

18 lentelė. Teiginio „Kapitalistinė ekonomika pagrįsta laisva privačia iniciatyva – suteiks galimybę išspręsti problemas“ vertinimas⁴⁸ (proc. nuo turinčių nuomonę)

	Sutinku	Nesutinku
Lietuva	72	28
Bulgarija	73	27
Čekoslovakija	80	20
Estija
Vengrija	78	22
Lenkija
Rumunija	57	43
Slovėnija	67	33
Ukraina	62	38

Kitas svarbus aspektas – gyvenimo galimybių Vakarų šalyse įvertinimas. Į klausimą „Jei Jūs gyventumėte Vakarų šalyje...“ dauguma respondentų atsakė teigiamai, t. y. – gyventų geriau, nei gimtojoje šalyje.

Didžioji dalis respondentų, praktiškai 4 iš 5 apklaustųjų Lietuvoje, Čekoslovakijoje, Estijoje ir Lenkijoje teigė, kad gyventų geriau (19 lentelė). Praktiškai kas penktas respondentas nematė jokio skirtumo tarp gyvenimo savo gimtojoje šalyje ir gyvenimo Vakarų šalyje.

⁴⁸ Klausimo formuluotė: „Prašome pasakyti, ar sutinkate su sekančiu teiginiu?“, atsakymai: „sutinku“, „nesutinku“, „nežinau, nėra atsakymo“.

19 lentelė. Galimo gyvenimo Vakarų šalyje sąlygų vertinimas⁴⁹ (proc. nuo turinčių nuomonę)

	Gyventų geriau	Gyventų taip pat	Gyventų blogiau
Lietuva	80	18	2
Bulgarija	66	18	16
Čekoslovakija	76	17	7
Estija	78	18	4
Vengrija	70	27	3
Lenkija	78	19	3
Rumunija	63	21	16
Slovėnija	59	29	12
Ukraina	76	18	6

Su šiuo klausimu taip pat siejasi ir gyventojų migracinės nuostatos, kur aiškiai išreikštas lietuvių ir šalies ryšys, tik apie 4 proc. atsakiusių lietuvių rinkęsi kitą šalį (20 lentelė). Tai galima paaiškinti primenant, kad 1990–1991 metais dar nebuvo aiškus supratimo apie darbo Vakarų šalyje galimybes, šalims nesant ES narėmis labai menkos buvo sąlygos legaliam darbui ir pan.

20 lentelė. Atsakymų į klausimą „Jei turėtumėte galimybę pasirinkti šalį, kur Jūs norėtumėte gyventi, ar pasirinktumėte savo gimtą šalį?“ pasiskirstymas (proc. nuo turinčių nuomonę)

	Neabejotinai	Tikriausiai taip	Tikriausiai ne	Tikrai ne
Lietuva	82	15	3	1
Bulgarija	57	22	15	7
Čekoslovakija	35	38	20	6
Estija	56	27	12	5
Vengrija	72	21	5	2
Lenkija	46	36	13	5
Rumunija	76	15	7	3
Slovėnija	69	25	4	2
Ukraina	63	26	8	3

Kalbant apie Lietuvos gyventojų orientacijas ir nuostatas 1991 m., reiktų pažymėti, kad didžioji dalis respondentų siejo ateitį su rinkos ekonomika (73 proc. apklaustųjų). 72 proc. pripažino, kad Lietuvai reikalingas vystymosi kelias būdingas Vakarų šalims. Tik 12 proc. respondentų tai kategoriškai neigė, o 13 proc. turėjo atskirą nuomonę. Apibūdinant kapitalizmą ir socializmą, išskiriant būdingiausias šių sistemų savybes, buvo gauti tokie rezultatai: kapitalizmui būdinga – pelnas, technologinis progresas, laisvė, efektyvumas, deficito nebuvimas, o socializmo būdingiausi bruožai – deficitas, valdžia, egoizmas, planavimas, laisvės nebuvimas.

⁴⁹ Klausimo formuluotė: „Ar galvojate, kad jei gyventumėte Vakarų šalyje...“ atsakymai: „Gyventumėte geriau“; „Gyventumėte taip pat“; „Gyventumėte blogiau“.

Išvados

1991 m. dauguma Lietuvos žmonių intensyviai skaitė laikraščius, spaudą, daug diskutavo su kitais žmonėmis apie politiką. Kitų tirtų šalių kontekste keturi iš šešių politinio aktyvumo rodiklių Lietuvoje buvo aukštesni nei vidurkis. Tą galima aiškinti ir ypatingai sudėtinga politine situacija Lietuvoje tuo metu.

Kairės- dešinės skalėje gyventojai dažniau save identifikavo kaip esančius centre arba neturėjo nuomonės šiuo klausimu. Absoliuti dauguma apklaustųjų buvo už demokratinę sistemą šalyje ir norėjo, kad valstybė vystytųsi kaip Vakarų šalys.

Dauguma gyventojų Lietuvoje, kaip ir kitose tirtose šalyse, buvo nepatenkinti demokratijos veikimu šalyje, buvo nepasitikima partijomis (taip yra ir dabar, be to – visose Europos Sąjungos šalyse), tačiau buvo pasitikima Aukščiausiaja Taryba, to meto Vyriausybe.

Dauguma Lietuvos gyventojų savo ateitį siejo su rinkos ekonomikos atsiradimu ir efektyviu jos funkcionavimu. Nors demokratijos palaikymui didelę reikšmę turi ir ekonominės sąlygos, respondentų materialinė gerovė, didžioji dalis respondentų manė, kad ekonomika ateityje stiprės, o tuo pačiu gerės jų ir jų šeimos narių materialinė gerovė.

Literatūra

- Gaidys, V.; Tureikytė, D. 1994. *Nuomonės 1989–1994 m.* Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas.
- Bruszt, L.; Simon, J. 1991. *Codebook of the international survey of the “Political Culture, Political and Economical Orientations in Central and Eastern Europe during the Transition to Democracy, 1990–1991”.* Budapest.
- Lipset, S.M. 1959. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review* 53.
- Lipset, S.M. 1960. *Political Man. The Social Bases of Politics.* New York: Doubleday.
- Standard Eurobarometer 79. Spring 2013.
- Staneika, E.; Sviklas, E.K. 1991. *Lithuania: Begining of a New Way:* Pranešimas tarptautinėje konferencijoje „Political Culture, Political and Economic Orientations in Central and Eastern Europe during the Transformation to Democracy“. Budapest.

FROM TOTALITARIAN TO DEMOCRATIC SOCIETY (LITHUANIA AND EAST CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES IN 1990-1991)

Vladas GAIDYS

Institute of Sociology of LSRC, A. Goštauto st. 11, LT-01108 Vilnius, Lithuania

E-mail: vladas@vilmorus.lt

Eduardas Kęstutis SVIKLAS

Institute of Sociology of LSRC, A. Goštauto st. 11, LT-01108 Vilnius, Lithuania

E-mail: sviklas@ktl.mii.lt

Summary: this paper is prepared on the basis of an international project “Political Culture, Political and Economic Orientations in Central and Eastern Europe during the Transition to Democracy”. The survey was carried out in Lithuania, Bulgaria, Czechoslovakia, Estonia, Poland, Romania, Slovenia, Ukraine, Hungary in 1990–1991. The majority of Lithuanians intensively read the press, discussed political issues at that time. In the context of other countries, the political activity in Lithuania was above average in many cases. It is possible to explain this empirical fact, because of a complicated political situation during that period (Soviet military structures occupied Lithuanian TV, etc.).

On the “left-right” scale a considerable part of the population identified themselves as “centrists” or did not have opinions about it. Absolute majority of the population were for the democratic system and preferred further development as the Western countries did.

A majority of the population in Lithuania, as well as in other surveyed countries, was not satisfied with a functioning of the democracy in the country. People did not trust in the political parties, but did trust in the Parliament and the Government at that time.

The majority of the population in all countries wanted a market economy and believed in a perfect functioning of this economy. On the other hand, evaluation of the economic situation of that period was very negative. But people believed in a considerable improvement of the economic situation of the country and their families in the future.

Keywords: democracy, political activity, trust in parties, government, parliament, economic wellbeing.

DIDIEJI RENGINIAI LIETUVOJE 1989 IR 1993 METAIS („BALTIJOS KELIAS“ IR POPIEŽIAUS JONO PAULIUS II VIZITAS Į LIETUVĄ): REPREZENTATYVIŲ LIETUVOS GYVENTOJŲ APKLAUSŲ REZULTATAI

Vladas GAIDYS

LSTC Sociologijos institutas, A. Goštauto g. 11, LT-01108 Vilnius

El. paštas: vladas@vilmorus.lt

Danutė TUREIKYTĖ

Vilniaus universitetas, Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius

El. paštas: danute@takas.lt

Santrauka. Straipsnyje analizuojami 1992 ir 1993 metais atliktų reprezentatyvių tyrimų rezultatai: 1992 metais buvo klausiama apie dalyvavimą bei įspūdžius iš „Baltijos kelio“ (1989 m.) ir dalyvavimą bei įspūdžius iš popiežiaus Jono Pauliaus II vizito Lietuvoje (1993 m.). Įspūdžiams nagrinėti abiem atvejais naudoti atviri klausimai, taip pat įvertinta socialinė demografinė abiejų renginių dalyvių struktūra; lygintas įspūdžių pobūdis emocinio ir racionalaus vertinimo aspektu.

Raktažodžiai: Baltijos kelias, popiežius Jonas Paulius II, visuomenės nuomonės tyrimai, reprezentatyvi apklausa, atviras klausimas, retrospektyvus klausimas.

Įvadas

Atgimimo laikotarpis, nepriklausomybės atgavimo periodas, pirmieji laisvos Lietuvos metai pasižymėjo intensyviu politiniu ir pilietiniu aktyvumu, dvasiniu pakilimu, tautos vienybe ir optimizmu ateities atžvilgiu. Viena iš įspūdingiausių šių charakteristikų manifestacijų buvo didieji mitingai, kiti tūkstantiniai Lietuvos žmonių susibūrimai: 1988 m. birželio 1 d. masinių 1941 m. deportacijų minėjimas, 19-os TSKP partinės konferencijos delegatų išlydėjimas į Maskvą (1988 m. birželio 24 d.) ir jų sutikimas Vilniuje (1988 m. liepos 8 d.), Molotovo-Ribentropo pakto pasmerkimas (1988 m. rugpjūčio 23 d.), ekologinė demonstracija Baltijos pajūryje „Baltijos apkabinimas“, trispalvės vėliavos iškėlimas Gedimino bokšte (1988 m. spalio 7 d.), demonstracija ir mitingas įkūrus Sąjūdį (1988 m. spalio 22 d.), „Baltijos kelias“ (1989 m. rugpjūčio 23 d.), Lietuvos žmonių dalyvavimas saugant ir ginant Aukščiausiąją Tarybą ir Vilniaus televizijos bokštą (1991 m. sausis), mitingas po pučo Maskvoje (1991 m. rugpjūčio 22 d.), demonstruojant politinę nepriklausomybę, renginiai atvykus Jonui Pauliui II (1993 m. rugsėjis). Šių įvykių ir renginių metu žmonės išgyveno ypatingą dvasinį pakilimą, jie prisimenami iki šiol.

Kita vertus, laikui bėgant įvykiai (ar jų detalės) primirštami, juos pradeda užgožti kiti įvykiai (*Corning, Gaidys, Schuman, 2013*). Dar daugiau, įvykių detalės atmintyje gali keistis, būti pagražinamos. Tuo požiūriu gana svarbus istorinis liudytojas gali būti gyventojų apklausos, vykusios tuo metu arba netrukus.

Viešosios nuomonės tyrimų centras prie Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto yra atlikęs dvi reprezentatyvias gyventojų apklausas apie žmonių dalyvavimą bei įspūdžius iš „Baltijos kelio“ ir popiežiaus Jono Pauliaus II vizito į Lietuvą⁵⁰. Metodiniu požiūriu apklauskos buvo gana panašios: jos rėmėsi suaugusių Lietuvos gyventojų nacionaline atranka, buvo pateiktas uždaras klausimas apie dalyvavimą ir atviras klausimas apie įspūdžius. Pirmasis tyrimas iš dalies publikuotas Lenkijoje (*Gaidys, Tureikytė, 1992*), o antrojo tyrimo duomenys kol kas publikuoti nebuvo. Šio straipsnio tikslas yra išnagrinėti ir pateikti šių tyrimų empirinę medžiagą, iliustruojančią žmonių elgseną ir emocijas didžiųjų to laikmečio renginių metu. Beje, 2013–2014 m. buvo / bus pažymimi abiejų įvykių jubiliejai – „Baltijos kelio“ 25-metis ir popiežiaus Jono Pauliaus II vizito 20-metis.

1. „Baltijos kelią“ prisimenant: Lietuvos žmonių vertinimų analizė

1.1. Tyrimo metodika

Reprezentatyvi apklausa vyko 1992 m. birželio 11–16 dienomis, praėjus beveik 3 metams po „Baltijos kelio“. Iš viso apklausti 1164 suaugę (18 m. ir vyresni) Lietuvos gyventojai.

Respondentai buvo atrinkti iš rinkėjų sąrašų, naudojant daugiapakopę tikimybinę atranką. Jų struktūra pagal lytį, amžių, išsilavinimą, gyvenamąją vietą ir tautybę atitiko statistikos duomenimis.

Interviu vyko respondentų namuose, klausimai buvo pateikti „Omnibuso“ klausimyne (greta kitų užsakovų klausimų).

Uždaro klausimo formuluotė:

„Ar Jūs dalyvavote Baltijos kelyje 1989 m. rugpjūtyje?“

1. Taip, dalyvavau.
2. Nedalyvavau, bet klausiausi per radiją.
3. Nedalyvavau.
4. Neprisimenu.

Atviro klausimo formuluotė:

„Prašome pasakyti, kas Jums labiausiai įsiminė iš Baltijos kelio, kas padarė didžiausią įspūdį?“ _____.

1.2. Dalyvavusieji „Baltijos kelyje“

Tyrimo duomenimis 31 proc. (apie 840 tūkst.) suaugusių Lietuvos gyventojų betarpiškai dalyvavo, stovėjo susikibę grandinėje per visą Lietuvą (visos grandinės ilgis nuo Vilniaus iki Talino buvo 650 km.). Be to, 36 proc. gyventojų klausėsi tiesioginės radijo transliacijos iš šio renginio.

⁵⁰ Lenkijos gyventojų jausmus didžiuosiuose susitikimuose su Jonu Pauliumi II nagrinėjo prof. Adam Biela (*Biela, 1987, 1989*), pavadinęs šiuos daigiatūkstantinius emociškai pakylėjančius renginius sąvoka „agoral gatherings“ (pažodžiui „agoros susirinkimai“). „Agora“ – tai senovės Graikijos miestų centrinė vieta, kur vykdavo gyventojų susirinkimai.

Viešajame diskurse apibūdint „Baltijos kelią“ metaforiškai sakoma, kad jame dalyvavo visa Lietuva, visos gyventojų grupės. Iš tikro, kaip ir bet kurioje socialinėje veikloje, dėl objektyvių ar subjektyvių priežasčių atskiros žmonių grupės buvo aktyvesnės ar pasyvesnės.

Vienas iš „Baltijos kelio“ ypatumų buvo tai, kad ne visi turėjo vienodas galimybes dalyvauti jame, kadangi „gyvoji grandinė“ ėjo per Vilnių, Ukmergę, Panevėžį, Pasvalį ir įvairių miestų ir rajonų gyventojams buvo priskirtos kelio atkarpos, į kurias žmonės atvyko savo automobiliais arba visuomeninių organizacijų parūpintu transportu. Lietuvoje „Baltijos kelias“ buvo suskirstytas į 50 atkarpų. Be to, paskaičiuota, kad 1 kilometrui kelio grandinę suformuoti reikėjo 1500 žmonių⁵¹. Natūralu, kad tokie renginiai lengviau pritraukia ne kaimo, o miesto gyventojus. Senesni žmonės, gyvenantys kaime, yra mažiau mobilūs, negali ilgesniam laikui palikti savo ūkių ir kt. Tai viena priežasčių, kodėl kaimo žmonės buvo mažiau aktyvūs šioje manifestacijoje: betarpiškai dalyvavo vos 8 proc. kaimo gyventojų (palyginimui: 17 proc. miestelių, 34 proc. rajonų centrų ir 51 proc. didžiųjų miestų gyventojų). Apskritai, kaimo žmonės buvo labiau pasyvūs: 50 proc. kaimo žmonių nedalyvavo „Baltijos kelyje“ ir nesiklausė tiesioginės transliacijos per radiją. Rajonų centruose ir miesteliuose nedalyvavusių ir nesiklaususių buvo 35 proc., o didžiuosiuose miestuose tik 16 proc.

Iš esmės „Baltijos kelyje“ dalyvavo įvairaus išsilavinimo žmonės, nors aktyviausi buvo turintys aukštąjį išsilavinimą: dalyvavo net 60 proc. jų (dar 26 proc. klausėsi radijo transliacijos). Tarp turinčių vidurinį išsilavinimą žmonių atitinkami skaičiai buvo 32 proc. ir 38 proc., o tarp neturinčių vidurinio išsilavinimo – 14 proc. ir 39 proc.

Aktyviausi buvo 25–64 m. amžiaus žmonės: 25–34 m. – 21 proc., 35–49 m. – 29 proc., 50–64 m. – 26 proc. Mažiau aktyvi buvo vyriausio amžiaus grupė (65 m. ir vyresni – 15 proc.). Galima spėti, kad dalis jų buvo mažiau fiziškai mobilūs, pensininkai negalėjo pasinaudoti įstaigų, įmonių transportu, šioje grupėje daugiau kaimo gyventojų ir pan. Taip pat užfiksuotas žemesnis jaunų žmonių dalyvavimo rodiklis (18–24 m. amžiaus grupėje) – 10 proc. Beje, tuo metu, kai vyko renginys, jie buvo 15–21 m. amžiaus. Manytina, kad jų mažesnis dalyvavimas buvo apspręstas bent dviejų priežasčių: 1) automobilio neturėjimas, 2) rugpjūčio pabaigoje studentai dar atostogavo ir jiems susiorganizuoti buvo sunkiau.

Nelietuviai irgi buvo mažiau aktyvūs: betarpiškai renginyje dalyvavo 14 proc. visų nelietuvių (palyginimui –35 proc. visų lietuvių). Didesnis nelietuvių pasyvumas gali būti paaiškintas tuo, kad pagrindiniai manifestacijos šūkiei buvo susieti ne tik su demokratijos idėjomis, bet ir su Nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymu. Tuo metu didelė rusų ir lenkų dalis orientavosi į TSRS, reformuotą M.Gorbačiovo „perestroikos“ dvasioje. Bet kuriuo atveju, 14 proc. nėra labai mažai – kas septintas nelietuvis dalyvavo „Baltijos kelyje“.

„Baltijos kelias“ – grandiozinis renginys, suorganizuoti šimtų tūkstančių žmonių dalyvavimą nebuvo lengva. Faktiškai sustabdytas transporto eismas pagrindinėse Lietuvos

⁵¹ Šios charakteristikos pateiktos Seimo interneto svetainės puslapyje „Baltijos kelias“: http://www3.lrs.lt/psl/inter/baltijos_kelias?p_r=6797&p_k=1 (žiūrėta 2013-09-21).

magistralėse. Kita vertus, reikėjo užtikrinti, kad tūkstančiai automobilių pasiektų konkrečias kelio atkarpas. Tos dienos popietę buvo organizuotas vienos krypties kelių transporto eilių eismas. Kai kur atsirado automobilių kamščiai, transportas judėjo ir kelkraščiais, kai kur perkaito automobilių motorai ir jie buvo palikti kelkraštyje. Nežiūrint to, neužfiksuota jokių konfliktų, barnių, nesutarimų, jokių eismo įvykių. Vyravo susikaupimo ir tarpusavio pagalbos atmosfera. Tūkstančiai automobilių dėl susidariusių kamščių nepasiekė jiems paskirtų kelio atkarpų ir suformuodavo savo atskiras autonomiškas kelio atkarpas, kartais toli nuo pagrindinės grandinės⁵². Mūsų manymu, tokiais atvejais žmonės taip pat priskaičiuodavo save prie „Baltijos kelio“ dalyvių.

19 val. žmonės susikibo rankomis, žinodami, kad ši gyva grandinė tęsiasi ne tik per visą Lietuvą, bet taip pat Latvijoje ir Estijoje. Vėliau uždegtos žvakės, žmonės dainavo liaudies dainas, iš lėktuvo barstytos gėlės. Vakare dalyviai susibūrė į daug mažesnių grupių, degino laužus, prasidėjo mitingai, kuriuose diskutuota apie Lietuvos ateitį.

Tie, kurie sudalyvavo „Baltijos kelyje“, vargu ar kada pamirš tą patirtį. Pabrėžiame, kad tyrimas vyko praėjus beveik 3 metams, ir klausimas apie dalyvavimą „Baltijos kelyje“ yra retrospektyvus: kai kurie įspūdžiai ir išgyvenimai yra labiau gyvybingi, kiti su laiku blėsta, išnyksta. Tačiau šiuo atveju ir yra įdomiausia bei svarbiausia, kokios akimirkos išliko atmintyje.

Tad, kas gi ryškiausiai prisimenama praėjus 3 m. po „Baltijos kelio“?

1.3. Įspūdžiai iš „Baltijos kelio“

Į atvirą klausimą apie įspūdžius atsakė 686 respondentai arba 59 proc. visų apklaustųjų. Toliau atsakymų dažnis skaičiuojamas nuo atsakusių į šį klausimą. Esant kelioms mintims atsakyme, jos koduotos atskirai, todėl bendras atsakymų skaičius viršija 100 proc.

Atsakymus galima gana nesunkiai sugrupuoti, nes jie išsidėstę viename kontinuume: tai dalyvių jausmai, emocijos, išgyvenimai.

1. Žmonių vienybė – 59 proc.

Čia pažymėtas jausmas buvo reiškiamas tokiais žodžiais: „vienybė“, „solidarumas“, „susitelkimas“ (žmonių, tautos, įvairių tautybių, trijų Baltijos valstybių). Buvo ir emocingesnių, jausmingesnių atsakymų: „vienybės jausmas net išspaudė ašaras“; „buvome viena didžiulė šeima ir visi stovėjome petys į petį, kaip broliai“. Atsakymų analizė parodė, kad „vienybė“ dažnai nurodyta kaip priešprieša situacijai, kuri susiklostė praėjus 3 m. po „Baltijos kelio“ (1992 m. birželis, kai vyko apklausa), ir kaip vertybė, kuri labai norima ir laukiama. Štai keli įrašai, iliustruojantys išsakytą tezę: „Tuo metu lietuviai buvo labai vieningi, ko negalima pasakyti apie dabartį“; „Tada 1989 m. rugpjūtį mes buvome susikibę rankomis, o dabar mes vieni nuo kitų atsivėrėme tvoromis“; „Kai stovėjau „Baltijos kelyje“, galvojau, kad kiekvienas žmogus bus svarbus ir reikalingas, o dabar matau, kad biurokratijos yra daugiau negu tada“; „Aš buvau absoliučiai tikra, kad

⁵² Tai betarpiški straipsnio autorių įspūdžiai.

Lietuva yra vieninga, dvasinga ir atgimusi, deja, vėliau nusivyliau, kai pamačiau grumtynes dėl kėdžių Vyriausybėje ir Parlamente“.

Taigi, „Baltijos kelias“ daugeliu atvejų yra kaip idealas ir atskaitos taškas to laikotarpio sudėtingų realijų vertinimui. Manytume, kad taip yra ir dabar – 2013 metais.

2. *Žmonių draugiškumas ir dėmesingumas – 17 proc.*

3. *Ypatinga nuotaika, viltis ir džiaugsmas – 16 proc.*

„Buvo malonu matyti, kokie žmonės yra laimingi“; „Nepaprasto džiaugsmo momentai“; „Pirmą kartą aš pamačiau minias besidžiaugiančių žmonių“; „Geresnės ateities viltis“; „Tikėjimas pokyčiais ateityje“. Dažnai anketose buvo tik vienas žodis „viltis“ arba „džiaugsmas“, kurie visų apklausos anketų kontekste turėjo nostalgijos atspalvių: „Aš buvau susijaudinęs“; „Džiaugsmo ašaros“; „Tai negali būti išreikšta žodžiais“ ir kt.

4. *Renginio masiškumas ir žmonių aktyvumas – 15 proc.*

5. *Laisvės, nepriklausomybės, bendro tikslo siekis – 12 proc.*

Šie įspūdžiai buvo reiškiami tokiais žodžiais ir frazėmis: „Laisvės troškimas“; „Žmonės, siekiantys laisvės“; „Pirmi žingsniai link laisvės“; „Baltijos tautų susitelkimas pasiekti bendrą tikslą“; „Nepriklausomybės siekis“.

6. *Žmonių ryžtas, drąsa ir patriotizmas – 9 proc.*

Šį atsakymų bloką galima iliustruoti tokiais pasakymais: „pasiryžimas kovoti už Lietuvos nepriklausomybę“; „buvo parodyta tautos jėga“; „mes buvome jėga, mes buvome kartu“.

7. *Konkrečios renginio detalės – 6 proc.*

Buvo paminėta: transporto priemonių srautas, daina, susikabinimas rankomis, degančios žvakutės, iš lėktuvo barstomos gėlės, laužai ir kt.

6 proc. įrašų – kiti pavieniai atsakymai. Neigiamų prisiminimų praktiškai nebuvo.

Įrašų apie dalyvavimą „Baltijos kelyje“ analizė parodė, kad dominuoja emocinės renginio charakteristikos. Faktologinių apibūdinimų (kas?, kur?, kada?) būta labai nedaug. Renginys apibūdintas kaip šiltas, dvasingas, jam jaučiama nostalgija. Po 3 metų „Baltijos kelias“ išliko žmonių atmintyje kaip idealių santykių tarp žmonių laikas, iškilų asmenybių, prasmingo ateities tikslo siekimo, šviesaus patriotizmo ir optimizmo metas.

2. Popiežiaus Jono Pauliaus II vizitą Lietuvoje prisimenant: Lietuvos žmonių vertinimų analizė

2.1. Tyrimo metodika

Reprezentatyvi apklausa vyko 1993 m. rugsėjo mėn. 15–20 dienomis, praėjus vos kelioms dienoms po popiežiaus Jono Pauliaus II vizito į Lietuvą (1993 m. rugsėjo mėn. 4–8 d.). Apklausti 1062 suaugusieji (18 m. ir vyresni) gyventojai.

Tyrimas atliktas naudojant daugiapakopę tikimybinę atranką. Į atranką buvo įjungta 19 miestų, virš 50 kaimų. Apklausa vykdyta 13-koje rajonų. Paskutinėje pakopoje respondentai buvo atrenkami iš rinkėjų sąrašų. Socialinė demografinė apklaustųjų struktūra atitiko to meto Lietuvos gyventojų struktūrą.

Interviu vyko respondentų namuose, klausimai pateikti „Omnibuso“ anketoje (greta kitų užsakovų klausimų).

Uždaro klausimo formuluotė:

„Ar Jūs dalyvavote renginiuose atvykus Romos popiežiui Jonui Pauliui II?“

1. Taip, dalyvavau.
2. Žiūrėjau per TV.
3. Klausiau per radiją.
4. Nedalyvavau, nežiūrėjau, neklausiau.
5. Manęs tai nedomina.

Atviro klausimo formuluotė:

„Prašome pasakyti, kas Jums labiausiai įsiminė iš Romos popiežiaus Jono Pauliaus II vizito į Lietuvą, kas padarė didžiausią įspūdį?“ _____.

2.2. Dalyvavusieji renginiuose

Apklausa parodė, kad betarpiškai susitikimuose su popiežiumi Jonu Pauliu II dalyvavo 17 proc. suaugusių Lietuvos gyventojų. Absoliučiais skaičiais tai sudarytų apie pusę milijono suaugusių gyventojų⁵³.

Daugiau dalyvavusių renginiuose ten, kur buvo didesnės galimybės patekti į renginį: Vilniuje – net 38 proc., kituose didžiuosiuose miestuose – 24 proc. Kiti miestų, miestelių ir kaimo gyventojai dalyvavo betarpiškuose susitikimuose daug rečiau: 7 proc. Be to, aktyviau renginiuose dalyvavo turintys aukštąjį išsilavinimą – 26 proc. (palyginimui: su specialiu viduriniu 18 proc., su viduriniu – 15 proc., be vidurinio – 11 proc.), 40–59 m. amžiaus – 22 proc. (palyginimui: 18–29 m. amžiaus – 16 proc., 30–39 m. – 11 proc., 60–69 m. – 16 proc., 70 m. ir vyresni – 12 proc.), kiek daugiau moterų – 19 proc. (vyrų – 14 proc.). Taigi, susitikimuose su popiežiumi daugiau dalyvavo išsilavinę, vidutinio amžiaus, didžiųjų miestų gyventojai.

Didžioji dauguma nedalyvavusių žiūrėjo ir / arba klausėsi apie popiežiaus vizitą Lietuvoje per televiziją ar radiją – 70 proc. visų gyventojų.

2.3. Įspūdžiai iš Jono Pauliaus II vizito

Respondentams pateiktas atviras klausimas apie įspūdžius ir vertinimus turi tą privalumą, kad suteikia jiems galimybę laisvai formuluoti mintis, minėti būtent jiems svarbiausius dalykus, neįspraudžiant į sociologo sukonstruotus rėmus (*Schuman, 2008*).

Klausimas apie įspūdžius pateiktas visiems gyventojams, nepriklausomai nuo to, ar jie dalyvavo tiesiogiai, ar žiūrėjo per televiziją, klausėsi per radiją, ar susidarė įspūdį iš draugų ir pan.

⁵³ Suaugusių gyventojų skaičiaus įvertis tuo metu yra paimtas iš Vyriausios rinkimų komisijos duomenų apie 1992 m. gruodžio 22 d. Prezidento rinkimus: <http://www3.lrs.lt/rinkimai/2002/Prezidentas/rezultatai/rez1.htm-14+1.htm> (žiūrėta 2013-09-10).

Atviru klausimu gauti 1103 įvairūs vertinimai, nuomonės, atsakymai (atsakymų skaičius viršija apklaustųjų skaičių, nes dalis respondentų savo atsakymuose išsakė ne vieną mintį).

Atsakymus galima klasifikuoti keliais aspektais. Pirmiausia, čia galima išskirti teigiamus, neigiamus ir neutralius vertinimus bei įspūdžius. Akivaizdžiai dominavo teigiami vertinimai, nors daugelis jų buvo konstatuojamojo pobūdžio, neigiamų vertinimų buvo nedaug.

Atsakymų į atvirus klausimus klasifikacija kartais kelia metodinių problemų, nes atsakymai dažniausiai yra skirtingo abstraktumo lygmens, daugybė atsakymų suponuoja įvairių klasifikacinių pagrindų fragmentaciją. Be to, paprastai nėra vieno, idealaus atsakymų į atvirus klausimus klasifikacinio pagrindo (*Bryman, 2008*). Išnagrinėjus apklausoje gautus šimtus atsakymų į atvirą klausimą, pasirinktas žemiau pateikiamas atsakymų grupavimas:

1. Popiežiaus asmenybė, būdo bruožai, gebėjimai, įvairios kitos charakteristikos.
2. Popiežiaus veiklos vizito Lietuvoje metu apibūdinimai (mišios, pamokslai apskritai ir konkrečiose Lietuvos vietose).
3. Respondentų išgyvenimai, jausmai, emocijos vizito metu.
4. Organizacinė vizito pusė (kaip Lietuva pasiruošė vizitui, kaip organizuoti susitikimai atskirose vietose, ar daug dalyvavo žmonių ir t. t.).

Be čia paminėtų atsakymų blokų, išsiskiria bendras vizito vertinimas, kai kurie neigiami vertinimai.

Kiekviena atsakymų grupė bus iliustruojama konkrečiais respondento pasakytais žodžiais. Pasirinkti nesikartojantys, geriausiai temą atskleidžiantys žodžiai, sakiniai. Jie išskirti kabutėmis ir pažymėti kursyvu.

Popiežiaus asmeninių savybių ir charakteristikų vertinimas. Iš viso šiame atsakymų bloke buvo 318 įrašų, kas sudaro maždaug 30 proc. visų gautų atsakymų. Iš jų 52 įrašai (5 proc.) buvo apie popiežiaus asmenybę apskritai, 128 atsakymai (12 proc.) apie konkrečias popiežiaus asmenybines savybes, 83 įrašai (8 proc.) apie popiežiaus bendravimą su žmonėmis ir 55 (5 proc.) apie popiežiaus mokėjimą kalbėti lietuviškai.

- Popiežiaus asmenybė apskritai:

„Padarė didelį įspūdį popiežiaus asmenybė“; „Pati asmenybė daro grandiozinį įspūdį“; „Patiko kaip žmogus“; „Pats šventasis tėvas“; „Pats popiežius Jonas Paulius II“; „Nepaprastas žmogus“; „Kaip žmogus: jo dvasinė šiluma skleista kiekvienam“; „Pats popiežius paliko gilų įspūdį“; „Popiežiaus asmenybė: puikus žmogus“.

- Konkrečios popiežiaus asmeninės savybės:

„Nuoširdumas“, „paprastumas“, „kuklumas“, „gerumas“, „ištvėringumas“, „šventumas / maldingumas“, „tyrumas“, „tolerantiškumas“.

Buvo ir ilgesnių samprotavimų apie popiežiaus savybes: „Jo veidas spinduliuoja nežemišką gerumą ir šilumą“; „Šis žmogus – tai asmenybė, tikras Dievo pasiuntinys, pilnas

gėrio, grožio ir žmogiškumo“; „Vidinis švytėjimas, žmogiškumas, paprastumas, susikaupimas ir didingumas“.

- Mokėjimas bendrauti su žmonėmis:

„Popiežiaus bendravimas su žmonėmis“; „Mokėjimas bendrauti su visais, o ypač su jaunimu“; „Gražus, atviras, malonus, nuoširdus bendravimas“; „Meilė, pagarba ir dėmesys žmonėms“.

- Kalbėjimas lietuviškai:

„Popiežius kalbėjo lietuviškai“; „Lietuviškai kreipėsi į žmones“; „Lietuvių kalbos mokėjimas“; „Didžiausią įspūdį – net iki ašarų – paliko popiežiaus Jono Pauliaus II kalbos mūsų gražiąja lietuvių kalba“; „Jo stengimasis kalbėti lietuviškai, nors ir skaitant“; „Kad gražiai lietuviškai šnekėjo“; „Paliko gilų įspūdį tai, kad popiežius laimino lietuviškai“; „Jo bendravimas lietuvių kalba“.

Veikla I: Vizito faktai ir detalės, susietos su konkrečiomis popiežiaus Jono Pauliaus II susitikimo su žmonėmis vietomis. Svarbiausi popiežiaus vizito momentai, kuriuos galėjo matyti visa Lietuva, yra tokie: atvykimas į Lietuvą (rugsėjo 4 d.), malda Arkikatedroje, susitikimas su kunigais, vyskupais, vienuoliais (rugsėjo 4 d.), malda Aušros vartuose (rugsėjo 4 d.), Šv. Mišios Vingio parke (rugsėjo 5 d.), Mišios Kaune, Nemuno ir Neris santakoje (rugsėjo 6 d.), susitikimas su jaunimu Dariaus ir Girėno stadione Kaune (rugsėjo 6 d.), Šv. Mišios Kryžių kalne (rugsėjo 7 d.), lankymasis Šiluvoje (rugsėjo 7 d.).

Būtent šie renginiai ir rado atgarsį respondentų atsakymuose. Iš viso šia tematika buvo 311 (28 proc.) įrašų.

- Atvykimo į Lietuvą akimirka (99 įrašai arba 9 proc.).

„Atvykimo ceremonias“; „Kai popiežius išlipo iš lėktuvo“; „Pirmieji žingsniai Lietuvos žemėje“; „Susitikimas oro uoste“.

Daugeliui respondentų įstrigo momentas, kai popiežius pabučiavo Lietuvos žemę (70 įrašų arba 6 proc.), tačiau atsakymų formuluotės nebuvo turtingos, apsiribojama pasakymu „Popiežius bučiavo Lietuvos žemę“.

- Malda Arkikatedroje (11 įrašų arba 1 proc.).

Respondentai minėjo Šv. Mišias Arkikatedroje, meldimąsi su kunigais, vyskupais, vienuoliais.

- Aušros vartai (27 įrašai arba 2 proc.).

Įspūdį respondentams padarė Šv. Mišios Aušros vartuose, malda, rožinio kalbėjimas.

- Vingio parkas (25 įrašai arba 2 proc.).

„Šventos mišios Vingio parke“; „Jaunuolių krikštijimas“; „Dešimt laimingų jaunuolių, kuriuos pakrikštijo popiežius“; „Susitikimas su popiežiumi Vingio parke“; „Jo malda Vingio parke, krikšto atnaujinimas“; „Kai krikštijo jau suaugusius“, „Viskas buvo nuostabu: tokios Vingio parke dekoracijos kaip teatre“.

- Renginiai Kaune (61 įrašas arba 6 proc.).

„Kai popiežius Jonas Paulius II buvo Kaune“; „Mišios Kaune Nemuno ir Neries santakoje“; „Neišdildomą įspūdį paliko Šv. Mišios Santakoje“; „Bendravimas su jaunimu Kaune“; „Pagerbė Lietuvos jaunimą“; „Popiežiaus kalba Kaune susitikime su jaunimu“; „Šventas tėvas laimino Lietuvos jaunimą“.

- Kryžių kalnas (68 įrašai arba 6 proc.).

Dažniausia buvo tik konstatuojamas lankymasis Kryžių kalne (pamaldos, bendravimas su žmonėmis, vaikščiojimas po Kryžių kalną, maldos Kryžių kalne): „Labiausiai gražu buvo Kryžių kalne“; „Jo nuoširdi malda Kryžių kalne“; „Vaikščiojimas ir pamaldos Kryžių kalne“; „Pamokslas Kryžiaus kalne“.

- Lankymasis Šiluvoje (10 įrašų arba 1 proc.).

Buvo minima: lankymasis, mišios.

Pagal konkrečių popiežiaus Jono Pauliaus II lankytų vietų paminėjimų intensyvumą, ir tuo pačiu, galima sakyti, svarbumą žmonėms, renginiai pasiskirstė šia tvarka: atvykimo į Lietuvą momentas (9 proc.), lankymasis Kryžių kalne (6 proc.), renginiai Kaune (6 proc.), Šv. Mišios Vingio parke (2 proc.), malda Arkikatedroje (1 proc.) ir lankymasis Šiluvoje (1 proc.).

Veikla II: popiežiaus darbai vizito metu, neįvardinant konkrečios vietos ir laiko.

Pagrindinė popiežiaus veikla vizito metu buvo mišios, pamokslai, palaiminimai konkrečiose Lietuvos vietose: Kryžių kalne, Katedroje, Šiluvoje, Vingio parke ir t. t. Respondentų įspūdžiai apie tai buvo įvardinti ankstesniame skyrelyje. Tačiau dalis respondentų nepaminėjo konkrečios vietos, o įvertino įvairias veiklas apskritai: patiko Šv. Mišios (11 įrašų), pamokslai / kalbos (36 įrašai), palaiminimas (20 įrašų). Iš viso buvo 67 tokio pobūdžio atsakymai (6 proc.). Štai keli pavyzdžiai:

„Mišios Lietuvoje“; „Švento Tėvo kalbos“; „Turiningos kalbos“; „Teisingi ir gražūs žodžiai paskutinėje kalboje prieš išvykstant“; „Laimino visus žmones“; „Palaimino Lietuvą“; „Tiesioginis palaiminimas“; „Laimino visus tikinčiuosius“.

Daliai respondentų įspūdį paliko popiežiaus kvietimas gyventi santarvėje ir taikoje (38 įrašai arba 3 proc.):

„Popiežius palinkėjo tautai vienytis“; „Kvietimas mylėti vieni kitus“; „Smagu, kad kvietė į santarvę“; „Tai, kad popiežius visur mokino atlaidumo, žmogiškumo“; „Kvietė vienybei ir draugystei nepaisant tautybės ir tikėjimo“; „Kvietė gyventi taikoje“; „Jo noras sutaikyti žmones, kad jie taptų vienas kitam geresni“; „Mokinimas gerumo“.

Subjektyvūs respondento jausmai ir emocijos. Iš viso šiame atsakymų bloke buvo 79 atsakymai, t. y. maždaug 7 proc. visų atsakymų. Iš jų 31 įrašas (3 proc.) buvo apie asmeninius išgyvenimus ir 48 įrašai (4 proc.) apie susižavėjimą žmonių susitelkimu, vienybe, santarve popiežiaus akivaizdoje.

- Asmeniniai išgyvenimai.

„Grįžau labai pakiliai nusiteikęs, lyg sutikęs gerąją dvasią iš ano pasaulio savo žemėje“; „Mano buvo tokia būseną lyg pats Dievas nusileido į žemę, tai neįmanoma

paaikškinti, reikia pajaušti“; „Kažkokia ramybė širdyje, toks gerumas, kurį skleidžia Šventasis Tėvas“; „Viskas labai sujaudino. Visą laiką verkiau“; „Viskas labai patiko, viskas gražiai vyko, net verkiau ...“; „Tai buvo nuostabus renginys ir poilsis sielai“; „Dvi dienas negalėjau susikaupti kitiems darbams, sukretė jo atvykimas“; „Viskas buvo labai didinga, šventa, gera“.

- Susižavėjimas žmonių susitelkimu, gerumu.

„Tomis dienomis ir žmonės buvo geresni, buvo vienas kito supratimas“; „Kiekvienam žmogui įkvėpė tikėjimo ir nesinorėjo, ir dabar nesinori daryti žmonėms blogo, žmonės susimąstė“; „Buvo labai nuostabu, įvyko šioks toks vidinis žmonių apsisvalymas“; „Išpūdis toks, kad popiežiaus buvimo dienomis Lietuvoje žmonės buvo dvasingesni“; „Atrodo, kad ir visi žmonės kažko pagerėja“; „Didžiausią išpūdį padarė dar nemirusi tautos dvasia“; „Žmonės su švytinčiais veidais“; „Šitoks žmonių susiklausymas“; „Gilų išpūdį man paliko tai, kad kur jis bevažiuotų, visur ir visada pasitinka žmonių minios. Tada jaučiasi žmonių dvasinis ir dorovinis bendravimas, žmonės tomis dienomis buvo kažkaip žymiai geresni, nuoširdesni, daugiau meldėsi, prašė Dievo malonės. Norėčiau, kad daugiau ir dažniau Jis apsilankytų pas mus. Jis mus laimina ir meldžiasi už mus“.

Organizacinė popiežiaus vizito pusė. Dalis respondentų savo atsakymuose nurodė kai kurias organizacines vizito puses: kaip Lietuva priėmė popiežių (23 įrašai), kad dalyvavo daug žmonių (21 įrašas). Buvo nurodomi ir kai kurie konkretūs atributai (17 įrašų). Iš viso organizacinius momentus paminėjo 6 proc. apklaustųjų.

- Lietuva gražiai priėmė popiežių:

„Visa popiežiaus sutikimo ir palydėjimo organizacija“; „Labai gražiai priėmė“; „Labai gražiai ir skoningai buvo pasiruošta priimti popiežių“; „Gera renginių organizacija“; „Gerai dirbo prekyba ir policija, blogai dirbo transportas“; „Šventiškumas, gražus sutikimo organizavimas“.

- Dalyvavo daug žmonių:

„Žmonių gausumas Mišiose“; „Labai daug sutraukė tikinčiųjų“; „Didelis žmonių susikaupimas vietose, kuriose lankėsi Šventasis Tėvas“; „Labai daug jaunų žmonių“; „Žmonių minios plaukė ten, kur Šventasis Tėvas laikė Mišias“; „Patiko tai, kad buvo atvykę daug žmonių, kad dauguma karštai meldėsi“.

- Konkretūs su vizitu susieti atributai:

„Popiežiaus apsauga“; „Jo kortežas“; „Papamobilis“; „Popiežiaus drabužiai“; „Asmens sargybiniai“.

Kiti pozityvūs vizito vertinimai. Dėmesys neįgaliesiems ir vaikams (18 įrašų), meilė Lietuvai (16 įrašų), įvairių kalbų mokėjimas (16 įrašų), žmonių tikėjimas (10 įrašų). Dar buvo 15 vienetinių atsakymų.

Neigiami vertinimai. Absoliuti dauguma respondentų išsakė teigiamus ir entuziastingus vertinimus. Tačiau buvo ir neigiamų išpūdžių ar vertinimų (38 įrašai arba 3 proc.). Čia dažniau buvo minimos išlaidos organizuojant popiežiaus vizitą Lietuvoje:

„*Viskas buvo labai išpūsta ir daug nuostolių padaryta Lietuvos žmonėms*“; „*Daug išleista pinigų popiežiaus sutikimui*“; „*Pagalvojau – kiek lėšų buvo išleista*“; „*Gražus spektaklis, kurio per didelės išlaidos vargšams*“; „*Nepadarė įspūdžio, daugiau Lietuvai išlaidų*“.

Paminėtini keli kiti neigiami atsiliepimai:

„*Per didelė apsauga, persisaugojimas*“; „*Nieko gero*“; „*Didelio įspūdžio nepadarė niekas*“; „*Manau, kad tai per senas žmogus tokioms didelėms kelionėms*“; „*Per daug visur policijos*“; „*Nepadarė įspūdžio*“.

Bendras pozityvus vizito vertinimas (47 įrašai arba 4 proc.). „*Viskas labai patiko, nėra žodžių*“; „*Viskas nuostabu*“; „*Viskas patiko, nieko negaliu išskirti*“; „*Viskas labai įspūdinga*“; „*Viskas labai gera, įdomu, gražu*“; „*Absoliučiai viskas*“.

Taigi 1993 m. rugsėjo mėn. reprezentatyvi apklausa parodė, kad didžioji Lietuvos gyventojų dalis vienaip ar kitaip dalyvavo, tiesiogiai ar netiesiogiai (radijas, TV), popiežiaus Jono Pauliaus II vizito renginiuose. Beveik kas šeštas suaugęs gyventojas dalyvavo popiežiaus laikomose šv. Mišiose, susitikimuose betarpiškai. Tai daugiausiai buvo išsilavinę, vidutinio amžiaus, didžiųjų miestų gyventojai.

Didžioji dauguma apklaustųjų atsakė į atvirą klausimą apie įspūdžius iš popiežiaus Jono Pauliaus II vizito ir absoliuti dauguma šių atsakymų pozityviai vertino ir popiežiaus vizitą, ir to vizito detales.

Išvados

1992 m. atlikta reprezentatyvi suaugusių Lietuvos gyventojų apklausa parodė, kad 1989 metais „Baltijos kelyje“ sakėsi dalyvavę 31 proc. gyventojų, dar 36 proc. klausėsi tiesioginių radijo transliacijų. Aktyviai dalyvavo išsilavinę, vidutinio amžiaus, didžiųjų miestų gyventojai, lietuviai (nelietuviai buvo pasyvesni, tačiau ir jų kas septintas dalyvavo renginyje).

1993 m. apklausos duomenimis, tų metų rugsėjo mėnesį 17 proc. suaugusių gyventojų dalyvavo renginiuose, vykusiuose popiežiaus Jono Pauliaus II vizito Lietuvoje metu. Kaip ir „Baltijos kelio“ atveju, susitikimuose su popiežiumi aktyviau dalyvavo išsilavinę, vidutinio amžiaus, didžiųjų miestų gyventojai.

Duomenys apie įspūdžius gauti iš atsakymų į atvirus klausimus, kai respondentams buvo suteikta galimybė atsakyti vienu žodžiu, fraze, sakiniu ar keliais sakiniais.

Atsakymai apie „Baltijos kelią“ buvo suskirstyti į grupes ir gauti tokie rezultatai: „*žmonių vienybė*“ – 59 proc., „*žmonių draugiškumas ir dėmesingumas*“ – 16 proc., „*Ypatinga nuotaika, viltis ir žmonių aktyvumas*“ – 15 proc., „*laisvės, nepriklausomybės, bendro tikslo siekis*“ – 12 proc., „*žmonių ryžtas, drąsa ir patriotiškumas*“ – 9 proc., „*konkrečios renginio detalės*“ – 6 proc.

Atsakymai į atvirą klausimą apie popiežiaus vizitą buvo suklasifikuoti į tokias grupes: popiežiaus Jono Pauliaus II asmenybės charakteristikos, popiežiaus veiklos vizito Lietuvoje apibūdinimas, Lietuvos žmonių jausmai ir emocijos vizito metu, organizacinė vizito pusė. Popiežiaus Jono Pauliaus II asmenybės charakteristikoms buvo skirta maždaug 30 proc. atsakymų: apie popiežiaus asmenybę apskritai (pvz., „*Pati asmenybė daro grandiozinį*

įspūdį“), konkrečias asmenybės savybes (pvz., „nuoširdumas“, „paprastumas“, „dvasingumas“ ir kt.), mokėjimą bendrauti su žmonėmis, kalbėjimą lietuviškai. Konkrečias popiežiaus Jono Pauliaus II lankytas vietas ir laikytas Šv. Mišias paminėjo 28 proc. apklaustųjų. Labiausiai Lietuvos gyventojams įstrigo popiežiaus atvykimo akimirka (9 proc.), lankymasis Kryžių kalne (6 proc.), renginiai Kaune (6 proc.). Rečiau minėtos Šv. Mišios Aušros vartuose, Vingio parke, Arkikatedroje ir Šiluvoje. Vertinant pasakytus pamokslus ir įvairiuose renginiuose sakytas kalbas, dažniausiai minimas popiežiaus kvietimas gyventi taikoje ir santarvėje. 7 proc. apklaustųjų nurodė įvairius jausmus ir emocijas, kuriuos jiems sukėlė vizito metu vykę renginiai, pats popiežius. Buvo minimi asmeniniai išgyvenimai (pakili nuotaika, ramybė, susigraudinimas iki ašarų ir kt.), taip pat susižavėjimas žmonių susitelkimu ir gerumu.

Lyginant abiejų įvykių sukeltus įspūdžius, galima teigti, kad „Baltijos kelias“ prisimenamas daug emocionaliau, jis tapo lyg moraliniu atskaitos tašku vertinant realybę. Įspūdžiuose apie popiežiaus vizitą dominavo susižavėjimas Jono Pauliaus II asmenybe bei jo veikla Lietuvoje.

Literatūra

- Corning, A.; Gaidys, V., Schuman H. 2013. Transformative Events and Generational Memory: A Case Study Over Time in Lithuania. *Sociological Forum* 28(2): 373-394.
- Gaidys, V.; Tureikytė, D. 1993. *Agoral Gatherings in Lithuania: An Example of „The Baltic Way“*. – In: *Protection of Environment: Mental Changes and Social Integration Perspective* (ed. Biela A.). Lublin: Central European Center for Behavioral Economics: 85-90.
- Shuman, H. 2008. *Method and Meaning in Polls and Surveys*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Biela, A. 1987. Self - transcendence in the Agoral Gathering. A Case Study of Pope John Paul II's 1979: Visit to Poland. *Journal of Humanistic Psychology* 27.
- Biela, A. 1989. Agoral Gathering: A New Conception of Collective Behavior. *Journal of the Theory of Social Behavior* 19.
- Bryman, A. 2008. *Social Research Methods*. Oxford University Press.

THE GREAT EVENTS IN LITHUANIA IN 1989 AND 1993 (“BALTIC WAY” AND THE POPE’S JOHN PAUL II VISIT TO LITHUANIA): THE RESULTS OF REPRESENTATIVE SURVEYS

Vladas GAIDYS

Institute of Sociology of LSRC, A. Goštauto st. 11, LT-01108 Vilnius, Lithuania

E-mail: vladas@vilmorus.lt

Danutė TUREIKYTĖ

Vilnius University, Universiteto st. 9/1, LT-01513 Vilnius, Lithuania

E-mail: danute@takas.lt

Summary: The results of representative surveys provided in 1992 and in 1993 are analyzed in the article: in 1992 the questions were about a participation and impressions from the “Baltic Way” (1989) and a participation and impressions from pope John Paul II visit in Lithuania (1993). Open-ended questions were used for analysis of impressions of the participants of the events.

A representative survey done in 1992 revealed that 31 percent of the respondents declared that they participated in the event in 1989 (stood in the chain) directly and 36 percent were listening to a direct radio broadcasting. The most active were better educated, middle age and inhabitants of the biggest cities.

A representative survey carried out in September 1993 (just after the Pope’s visit in Lithuania) showed that during the visit in different meetings participated 17 percent of the population. As in the case of the “Baltic Way”, in the meetings participated better educated, middle age, urban population.

Answers to the open question about the “Baltic Way” were separated into some groups: “people’s unity” – 59 percent, “friendliness, attentiveness” – 16 percent, “special mood, spirituality, hope and joy” – 15 percent, “striving for freedom, independence and a common goal” – 12 percent, “people’s courage, strength and patriotism” – 9 percent, “concrete images” – 6 percent.

Answers to the open ended question about Pope John Paul II visit in Lithuania were grouped in such a way: “personal characteristics of pope John Paul II” (30 percent), “characteristics of activity during the visit” (28 percent), “emotions and feelings of the people during the visit” (7 percent), and “organizational side of the visit” (6 percent).

Comparing impressions about the two events it is possible to say that the “Baltic Way” was remembering emotionally considerably more. This event became a reference point for evaluating a reality of the nowadays. In the impressions of John Paul II visit to Lithuania, the personal characteristics of the pope and details of his activity during the visit were dominating.

Keywords: Baltic Way, pope John Paul II, public opinion polls, representative surveys, open ended question, retrospective question.

VISUOMENĖS NUOMONĖS APKLAUSOS LIETUVOJE 1989-1992 M.: METODINIAI YPATUMAI IR TYRIMŲ DISKURSAS

Vladas GAIDYS

LSTC Sociologijos institutas, A. Goštauto g. 11, LT-01108 Vilnius

El. paštas: vladas@vilmorus.lt

Santrauka. Straipsnyje pateikiami 1989–1992 m. Viešosios nuomonės tyrimų centro prie Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto reprezentatyvių tyrimų duomenys. Pirmiausia charakterizuojama to laikotarpio empirinių tyrimų metodika, pabrėžiant tuo metu buvusius ypatumus. Parodoma partinių preferencijų dinamika, to meto politikų vertinimai ir jų kaita. Analizuojami duomenys apie Lietuvos gyventojų požiūrį į nepriklausomybę, o taip pat tautinių grupių nuostatų ypatumai šiuo klausimu. Straipsnyje pateikiami duomenys apie žiniasklaidos svarbą tuo laikotarpiu, apie žiniasklaidos vartojimo intensyvumą. Lietuvos ekonominės situacijos, savo šeimos materialinės padėties vertinimo dinamika, taip pat klausimų apie kasdieninius gyvenimo ypatumus formuluotės atskleidžia sudėtingą to istorinio laikotarpio situaciją.

Raktažodžiai: visuomenės nuomonės tyrimai, tyrimų metodika, partinės preferencijos, reitingai, žiniasklaida, ekonominės padėties vertinimai.

Įvadas

Viešosios nuomonės tyrimų centras prie Mokslų Akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto įkurtas 1989 m. kovo 16 d.⁵⁴ Mokslų Akademijos Prezidiumo nutarimu (1989 m. kovo 13 d.). Mokslų Akademijos Prezidiumas patvirtino tokią VNTC mokslinio darbo kryptį: „Viešosios nuomonės formavimosi mechanizmai ir jos tyrimo metodologinės ir metodinės problemos“. Buvo numatyta, kad Lietuvoje bus sukurtas nacionalinės reprezentatyvios atrankos modelis, bus reguliariai tiriama visuomenės nuomonė bei jos dinamika. VNTC funkcijų ir struktūros projekte buvo nurodyta: „VNTC tikslas – savalaikė ir išsamia informacija remti persitvarkymo bei demokratizacijos procesą respublikoje, užtikrinti grįžtamąjį ryšį tarp Lietuvos darbo žmonių ir socialinių procesų valdymo struktūrų“.

Pirmasis reprezentatyvus tyrimas buvo atliktas 1989 m. gegužės 25–31 d. Jo metu aprobuotas nacionalinės reprezentatyvios atrankos modelis bei tyrimo metodika. Anketoje buvo prašoma įvertinti laikraščius, Lietuvos televiziją bei radiją, to meto politines partijas bei judėjimus, kai kuriuos politikus, klausta apie pasitenkinimą šeimos materialine padėtimi.

⁵⁴ Šis tyrimų centras (toliau – VNTC) buvo įsteigtas prof. Arvydo Matulionio iniciatyva. Pirmieji VNTC darbuotojai: Vladas Gaidys, Danutė Tureikytė, Valentina Umbrasienė, Renata Kuolytė, Rita Songailaitė, Sigitas Letkauskas, Olegas Lazutka, Donatas Stukas.

1989–1992 m. VNTC atliko daugelį visuomenės nuomonės tyrimų. Dalis jų rezultatų buvo publikuota (Gaidys, Tureikytė, 1994), tačiau nemaža dalis liko archyvuose, o kai kuriais atvejais neišliko ne tik popierinių anketų, duomenų elektroniniu formatu, bet net ir suminių rezultatų. Šiame straipsnyje siekiama atgaivinti seniai pamirštus empirinius duomenis: pateikti nepublikuotą ar mažai viešintą medžiagą, prisiminti, kaip buvo atliekami to laikotarpio tyrimai, charakterizuoti 1989–1992 m. tyrimų politinį, ekonominį ir socialinį kontekstą.

1. 1989–1992 m. tyrimų metodikos ypatumai⁵⁵

Tyrimų metodika įvairiais laikotarpiais šiek tiek keitėsi. Pavyzdžiui, pirmosiose apklausose buvo bandoma interviuotojų darbui panaudoti paštininkus. Atrodytų, kad jie yra įpratę vaikščioti į gyventojų butus, kontaktuoti su žmonėmis, jie gerai žino vietovę, gatves. Tačiau vėliau paaiškėjo, kad visgi geriau interviuotojų darbui panaudoti specialiai parinktus žmones.

Pirmoje apklausoje (1989 m. gegužė) atranka buvo konstruojama tokiu būdu. Administracinio padalijimo rajonai ekspertinio vertinimo pagalba buvo sugrupuoti, bent jau iš dalies, pagal etnografinius, istoriškai susiklosčiusius regionus: Žemaitija, Aukštaitija, Vidurio Lietuvos rajonai, Rytų Lietuvos rajonai, Dzūkija, Suvalkija. Šiuose regionuose buvo atrinkta 10 rajonų. Atskirai su savo svoriais į atranką pateko didieji miestai. Didžiuosiuose miestuose ir rajonuose atrinktos 79 rinkiminės apylinkės. Ketvirtoje pakopoje buvo atrenkami respondentai iš rinkiminėse apylinkėse esančių sąrašų. Atrankos žingsnis apskaičiuojamas padalinus visos apylinkės rinkėjų skaičių iš numatomų apklausti respondentų skaičiaus.

Gana didelis dėmesys skirtas interviuotojų darbo kontrolei. Respondentams, apie kuriuos interviuotojai teigė, kad jie užpildė anketą, buvo siunčiami laišakai ir buvo klausiama, ar jie tikrai buvo apklausti. Voke buvo dar vienas vokas su atgaliniu VNTC adresu.

Nuo pat tyrimų pradžios 1989 m. didelis dėmesys buvo skiriamas duomenų anonimiškumui. Tai 1989–1992 m. buvo sprendžiama anketą respondento akivaizdoje dedant į antspauduotą voką ir jį užklijuojant. Vienos to laikotarpio interviuotojos nuomonė, kuri buvo išsakyta laiške: „Geriausia anketų kokybė yra užklijuotame voke“ (1992 m. birželis). Beje, jau atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, kurį laiką ant įvairių daiktų buvo galima rasti užrašą „LTSR“, tarp jų ir ant vokų. 1990 m. rugpjūčio mėn. viena interviuotoja rašė: „Didelį respondentų susierzinimą sukėlė ant vokų esantis užrašas „Lietuvos TSR“. Mano studentai irgi sako: „Mums gėda“. Darykite išvadas“.

Neretai buvo bijoma nurodyti savo politines pažiūras. Viena interviuotoja, formuluodama pastabas apie savo darbą, nurodė: „Į apklausą žmonės reaguoja labai skirtingai. Vieni mielai sutinka būti apklausti, nuoširdžiai domisi anketoje pateiktais klausimais ir noriai atsakinėja. Kiti su nepasitikėjimu, bijodami provokacijos, pasiteiravę, kieno iniciatyva išleistas anketos:

⁵⁵ Pirmųjų tyrimų metodika detalčiau aprašyta straipsnyje: Gaidys V., Tureikytė D. Viešoji nuomonė: tyrimo problemos. Filosofija, sociologija. 1991. Nr. 1(4).

Sąjūdžio ar Vienybės“. Rusakalbis respondentas rašė: „Netikiu, kad paslaptis bus išlaikyta, bet atsakinėju, kaip man liepia sąžinė“ (1990 m. pradžia).

1989–1990 m. pradžios anketose galima rasti entuziastingų prieraišų: „Viskas puikiai patiko! Ačiū Jums. Duok Dieve, kad lietuviai viską pakeltų dėl LIETUVOS, vardan Jos!“ (21 m. vyras, darbininkas, 1990 m. pradžia).

Dažniausiai anketos buvo paliekamos pildyti pačiam respondentui. Toks apklausos būdas buvo ir yra metodinė „nuodėmė“ – spėjama, kad tokiais atvejais respondentas gali atsiklausti kitų šeimos narių nuomonės, taip pat jis mato klausimų visumą, todėl tai gali paveikti atsakymus į pirma einančius klausimus. Kita vertus, toks anketų pildymo būdas turi ir savų privalumų: respondentai gali pasirinkti sau patogų pildymo laiką, mažesnis pavojus, kad atsakymus paveiks interviuotojas, yra daugiau laiko apmąstyti atsakymus.

Pavyzdžiui, 1990 m. gruodžio mėnesio apklausoje respondentas ne tik kad atsakė į klausimą „Ar užtenka Jūsų šeimai maisto produktų, gaunamų pagal talonus“, bet ir parašė išsamų komentarą: „Taloninių“ maisto produktų pakankamumą apsprendžia ir šeimos dydis (ypač mažų vaikų skaičius). Esant ribotam cukraus pardavimo kiekiui, labai pasunkėjo naminės degtinės varymo sąlygos. Nesu matęs žmonių, kurie kruopas (1 kg. kaina 15–16 kap., t. y. avižinės ir miežinės) valgytų patys. Didžioji jų dalis sušeriama kiaulėm“. Komentariai buvo nereti ir kitose to laikotarpio apklausose.

Deja, palaiptiesiems noras atsakinėti mažėjo (blogėjo ekonominė padėtis, mažėjo buvęs vienybės jausmas, gilėjo nelygybė tarp žmonių, daugeliui tapo neaiškios ateities perspektyvos). 1992 m. birželį viena interviuotoja, apibūdindama esamus apklausos sunkumus, sukūrė ir atsiuntė į VNTC anekdotą: „Prabunda sociologas iš ryto ir randa didžiulę eilę prie durų – visi trokštą būti apklausti...“. Kita interviuotoja 1992 m. pabaigoje rašė: „Noriu pastebėti, kad darbas sunkėja tolygiai su gyvenimu. Žmonėms apklausų visai nereikia. Kai paklausia, ar buvo kokia nauda iš ankstesnių apklausų, nežinau, ką sakyti. Pati ta nauda netikiu“.

1989–1992 m. VNTC atliko 19 reprezentatyvių tyrimų nacionalinės atrankos pagrindu.

1 lentelė. 1989–1992 m. VNTC vykdytų apklausų datos ir imties dydžiai

Laikas	Apklaustųjų skaičius
1989 m. gegužės 25–31 d.	1725
1989 m. rugsėjo 29 d. – spalio 5 d.	1459
1989 m. lapkričio 25 d. – gruodžio 1 d.	1726
1989 m. gruodžio 29 d. – 1990 m. sausio 3 d.	1616
1990 m. kovo 28 d. – balandžio 2 d.	1583
1990 m. birželio 7–13 d.	1351
1990 m. rugpjūčio 7–12 d.	1376
1990 m. spalio 18–23 d.	1383
1990 m. gruodžio 14–20 d.	1336
1991 m. balandžio 17–22 d.	1394
1991 m. gegužės 23–30 d.	1358
1991 m. birželio 18–30 d.	932

1 lentelės tęsinys. 1989–1992 m. VNTC vykdytų apklausų datos ir imties dydžiai

Laikas	Apklaustųjų skaičius
1991 m. rugsėjo 26–30 d.	1383
1991 m. gruodžio 4–9 d.	1198
1992 m. sausio 23–28 d.	1347
1992 m. kovo 17–23 d.	1378
1992 m. birželio 11–16 d.	1164
1992 m. rugsėjo 17–21 d.	1309
1992 m. lapkričio 26–30 d.	1320

Daugelis duomenų buvo paskelbta spaudoje, per radiją, televiziją, mokslinėse publikacijose (žr. sąrašą straipsnio pabaigoje).

2. Partinių preferencijų tyrimai

Jau pirmoje VNTC reprezentatyvioje apklausoje (1989 m. gegužė) buvo tiriamos Lietuvos gyventojų partinės preferencijos. Tiesa, tuo metu klausimo apie tai, už ką respondentas balsuotų rinkimuose, nebuvo – galbūt anketos autoriams trūko fantazijos modeliuoti rinkiminę situaciją, rinkimai dar neatrodė kažkas realaus. Respondentų prašyta įvairias politines jėgas ar judėjimus įvertinti skaleje nuo +5 iki -5.

Kurį laiką buvo reitinguojamos keturios partijos ar judėjimai. Pirmiausia tai Sąjūdis, kurio charakterizuoti nereikia. LKP – Lietuvos komunistų partija, 1989 m. pabaigoje paskelbusi savo nepriklausomybę nuo TSRS komunistų partijos. Lietuvos laisvės lyga – įkurta 1978 m. ir veikusi kaip pagrindinė organizacija, vadovas – Antanas Terleckas, pagrindinis veiklos tikslas – atkurti Lietuvos valstybingumą. „Jedinstvo“ – prosovietinė organizacija, veikusi 1988–1991 m., kurios tikslas buvo išsaugoti TSRS ir socialistinę sistemą.

Tuo laikotarpiu politinės pažiūros, preferencijos praktiškai visada nagrinėtos tautybių pjūviu: lietuviai – nelietuviai, suminių visų gyventojų nuomonės rezultatų neretai iš viso neįmanoma aptikti. Šis pjūvis tuo laikotarpiu buvo pats svarbiausias politiniame procese.

Pateiksime 1989 m. gegužės mėn. tyrimo rezultatus. Tuo metu vyko labai intensyvus politinis gyvenimas. Tyrimo ataskaitoje pateikiamas to mėnesio politinio gyvenimo kontekstas: „Masinėse informacijos priemonėse atvirai pradėta kalbėti apie Lietuvos nepriklausomybės siekimą, apie daugiapartinės sistemos formavimą, reikalaujama anuliuoti Ribentropo-Molotovo pakto pasekmes, LKP siekia persitvarkymo, pradėtas svarstyti naujo LKP statuso klausimas. Gegužės mėnesį įvyko „Jedinstvo“ suvažiavimas, kuriame įvyko skilimas. Prasidėjo TSRS liaudies deputatų suvažiavimas“⁵⁶.

⁵⁶ Preliminariniai viešosios nuomonės tyrimo rezultatai (1989.05.25-31). Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, VNTC, 1989, p.3.

2 lentelė. Politinių jėgų ir judėjimų vertinimas skalėje nuo -5 iki +5
(atsakymų vidurkis normuotas į 100 balų skalę) – 1989 m. gegužė

	Visi	Lietuviai	Nelietuviai
Sąjūdis	+68	+78	+10
LKP	+22	+21	+33
Jedinstvo	-62	-75	+9
Laisvės lyga	+15	+24	-41

Reikia taip pat paminėti, kad ne visi respondentai vertino vieną ar kitą politinę jėgą. Pavyzdžiui, Lietuvos laisvės lygą galėjo įvertinti 54 proc. lietuvių ir 46 proc. nelietuvių, „Jedinstvo“ – 75 proc. lietuvių ir 65 proc. nelietuvių, LKP – 76 proc. lietuvių ir 69 proc. nelietuvių, Sąjūdį – 93 proc. lietuvių ir 71 proc. nelietuvių.

Lietuviams neabejotinai prioritetu buvo Sąjūdis su +78 vidurkiu 100 balų skalėje, o visišku neigiamu antipodu – „Jedinstvo“ su neigiamu -75 vidurkiu (2 lentelė). Nelietuviai tuo metu ryškesnio politinio atstovavimo neturėjo, geriausiai vertinta Lietuvos komunistų partija. Nelietuvių neigiamai vertinamas politinio proceso subjektas buvo Lietuvos laisvės lyga, kuri vienareikšmiškai kovojo už Lietuvos nepriklausomybę.

Kitą reprezentatyvų gyventojų tyrimą VNTC atliko 1989 m. rugsėjo 29 – spalio 5 dienomis. Apklausa vyko netrukus po to, kai 1989 m. rugpjūčio 23 d. šimtai tūkstančių žmonių dalyvavo Baltijos kelyje, skirtame pasmerkti Ribentropo-Molotovo paktą, dėl kurio Lietuva buvo inkorporuota į TSRS. Politinis gyvenimas Lietuvoje tuo metu tiesiog kunkuliuoja. Prieš pat apklausą (rugsėjo 28 d.) „Lietuvos rytas“ rašo apie naują Lietuvos pilietybės įstatymą, apie tai, kad Lietuvos jūrininkai siekia atsiskirti nuo TSRS organizacijų, minimos metinės, kai Katedros aikštėje buvo paskelbtas bado streikas siekiant išlaisvinti politinius kalinius. Pirmąją apklausos dieną buvo rašoma apie Lietuvos komjaunimo atsiskyrimą nuo TSRS komjaunimo, Lietuvos Aukščiausioje taryboje prasidėjo diskusijos dėl Lietuvos Konstitucijos.

3 lentelė. Politinių jėgų ir judėjimų vertinimas skalėje nuo -5 iki +5
(atsakymų vidurkis normuotas į 100 balų skalę) – 1989 m. spalio

	Visi	Lietuviai	Nelietuviai
Sąjūdis	+57	+66	+11
LKP	+15	+14	+16
Jedinstvo	-69	-81	-8
Laisvės lyga	+5	+3	-46

Lyginant su gegužės mėnesiu, beveik visų partijų ar judėjimų reitingai sumažėjo (3 lentelė). Gali būti, kad daliai gyventojų pradėjo atrodyti, kad įvykių pernelyg daug, viskas vyksta pernelyg sparčiai. Kai kam jau norėjosi nuosaikesnės įvykių eigos.

Po dviejų mėnesių apklausa neparodė žymesnių pokyčių (4 lentelė). Pokyčiai įvyko gruodį, po LKP atsiskyrimo nuo TSRS komunistų partijos (tai įvyko 20-tame LKP suvažiavime 1989 m. gruodžio 19–23 d.). Iš karto po to VNTC atliko reprezentatyvią

Lietuvos gyventojų apklausą – 1989 m. gruodžio 29 d. – 1990 m. sausio 3 d. Gali stebinti apklausos laikas – per pačius naujus metus, per šventę, kuri buvo bene intensyviausiai švenčiama tarybiniu laikotarpiu. Šis laikas apklausai parinktas todėl, kad sausio mėnesį (sausio 11–13 d.) turėjo atvykti TSKP generalinis sekretorius Michailas Gorbačiovas, turėdamas tikslą įtikinti Lietuvą neatsiskirti nuo TSRS. Anketoje tokio klausimo nebuvo, įvairiais aspektais buvo nagrinėjamas LKP atsiskyrimo nuo TSRS komunistų partijos klausimas. Tarp įvairių klausimų buvo pateikti ir naujausi partijų reitingai.

4 lentelė Politinių jėgų ir judėjimų vertinimas skalėje nuo -5 iki +5
(atsakymų vidurkis normuotas į 100 balų skalę) – 1989 m. gruodis

	Visi	Lietuviai	Nelietuviai
Sąjūdis	+65	+77	-13
LKP	+73	+79	+29
Jedinstvo	-75	-83	-9
Laisvės lyga	-4	+8	-53

Rezultatas buvo labai palankus LKP (vertinimo vidurkis pakilo į nematytas aukštumas: +73). Tyrimų duomenys išleisti atskira brošiūra⁵⁷ rusų kalba ir įteikti Michailui Gorbačioviui. Susitikimo su inteligentijos atstovais metu Michailas Gorbačiovas pažymėjo, kad tyrimo rezultatai nėra verti dėmesio – jis pats yra liudininkas, kaip tokios apklausos atliekamos.

1990 m. svarbių istorinių įvykių buvo daugiau negu 1989 m.: 1991 m. vasario 24 d. įvyko pirmi laisvi rinkimai ir buvo išrinkta Aukščiausioji Taryba, kuri 1990 m. kovo 11 d. paskelbė Lietuvos nepriklausomybę. Tų metų balandžio mėn. VNTC atliko reprezentatyvią gyventojų apklausą, kur į reitinguojamų partijų sąrašą įtraukta naujų politinio proceso subjektų (5 lentelė).

5 lentelė. Politinių jėgų ir judėjimų vertinimas skalėje nuo -5 iki +5
(atsakymų vidurkis normuotas į 100 balų skalę) – 1990 m. balandis

	Visi	Lietuviai	Nelietuviai
Sąjūdis	+50	+66	-24
Savarankiška LKP	+48	+58	-6
LKP TSKP platformoje	-66	-82	+10
Socialdemokratų partija	+44	+52	-12
Demokratų partija	+50	+56	+14
Krikščionių demokratų partija	+58	+64	+10
Žaliųjų partija	+68	+74	+40

Galima pastebėti, kad sumažėjo pagrindinių politinio proceso subjektų reitingai. Lyginant su 1989 m. gruodžio mėnesiu, Sąjūdžio reitingas (vertinimų vidurkis) sumažėjo nuo +65 iki +50, o savarankiškos LKP nuo +78 iki +48. Matyt, kad pradėjo mažėti „revoliucinė įtampa“, pradėjo atsirasti politinis nuovargis, nusivylimas dėl mažėjančios vienybės. Taip pat

⁵⁷ Гайдис В., Туреиките Д., Матуленис А. Коммунистическая партия Литвы – 1989 г. (результаты опросов общественного мнения). Вильнюс: Центр исследования общественного мнения при Институте философии, социологии и права, 1990.

atkreiptinas dėmesys į labai neigiamą LKP TSKP platformoje (tai komunistų partijos dalis, kuri liko ištikima TSRS komunistų partijai) vertinimą: jos vertinimo vidurkis -66.

Buvo reitinguojami ir nauji politinės scenos dalyviai: Socialdemokratų partija, Demokratų partija, Krikščionių demokratų partija ir Žaliųjų partija. Visos šios partijos gavo palankius vertinimus, vertinimai artimi +50. Deja, kol kas nepavyko rasti informacijos, kokia dalis gyventojų galėjo įvertinti šias partijas, kiek apie jas žinojo.

Paskutinį kartą šis rodiklis – partijų vertinimo vidurkiai +5 ir -5 balų skalėje – VNTC buvo panaudotas 1991 m. gruodžio mėn. (6 lentelė).

6 lentelė. Politinių jėgų ir judėjimų vertinimas skalėje nuo -5 iki +5 (atsakymų vidurkis normuotas į 100 balų skalę) – 1991 m. gruodis

	Visi	Lietuviai	Nelietuviai
Ateities forumas	+6	+3	+21
Demokratinė darbo partija	+17	+11	+44
Demokratų partija	+17	+18	+12
Krikščionių demokratų partija	+28	+30	+18
Laisvės lyga	-3	0	-15
Liberalų sąjunga	+4	+6	-2
Nepriklausomybės partija	-1	-1	-5
Sąjūdis	+34	+41	+3
Socialdemokratų partija	+13	+14	+10
Tautininkų partija	+13	+19	-13

1991 m. gruodį Lietuva jau buvo pripažinta daugelio valstybių, vystė savo demokratinę politinę sistemą bei rinkos ekonomiką. Tačiau tuo metu taip pat augo nerimas dėl ekonomikos, augančių kainų, apskritai dėl ateities. Politinėje scenoje buvo matoma priešprieša, nesusikalbėjimas, 1989–1990 m. dvasinės atmosferos praradimas.

Toliau mažėjo Sąjūdžio reitingas (+34). LKP pakeitė savo pavadinimą į Lietuvos demokratinę darbo partiją, jos vertinimo vidurkis siekė tik +17. Neaukšti buvo ir kitų partijų vertinimų vidurkiai.

Čia reikėtų aptarti šio, 1989–1991 m. naudoto, indikatorius privalumus ir trūkumus, lyginant su įprasta formuluote matuojant partines preferencijas: „Jei rinkimai vyktų kitą sekmadienį, už kokią partiją Jūs balsuotumėte?“.

Pirmoji formuluotė („Įvertinkite partijas skalėje nuo -5 iki +5“) leidžia įvertinti ne tik simpatijas vienai ar kitai partijai, bet ir antipatijas. Ypač tai gali būti svarbu ir reikalinga svarbių istorinių pokyčių laikotarpiu: rodiklis leidžia įvertinti simpatijas ar antipatijas įvairiose gyventojų grupėse, stebėti dinamiką, kai palankumas politinei jėgai virsta priešišku jai ir pan. Šio indikatorius trūkumas – mažai veikli, „neužkliūnanti“ partija gali būti vertinama gerai, nors per rinkimus ji gali surinkti tik nedidelį skaičių balsų. Formuluotė apie balsavimą turi savo plusus ir minusus. Minusai, kad visų partijų pasirinkimai turi tilpti į 100 proc., todėl matuojamas ne absoliutus palankumas ar priešiškus, o vienos ir keleto partijų populiarumas kitų partijų sąskaita. Teigiama tokios formuluotės pusė yra ta, kad rezultatai modeliuoja rinkiminę situaciją ir turi prognostinę vertę.

Nuo 1989 m. rugsėjo – spalio mėn. reprezentatyviose apklausose VNTC partinėms preferencijoms pradėjo naudoti klausimą apie galimus rinkimus (7 lentelė).

7 lentelė. Jei artimiausiuose rinkimuose į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą savo kandidatus keltų įvairios politinės partijos ir judėjimai, už kurios partijos ar judėjimo atstovą Jūs balsuotumėte?
(proc. nuo balsuojančių respondentų)

	1989.10	1989.11	1989.12
Demokratų partijos	5	5	4
Jedinstvo	3	2	2
Lietuvos komunistų partijos	20	17	...
Lietuvos Laisvės lygos	3	4	1
Žaliųjų partijos	7	6	4
Sąjūdžio	50	51	29
Socialdemokratų partijos	3	3	3
Krikščionių demokratų partijos	8	10	6
Kitos partijos	1	1	1
Savarankiškos Lietuvos komunistų partijos	40
LKP TSKP sudėtyje	9

Neatsakiusių skaičius tuo laikotarpiu buvo labai mažas: 1989 m. rugsėjo – spalio mėn. apklausoje – 3 proc. (beje, alternatyvos „nežinau“ ir „nebalsuosiu“ nebuvo), 1989 m. lapkričio mėn. buvo alternatyva „nebalsuosiu“ – 7 proc., 1989 m. gruodžio mėn. alternatyva „nebalsuosiu“: – 5 proc.

Įdomiausias 1989 m. atliktų tyrimų momentas – savarankiškos LKP iškilimas po atsiskyrimo nuo TSKP. Matyt, dalis balsuojančių už Sąjūdį po šio atsiskyrimo balsavo už savarankišką LKP. Beje, tuo metu Sąjūdis ir savarankiška LKP daugeliu atveju veikė viena kryptimi, populiarūs Sąjūdžio žmonės taip pat buvo ir aukščiausieji savarankiškos LKP vadovai.

Vėliau, augant politinei įtampai, grėsmių nepriklausomybei iš TSRS pusės akivaizdoje klausimas apie rinkimines preferencijas anketose nebuvo užduodamas, nors kai kurių partijų vertinimas balais dar buvo pateiktas 1990 m. balandį ir birželį.

Klausimas apie partines preferencijas, balsavimą rinkimuose grįžo į anketas 1991 m. gruodį (8 lentelė).

Reikia pažymėti, kad, lyginant su 1989 m., 1991–1992 m. jau buvo žymiai daugiau neatsakiusių į klausimą apie partines preferencijas – 1991 m. gruodis – 25 proc. („nežino“ ir „jokia partija neatstovauja“), 1992 m. sausis – 47 proc. („sunku pasakyti“ ir „nebalsuosiu“), 1992 m. kovas – 35 proc. („sunku pasakyti“ ir „nebalsuosiu“), 1992 m. birželis – 40 proc. („sunku pasakyti“ ir „nebalsuosiu“). Taigi, 1992 m. neatsakiusių į klausimą apie partines preferencijas dalis jau tapo panaši į vėlesnių metų tyrimų rezultatus. Tiesa, po 1992 m. spalio mėn. rinkimų lapkričio mėnesio tyrime simpatizuojančių kokiai nors partijai dalis vėl pakilo ir pasiekė 87 proc. Ir šiuo metu po rinkimų paprastai yra fiksuojamas didžiausias apsisprendusių už ką balsuoti skaičius.

8 lentelė. Partinės preferencijos 1991 m. gruodį – 1992 m. lapkritį⁵⁸ (proc. nuo turinčių nuomonę)

	1991.12	1992.02	1992.03	1992.06	1992.11
Ateities forumas	6	6	4	3	... ⁵⁹
Demokratinė darbo partija	23	29	43	42	47
Demokratų partija	4	4	5	5	2
Krikščionių demokratų partija	11	9	7	7	18
Laisvės Lyga	7	5	2	3	...
Liberalų sąjunga	2	3	3	3	2
Lietuvos piliečių chartija	2	2	...
Nepriklausomybės partija	4	4	3	3	...
Sąjūdis	33	30	21	22	16
Socialdemokratų partija	6	4	5	5	7
Tautininkų partija	3	3	2	3	...
Kita	2	3	3	2	2
Centro judėjimas	4

Tyrimų rezultatai rodė, kad jau 1992 m. sausį Demokratinė darbo partija (buvusi LKP) pagal populiarumą susilygino su Sąjūdžiu, o kovo ir birželio mėnesiais rezultatai praktiškai sutapo su tų metų rudenį įvykusių rinkimų rezultatais.

3. Politikų vertinimas

Kaip ir partijų vertinimo atveju, politikams vertinti 1989–1992 m. buvo naudojami du indikatoriai: prašyta įvertinti palankumą politikui skalėje nuo -5 iki +5, taip pat naudotas atviras klausimas, kuriame buvo prašoma išvardinti politikus, geriausiai atstovaujančius respondento interesams.

Matavimų balais nebuvo daug, daugiausiai tai buvo Algirdo Brazausko ir Michailo Gorbačiovo reitingai (9 lentelė).

1989 m. Algirdui Brazauskui buvo ypač politiškai sėkmingi. Jo reitingas buvo gana stabilus, o aukščiausias taškas pasiektas po LKP atsiskyrimo nuo TSKP.

9 lentelė. Algirdo Brazausko ir Michailo Gorbačiovo vertinimas skalėje nuo -5 iki +5 (atsakymų vidurkis normuotas į 100 balų skalę)

	1989.05	1989.10	1989.11	1989.12	1990.04	1990.06
Algirdas Brazauskas ⁶⁰	+84	+77	+78	+89
Michailas Gorbačiovas ⁶¹	+63	+40	+42	+55	-28	-20

⁵⁸ Formuluoė: 1991.12 „Prašome pasakyti, kokia politinė partija ar judėjimas geriausiai atstovauja Jūsų interesams?“.

Formuluoė: 1992.02 „Įsivaizduokite, kad partijos ir judėjimai balotiruojasi į Lietuvos parlamentą su savo nepriklausomais sąrašais. Už kokią partiją ar judėjimą Jūs balsuotumėte? (Išsirinkite tik vieną atsakymą)“.

Formuluoė: 1992.03–06 „Tarkime, kad vyksta rinkimai į Lietuvos parlamentą. Už kokios partijos ar judėjimo kandidatą Jūs balsuotumėte? (Išsirinkite tik vieną atsakymą)“.

Formuluoė 1992.11 „Kokiai politinei partijai ar judėjimui Jūs šiuo metu simpatizujete? (Nurodykite tik vieną)“.

⁵⁹ Nebuvo sąrašė.

⁶⁰ Klausimo formuluoė: 1989.05–11 „Kaip Jūs vertinate A.Brazauską kaip Lietuvos interesus atstovaujantį politinį lyderį?“, 1989.12 „Kaip vertintumėte dabartinę veiklą šių visuomenės veikėjų ... LKP CK pirmojo sekretoriaus A.Brazausko?“

⁶¹ Klausimo formuluoė: 1989.05–12 „Kaip Jūs vertinate M.Gorbačiovo vidaus politiką?“. 1990.04–06 „Kaip Jūs vertinate dabartinę M.Gorbačiovo politinę veiklą?“

Michailo Gorbačiovo reitingą 1989–1990 m. galima skirstyti į tris etapus: iki 1989 m. gegužės (M. Gorbačiovas – reformatorius, politinių laisvių „vėliava“), 1989 m. spalį – gruodį (M. Gorbačiovas nerimauja dėl atsiskyrimo nuotaikų Lietuvoje) ir laikotarpis po nepriklausomybės paskelbimo, empiriškai šis periodas atsispindi 1990 m. balandžio ir birželio tyrimuose (M. Gorbačiovas – prieš Lietuvos nepriklausomybę).

Buvo atlikti ir kai kurių kitų politikų ar istorinių asmenybių reitingavimai⁶².

10 lentelė. „Kokie Lietuvos politikai, Jūsų nuomone, geriausiai atstovauja Jūsų interesus? (Prašome nurodyti pavardes)“⁶³ (proc.)

<i>1989 m. spalį</i>		<i>1989 m. lapkritis</i>		<i>1989 m. gruodis</i>	
A. Brazauskas	54	A. Brazauskas	63	A. Brazauskas	73
K. Prunskienė	30	K. Prunskienė	56	K. Prunskienė	47
V. Landsbergis	28	E. Vilkas	18	V. Beriozovas	37
Z. Vaišvila	9	V. Landsbergis	18	J. Paleckis	26
K. Antanavičius	7	Z. Vaišvila	15	E. Vilkas	21
R. Ozolas	7	K. Motieka	15	K. Motieka	15
V. Beriozovas	6	R. Ozolas	7	V. Landsbergis	12
K. Motieka	6	E. Bičkauskas	7	Z. Vaišvila	10
E. Vilkas	5	K. Antanavičius	6	K. Antanavičius	10
B. Genzelis	3	V. Beriozovas	5	E. Bičkauskas	9
<i>1990 m. balandis</i>		<i>1990 m. birželis</i>		<i>1990 m. spalį</i>	
A. Brazauskas	59	K. Prunskienė	61	K. Prunskienė	57
V. Landsbergis	45	A. Brazauskas	50	V. Landsbergis	38
K. Prunskienė	44	V. Landsbergis	28	A. Brazauskas	35
R. Ozolas	20	E. Vilkas	12	R. Ozolas	17
K. Motieka	19	E. Bičkauskas	9	K. Antanavičius	11
E. Vilkas	11	R. Ozolas	8	E. Bičkauskas	9
E. Bičkauskas	11	K. Motieka	8	E. Vilkas	8
Z. Vaišvila	10	J. Paleckis	6	K. Motieka	7
K. Antanavičius	8	K. Antanavičius	5	B. Kuzmickas	4
J. Paleckis	6	V. Beriozovas	3	Z. Vaišvila	3
<i>1990 m. gruodis</i>		<i>1992 m. birželis</i>		<i>1992 m. rugsėjis</i>	
K. Prunskienė	49	V. Landsbergis	23	A. Brazauskas	21
A. Brazauskas	35	A. Brazauskas	18	V. Landsbergis	19
V. Landsbergis	34	K. Antanavičius	17	K. Antanavičius	15
K. Antanavičius	10	G. Vagnorius	10	A. Abišala	7
R. Ozolas	9	E. Vilkas	4	G. Vagnorius	6
K. Motieka	9	K. Motieka	3	E. Vilkas	5
E. Vilkas	8	K. Prunskienė	3	R. Ozolas	4
E. Bičkauskas	7	E. Bičkauskas	2	K. Motieka	4
Z. Vaišvila	5	N. Oželytė	2	K. Uoka	3
V. Švedas	4	R. Ozolas	2	E. Bičkauskas	3

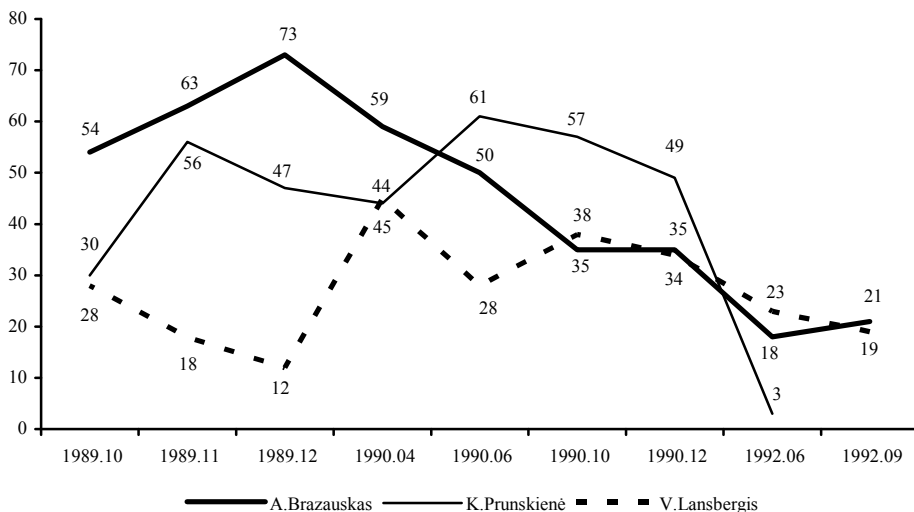
⁶² Pvz.: A. Sniečkus (1989 m. gegužė), A. Smetona (1989 m. spalį), nepriklausomos LKP ir LKP TSKP sudėtyje sekretoriai (1989 m. gruodis).

⁶³ Pavardžių skaičius nebuvo ribojamas. Respondentai minėdavo apie 100 pavardžių. Lentelėje yra pateikiamas pirmasis populiariausių politikų dešimtukas.

1989 m. spalio mėn. suformuluotas atviras klausimas „Kokie Lietuvos politikai, Jūsų nuomone, geriausiai atstovauja Jūsų interesus? (Prašome nurodyti pavardes)“⁶⁴. Su nedideliais pakeitimais šis klausimas yra pateikiamas iki 2013 m.⁶⁴

10 lentelėje matome, kad populiariausių politikų sąrašo pirmose vietose buvo trys politikai: Algirdas Brazauskas, Kazimiera Prunskienė ir Vytautas Landsbergis.

1 pav. Algirdo Brazausko, Kazimieros Prunskienės ir Vytauto Landsbergio populiarumo kaita 1989–1992 m. (proc.)

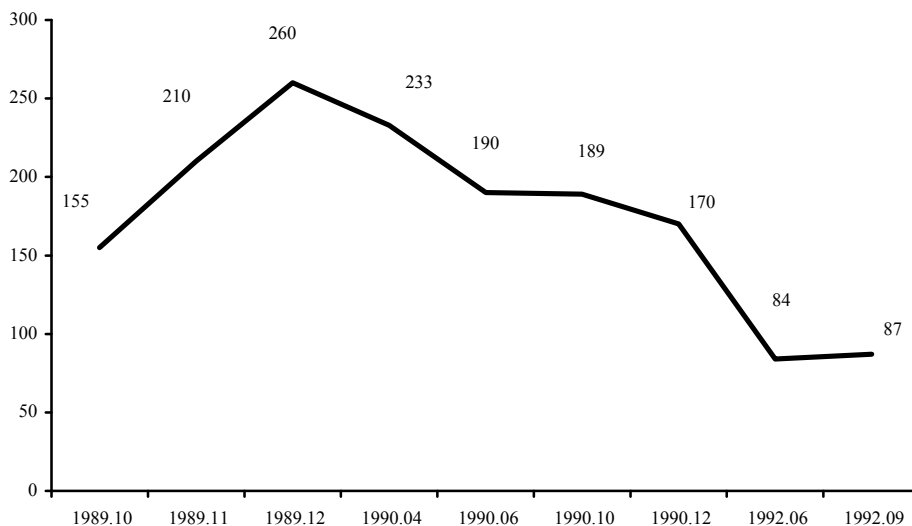
1 pav. matome, kad Algirdo Brazausko populiarumo viršūnė yra 1989 m. gruodžio mėn., po LKP atsiskyrimo nuo TSKP. Jį, kaip geriausiai atstovaujantį interesams, atviraime klausime paminėjo 73 proc. respondentų. Toks aukštas rezultatas vėliau nebuvo pakartotas, bent jau iki 2013 m. Kazimieros Prunskienės populiarumo viršūnė – 1990 m., kai ji ėjo premjerės pareigas. Vėliau populiarumas krenta, 1992 m. rugsėjo mėn. ji jau nebeatenka į populiariausių politikų dešimtuką. 1 pav. parodyta, kad aukščiausias Vytauto Landsbergio reitingas tenka 1990 m. balandžiui, kai jis vykdo Aukščiausios Tarybos pirmininko pareigas. Galima spėti, nors tuo metu atitinkamo tyrimo nebuvo, kad Vytauto Landsbergio populiarumas pagal šį rodiklį buvo didžiausias 1991 m. antroje pusėje, kai po Maskvoje žlugusio pučo Lietuvą pripažino daugelis pasaulio valstybių. Metų pabaigoje (1991 m. gruodis) vykdytoje apklausoje net 50 proc. respondentų Vytautą Landsbergį pavadino žymiausiu metų Lietuvos politiku (G. Vagnorių – 9 proc., A. Brazauską – 8 proc.)⁶⁵.

⁶⁴ Klausimo formuluotė 2013 m.: „Kokie Lietuvos visuomenės veikėjai, Jūsų nuomone, geriausiai atstovauja Jūsų interesams? (prašome nurodyti pavardes)“

⁶⁵ 1990 m. populiariausiu politiku buvo išrinkta Kazimiera Prunskienė – 29 proc. (V. Landsbergis – 27 proc., A. Brazauskas – 15 proc.), 1992 m. Algirdas Brazauskas – 32 proc. (V. Landsbergis – 28 proc., A. Abišala – 3 proc.).

Kad geriau pavaizduotume to meto atmosferą, žmonių lūkesčius ir politinį aktyvumą, panagrinėsime ne tik populiariausių politikų reitingo dinamiką, bet ir visų dešimtukų suminį populiarumą, t. y. sudėsime visų dešimties politikų paminėjimo procentus.

2 pav. Populiariausių politikų suminis paminėjimų procentas 1989–1992 m.

2 pav. pateikti duomenys rodo, kad politikų paminėjimų intensyvumas pasiekė savo viršūnę 1989 m. gruodį, vėliau jis nuosekliai mažėjo, o 1992 m. suminis populiarumo rodiklis siekė tik trečdalį maksimalaus lygio. Šio rodiklio mažėjimas, manytume, susietas su tam tikru nusivylimu politiniu gyvenimu (ypač skaudžiai buvo išgyvenama vienybės stoka), ekonominiais sunkumais, prasidėjusia privatizacija ir daugeliu kitų nesklandaus valstybės ir visuomenės gyvenimo aspektų. Kita vertus, visuomenė bet kuriuo atveju negali ilgai būti ekstremaliame politiniame pakilime⁶⁶.

4. Požiūris į Lietuvos nepriklausomybę

Reikia pasakyti, kad pirmoje reprezentatyvioje VNTC apklausoje klausimo apie Lietuvos nepriklausomybę nuo TSRS dar nebuvo. Matyt, kad tuo metu tai dar neatrodė realu arba atrodė kaip pageidaujama, bet tolimesnė perspektyva.

1989 m. spalio mėnesį šis klausimas anketoje jau yra, tačiau yra ir alternatyva „Galima būti ir TSRS sudėtyje, jei TSRS būtų nepriklausomų valstybių sąjunga“, kuri dabar, praėjus beveik 25 metams po apklausos, jau nebėra aiški, nėra aiškus jos turinys.

⁶⁶ 2013 m. liepą suminis populiarumo rodiklis siekė 58. Tokį mažą politikų populiarumo lygmenį galima interpretuoti kaip „politinę sausrą“, ryškių asmenybių stoką, tačiau toks lygmuo nėra sensacingas, nėra išskirtinio nusivylimo pasekmė. Greičiau, kad tai tam tikro laikmečio norma.

11 lentelė. „Kokia Jūsų nuomonė?“ (proc.) – 1989 m. spalį

	Visi	Lietuviai	Nelietuviai
Aš už Lietuvą dabartinės TSRS sudėtyje	14	8	42
Aš už Lietuvą ne TSRS sudėtyje	38	44	9
Galima būti ir TSRS sudėtyje, jei TSRS būtų nepriklausomų valstybių sąjunga	46	46	45
Neatsakė / neturi nuomonės ⁶⁷	2	2	4

11 lentelėje matome, kad atsakymą „nepriklausomų valstybių sandrauga“ pasirinko arti pusės žmonių, vienodai lietuviai ir nelietuviai. Diametraliai priešingos buvo lietuvių ir nelietuvių nuomonės dėl visiškos nepriklausomybės ar esamos padėties išsaugojimo: už visišką nepriklausomybę buvo 44 proc. lietuvių ir 9 proc. nelietuvių, o už esamos padėties išsaugojimą – 8 proc. lietuvių ir 42 proc. nelietuvių.

Alternatyvą „nepriklausomų valstybių sąjunga“ galima interpretuoti kaip pritarimą Lietuvos, kaip nepriklausomos valstybės, statusui. Tokiu atveju galima teigti, kad 84 proc. Lietuvos gyventojų 1989 m. spalį pasisakė už nepriklausomybę.

1990 m. kovo 11 d. Lietuvos nepriklausomybė buvo paskelbta. Tačiau buvo nuomonių, kad nereikėjo skubėti, nereikia erzinti Maskvos, viską reikia daryti „žingsnis po žingsnio“.

12 lentelė. „Š.m. kovo 11 d. Lietuvos respublikos Aukščiausioji Taryba paskelbė aktą dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo. Kaip Jūs jį vertinate?“ (proc.) – 1990 m. balandis

	Visi	Lietuviai	Nelietuviai
Pritariu	59	69	18
Pritariu, tačiau manau, kad jis paskelbtas per anksti	31	28	45
Nepritariu	9	3	33

Dauguma lietuvių (12 lentelė) vienareikšmiškai pritarė Aukščiausiosios Tarybos paskelbtam aktui dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo. Tarp nelietuvių tokių buvo mažuma, arti pusės nelietuvių dvejojo („aktas paskelbtas per anksti“).

Toje pat apklausoje (1990 m. balandis) buvo ir kitas su Lietuvos nepriklausomybe susietas klausimas.

13 lentelė. „Ar sutinkate, kad Lietuva 1940 m. prieš jos valią buvo įjungta į TSRS?“ (proc.) – 1990 m. balandis

	Visi	Lietuviai	Nelietuviai
Taip	65	75	26
Ne	14	10	30
Nežinau	21	15	43

Didžiosios dalies lietuvių manymu, 1940 m. Lietuva prieš jos valią buvo įjungta į TSRS, o tai sudarė pagrindą kovoti už nepriklausomybę. Tarp nelietuvių taip manančių

⁶⁷ Anketoje šios alternatyvos nebuvo.

buvo maždaug tris kartus mažiau (13 lentelė). Tokios nuostatos ar nuotaikos kėlė tam tikras įtampas visuomenėje, nors bent kiek rimtesnių konfliktų etniniu pagrindu iš esmės neįvyko.

Po nepriklausomybės paskelbimo sparčiai blogėjo santykiai su Maskva, Lietuvai paskelbta ekonominė blokada. 1990 m. birželio mėn. apklausoje buvo pakartotas klausimas – ar nereikėjo link nepriklausomybės eiti „žingsnis po žingsnio“.

14 lentelė. „Jau kurį laiką gyvename blokados sąlygomis. Kokia šiandien Jūsų nuomonė apie kovo 11 d. paskelbtą aktą dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo?“ (proc.) – 1990 m. birželis

	Visi	Lietuviai	Nelietuviai
Pritariu	53	62	13
Pritariu, tačiau manau, kad jis paskelbtas per anksti	38	35	53
Nepritariu	9	3	33

Lyginant su 1990 m. balandžio mėn. tyrimu, besąlygiškai remiančių Lietuvos nepriklausomybės atstatymo aktą dalis sumažėjo 12 procentinių punktų, tačiau tokių išliko dauguma. Blokada esminio poveikio gyventojų nuotaikoms neturėjo (14 lentelė).

1990 m. rugpjūčio mėnesį klausimas apie nepriklausomybės atstatymą pakartotas kiek kita forma („Ar Jūs pritariate š.m. kovo 11 d. Lietuvos nepriklausomybės atstatymo aktui?“). Nurodė, kad „visiškai pritaria / pritaria“ 67 proc. respondentų (76 proc. lietuvių), dėl to abejojo 20 proc. gyventojų (18 proc. lietuvių) ir tam nepritarė 12 proc. (7 proc. lietuvių). T. y. nepriklausomybei pritarė dauguma.

Ko gero paskutinį kartą apie visiškos Lietuvos nepriklausomybės tikslingumą VNTC anketoje pateikė 1990 m. gruodžio mėnesį, 1991 m. sausio tragiškų įvykių išvakarėse.

15 lentelė. „Kaip Jūs įsivaizduojate Lietuvos ryšius su TSRS ateityje?“ (proc.) – 1990 m. gruodis

	Visi	Lietuviai	Nelietuviai
Lietuva turi būti savarankiška, neįeinanti į TSRS	69	81	24
Lietuva turi dalyvauti kuriant naują sąjunginę sutartį, kad jai būtų garantuotas didesnis savarankiškumas, išliekant TSRS – valstybių sąjungoje (konfederacijoje)	13	6	42
TSRS turi išlikti kokia buvus, o respublikų nepriklausomybės deklaracijas (Lietuvoje – kovo 11-os aktą) reikia panaikinti	3	2	7
Neįsivaizduoju	14	11	24

Matyt, kad TSRS buvo kalbama apie didesnę į TSRS įėjusių respublikų savarankiškumą, kurtas naujas TSRS variantas. Tačiau dauguma Lietuvos gyventojų nepritarė nei buvusiam, nei modifikuotam TSRS variantui, o tarp lietuvių už visiškai nepriklausomą valstybę, neįeinančią į TSRS, buvo didžioji dauguma – 81 proc. (15 lentelė).

5. Žiniasklaidos tyrimai

Pirmoje reprezentatyvioje Lietuvos gyventojų apklausoje 1989 m. gegužę pirmasis anketos klausimas buvo apie žiniasklaidą ir skambėjo taip: „Spauda, radijas bei televizija neabejotinai užima svarbią vietą mūsų gyvenime. Vertinimai gi labai skirtingi: kas patinka vieniems, gali nepatikti kitiems. Prašom pasakyti, kaip Jūs įvertintumėte centrinę Lietuvos laikraštį – „Tiesą“ (toliau pateikiama skalė nuo -5 iki +5). Vertinimui pateikta keletas to laikotarpio populiarių laikraščių, Lietuvos radijas, Lietuvos televizija.

16 lentelė. Spaudos, radijo ir televizijos vertinimai skalėje nuo -5 iki +5 (normuojant į 100 balų skalę) bei vartojimas (proc.) – 1989 m. gegužė

	Reitingas	Skaito, klauso, žiūri
Gimtasis kraštas	+83	57
Komjaunimo tiesa	+81	76
Atgimimas	+73	57
Valstiečių laikraštis	+73	60
Tiesa	+52	61
Lietuvos radijas	+70	86
Lietuvos televizija	+66	94

Šiuo metu gali tik stebinti tiek nepaprastai aukšti skaitomumo, klausomumo, žiūrimumo rodikliai, tiek ir palankus žiniasklaidos vertinimas (kiek mažiau buvo vertinamas LKP oficialus „Tiesa“) (16 lentelė).

1989 m. spalio mėnesį buvo klausama, iš kokių šaltinių sužinoma apie svarbiausius įvykius Lietuvoje (17 lentelė).

17 lentelė. „Iš kokių šaltinių pirmiausiai Jūs sužinote apie svarbiausius įvykius Lietuvoje? (galimi trys atsakymai)“ (proc.)

	Atsakymų dalis
Televizija	83
Lietuvos radijas	56
Oficiali spauda	51
Sąjūdžio spauda	28
Bendradarbiai	10
Draugai ir pažįstami	10
Užsienio radijas	9
Šeimos nariai	7
„Sąjūdžio“ nariai	5
Valdžios atstovai	2

Akivaizdu, kad tuo metu (beje, kaip ir dabar, nors internetas sparčiai vejasi) dominavo televizija. Reikšmingą vaidmenį turėjo Lietuvos radijas ir spauda. Svarbu tai, kad šiais kanalais pasitikima. Vėlesnis, ilgą laiką išlikęs pasitikėjimas žiniasklaida, matyt, savo ištakomis siekia 1989 metus.

1991 m. sausio mėn. TSRS kariuomenė užėmė Lietuvos televizijos pastatą bei televizijos bokštą. Atsirado sunkumų naudotis populiariausiu informavimo kanalu.

Iš užimtų TV objektų TSRS kariuomenė pradėjo transliuoti savo laidas (tos transliacijos liaudyje buvo vadinamos „kas-pervizija“). VNTC 1991 m. balandžio mėnesį pateikė klausimus apie įvairių televizijų prieinamumą bei pasitikėjimą jomis (18 lentelė).

18 lentelė. Televizijos kanalų prieinamumas (proc.), žiūrimumas (proc.), pasitikėjimas kanalais (skalėje nuo -5 iki +5, normuojant į 100)⁶⁸

	Gali matyti	Žiūri dažniausiai	Žiūri kartais	Pasitikėjimas
Nepriklausomos Lietuvos televizijos kanalai	82	64	18	+62
TSRS kariuomenės užimtos televizijos laidos	28	3	17	-75
Centrinė Maskvos televizija	85	28	56	-38
Antroji Maskvos televizija	74	12	56	-26
Lenkijos televizijos laidos	43	14	26	+49

Dabar sunku įvertinti, kiek nuoširdūs buvo respondentai, tačiau tuo metu buvo siekiama neužduoti klausimų, kurie žmonėms keltų didelį diskomfortą ar atsakinėjimo baimę.

Apklausos rezultatai rodė, kad pasitikėjimas Lietuvos televizija nuo 1989 m. nepasikeitė, o TSRS kariuomenės užimtos televizijos laidos nėra plačiai žiūrimos ir jomis nepasitikima.

Vėliau tokių dramatiškų klausimų apie informacijos kanalus jau nebebuvo. Žiniasklaida 1992 m. buvo mylima, ja pasitikima, daugybė žmonių skaitė ir prenumeravo dienraščius.

19 lentelė. „Ar skaitote bent vieną visai Lietuvai skirtą dienraštį: „Lietuvos aidą“, „Respubliką“, „Lietuvos rytą“, „Tiesą“, „Echo Litvy“, „Kurjer Wilenski“ arba, pavyzdžiui, „Valstiečių laikraštį“ (proc.) – 1992 m. kovas

	Atsakymų dalis
Skaitau, bent 4–5 kartus per savaitę	40
Skaitau 2–3 kartus per savaitę	30
Skaitau 1 kartą per savaitę	8
Skaitau rečiau	8
Visai Lietuvai skirtų dienraščių neskaityu (skaityu tik savo miesto, rajono laikraštį ir kt.)	9
Laikraščių neskaityu iš viso	5

Net 70 proc. respondentų nurodė, kad dienraščius skaito bent 2–3 kartus per savaitę ir dažniau (19 lentelė). Kaip dažniausiai skaitomi buvo nurodomi „Lietuvos rytas“ – 33 proc., „Respublika“ – 33 proc., „Lietuvos Aidas“ – 20 proc., „Valstiečių laikraštis“ – 17 proc., „Tiesa“ – 12 proc. 65 proc. respondentų nurodė, kad yra užsiprenumeravę dienraščius (nežiūrint ypatingai sudėtingos ekonominės situacijos Lietuvoje!). Daugumą žmonių buvo patenkinti leidžiamais dienraščiais.

⁶⁸ Klausimų formuluotės: „Ar Jūs savo namuose dabar galite matyti ... (televizijos kanalų sąrašas)?“, „Kurį iš paminėtų kanalų žiūrite dažniausiai? (atsakymai: dažniausiai, kartais, niekada)“, „Ar pasitikite ... (kanalų sąrašas, vertinimas skalėje nuo -5 iki +5)?“

20 lentelė. „Ar Jus patenkina dabartiniai Lietuvos dienraščiai?“ (proc.)

	Atsakymų dalis
Visiškai patenkina	14
Beveik patenkina	51
Greičiau nepatenkina	9
Visiškai nepatenkina	3
Sunku pasakyti	23

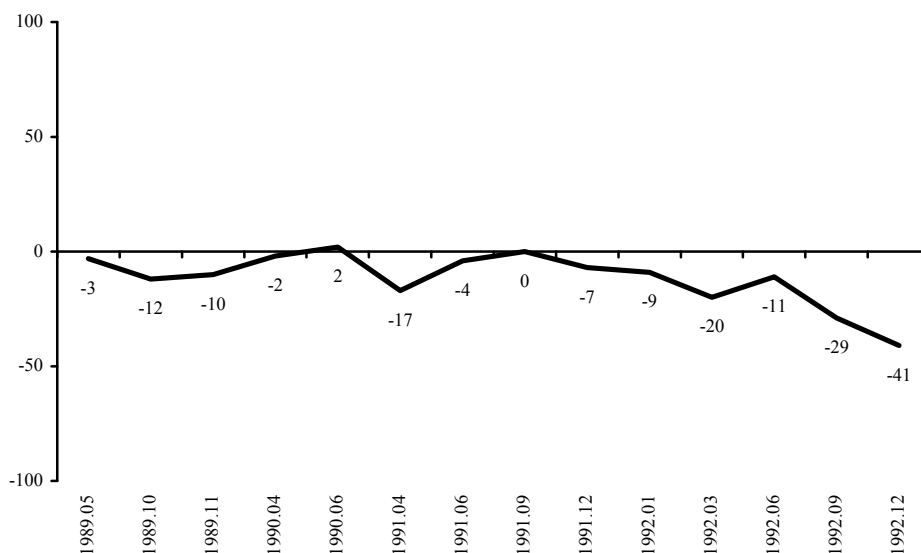
1992 m. net 65 proc. gyventojų buvo patenkinti arba beveik patenkinti tuo metu leidžiamais dienraščiais (20 lentelė).

Praėjus 20 metų (2012 m. rudenį) situacija pasikeitė. Eurobarometro (*Standard Eurobarometer 78, Autumn 2012*) duomenimis, Lietuvoje spauda pasitikėjo 40 proc., o nepasitikėjo 53 proc. gyventojų. Bet kuriuo atveju nėra abejonės, kad Lietuvos žiniasklaida 1989–1992 m. suvaidino didžiulį vaidmenį iškovojant ir įtvirtinant nepriklausomybę, ir tai galima patvirtinti empiriniais apklausų faktais.

6. Ekonominė padėtis

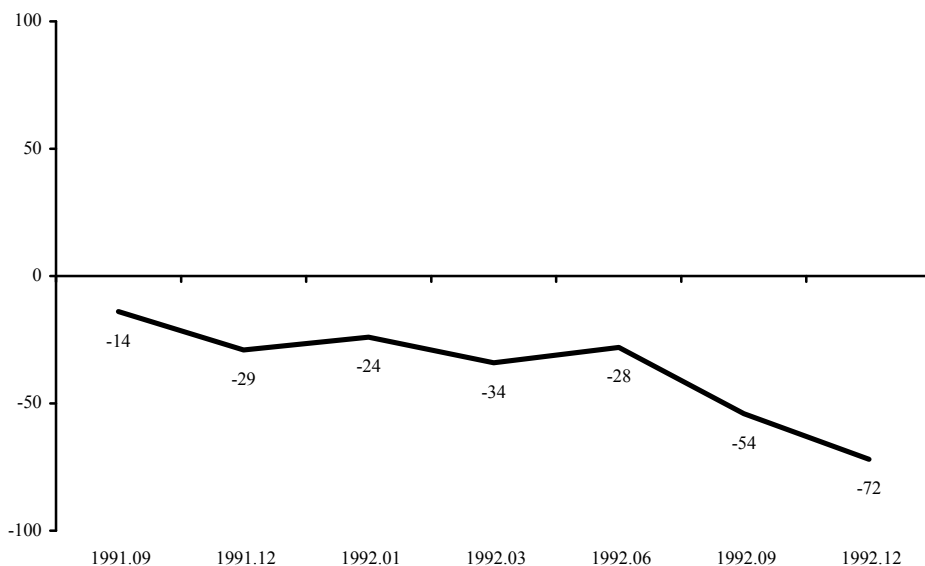
Šeimos materialinės padėties būklė 1989–1992 m. buvo matuojama 5 balų skalėje (nuo -5 iki +5). Matavimai nebuvo atliekami reguliariai, todėl nagrinėjant rodiklio dinamiką, į tai reikia atkreipti dėmesį.

3 pav. „Kaip Jūs vertintumėte dabartinę savo (savo šeimos) materialinę padėtį?“ (skalėje nuo -5 iki +5, normuojant į 100) – 1989–1992 m.

Deja, Lietuvos ekonominės padėties vertinimai pradėti matuoti tik nuo 1991 m., laiko taškų čia žymiai mažiau, tačiau kreivė žymiai dramatiškesnė (4 pav.).

4 pav. „Kaip Jūs vertintumėte dabartinę Lietuvos ekonominę padėtį?“
(skalėje nuo -5 iki +5, normuojant į 100) – 1991–1992 m.

Pirmiausia galima pastebėti, kad šeimos materialinė padėtis yra vertinama geriau, nei Lietuvos ekonominė padėtis. Šis dėsniumas pasikartoja daugelyje tyrimų⁶⁹.

1989 m. gegužę – 1992 m. birželį šeimos materialinės padėties vidurkis svyravo maždaug nuo 0 iki -20⁷⁰, po to – antroje 1992 m. pusėje ženkliai krito, tų metų gruodžio mėnesį vidurkis siekė -41 (žemas jis liko ir 1993 metais). Lietuvos ekonominės padėties vertinimas irgi smarkiai krito – 1992 m. antroje pusėje, gruodžio mėnesį, vidurkis siekė -72.

Gali kiek stebinti pakankamai optimistiškas šeimos materialinės padėties vertinimas 1989–1991 m. ir Lietuvos ekonominės padėties vertinimas 1991 m. Galima manyti, kad Lietuvos gyventojai buvo susitaikę su tuo, kad atsiskyrus nuo TSRS, pereinant prie rinkos ekonomikos, pradžioje bus didelių ekonominių sunkumų, todėl ekonominė situacija ypatingai nestebino, vertinimai buvo santūriai negatyvūs. Vėliau, prasidėjus masinio privatizavimo procesams, atsiradus didelei turtinei nelygybei, socialiniam neteisingumui, nedarbiui ir t. t., situacijos vertinimai tapo labai blogi.

⁶⁹ Pvz., 2012 m. pavasario Eurobarometro tyrime (*Standard Eurobarometer 77, Spring 2012*) nustatyta, kad Lietuvoje savo šeimos finansinę padėtį gerai vertina 56 proc. respondentų, o blogai – tik 43 proc. O štai Lietuvos ekonominė padėtis buvo vertinama blogai: tik 13 proc. teigiamų vertinimų ir net 86 proc. neigiamų.

⁷⁰ Pailiustruosime, kaip materialinės padėties vertinimo vidurkiai atitinka teigiamų ir neigiamų vertinimų santykį. Pvz., 1990 m. birželio mėnesį šeimos materialinės padėties vidurkis siekė +2, o teigiamų vertinimų dalis siekė 52 proc., neutralių (nulis) – 8 proc. ir neigiamų – 40 proc. 1991 m. balandžio mėnesį vidurkis buvo neigiamas ir siekė -17. Tuo pat metu teigiamų vertinimų buvo 39 proc., neutralių (nulis) – 10 proc., neigiamų – 51 proc.

O kad ekonominė situacija Lietuvoje 1989–1992 m. buvo sudėtinga, gali paliudyti kai kurie kiti tuo metu vykdytų apklausų rezultatai. Kartais padėtį gali geriau charakterizuoti netgi ne atsakymų pasiskirstymas, o pats klausimo pobūdis.

Taip 1990 m. rugpjūčio mėn. gyventojų buvo klausama: „Kokiam laikotarpiui Jūsų šeima turi atsargų: skalbimo miltelių (pastos), tualetinio muilo, ūkiško muilo?“ Paaiškėjo, kad iki 1,5 mėnesio tualetinio muilo turi 19 proc. gyventojų, 2–6 mėnesiams – 47 proc., daugiau nei pusei metų – 34 proc. gyventojų. Tame pat tyrime buvo klausama: „Ar patenkina Jus pastaruojų metu Lietuvoje įvesta prekybos talonų sistema?“ Dauguma gyventojų – 60 proc. – nurodė, kad ši sistema juos tenkina, o 34 proc., kad netenkina. Kiti klausimai: „Kaip Jūs vertinate pramoninių prekių talonų skirstymo komisijų veiklą darbovietėje arba gyvenamoje vietoje?“ „Kokia Jūsų nuomonė apie prekybą komercinėmis arba aukciono kainomis? (prašome pažymėti tik vieną atsakymą)“ „Ar, Jūsų nuomone, ateityje Lietuva turės pakankamai prekių?“ „Dėl ko, Jūsų nuomone, dabar yra ištuštėję prekystaliai?“ (atsakymai: „dėl ekonomikos būklės“ (28 proc.), „pramonė per mažai gamina plataus vartojimo prekių“ (8 proc.), „dėl to, kad prekybininkai nepasirūpina prekių atsivežimu“ (2 proc.), „dėl kitko (įrašykite)“ (4 proc.)).

1990 m. spalio mėn. respondentų buvo klausama: „Ar Jūs pritariate Lietuvos Vyriausybės nutarimui dėl kovos su spekuliacija ir prekių išvežimu?“ (atsakymai: „taip“ (85 proc.), „ne“ (11 proc.), „nesu tokio nutarimo skaitęs (girdėjęs)“ (4 proc.)).

1990 m. gruodį buvo klausama: „Ar užtenka Jūsų šeimai maisto produktų, gaunamų pagal talonus: cukraus, kruopų, miltų, makaronų, druskos?“ „Kas, Jūsų nuomone, parduodant ir kaupiant namuose šiuos produktus daroma netinkamai (atviras klausimas)?“ „Kur Jūs dažniausiai gaunate rūkytos mėsos gaminių?“ (atsakymai: „nevalgau rūkytos mėsos“ (6 proc.), „pasigaminu namie“ (26 proc.), „perku valstybinėse parduotuvėse“ (16 proc.), „perku kooperatinėse, komisinėse parduotuvėse“ (10 proc.), „perku turguje“ (5 proc.), „iš pažįstamų“ (7 proc.), „iš giminių“ (8 proc.), „neperku, nes labai brangu“ (30 proc.)).

1991 m. balandžio mėn. anketoje pateiktas klausimas: „Kaip Jūs ketinate prisitaikyti prie kylančių kainų?“ (atsakymai: „mažiau vartosiu maisto produktų“, „mažiau pirsčiau daiktų, drabužių“, „ruošiuosi papildomai dirbti“, „tikiuosi, jog pakils alga, pensija ir pan.“, „reikalausiu pakelti atlyginimą“, „gyvensiu prisidurdamas iš santaupų“, „pats daugiau ūkininkausiu, gaminsiu“, „padės tėvai (vaikai)“, „kreipsiuosi į labdarybę, šalpą“, „ruošiuosi viešai protestuoti“, „nematau išeities, liksiu be nieko“, „kita“).

1991 m. gegužė: „Per kiek laiko, Jūsų nuomone, turėtų būti atliktas respublikoje pirminis privatizavimas, t. y. dalies valstybinio turto – parduotuvių, įmonių, butų – išpardavimas už vienkartinę išmoką („investicinius čekius“) ir pinigų kvotas (įstatymo apribotą rublių kiekį)?“ (atsakymai: „iki šių metų pabaigos“ (33 proc.), „iki 1992 m. pabaigos“ (35 proc.), „vėliau“ (31 proc.)).

1991 m. birželis: „Ar Jūsų įstaigos, įmonės ūkio administracija suteikia kokias nors lengvatas, lėšas (pvz., talonus, išmokas prie atlyginimų, pervedimus į valgyklą ar pan.)

apmokėti dalį Jūsų maitinimosi išlaidų?“, „Kaip Jūs vertinate žemdirbiams taikomą prekių įsigijimo būdą, kai už parduotą valstybei mėsą jie gali pirkti pramonines prekes?“).

1991 m. rugsėjis: „Jūs jau gavote bendrųjų talonų pramoninėms prekėms. Ką su jais veikiate?“ (atsakymai: „išleidau smulkiems pirkiniams“, „pirkau stambesnę daiktą“, „taupau“, „padovanojau“, „paskolinau“, „pardaviau“, „nežinau, ką su jais veikti“, „kita“).

1991 m. gruodis: „Ką Jūs manote apie dabartinį „kainų paleidimą“ Lietuvoje?“ „Jei mėgstate kavą, ar geriate ją dabar, kai pabrango?“ (atsakymai: „kavą geriu kaip ir anksčiau (bent po puoduką), čia pinigų netaupau“ (15 proc.), „dar išgeriu kasdien po puoduką, bet tik todėl, kad turiu atsargų iš anksčiau“ (29 proc.) , „retai kada begeriu kavos“ (37 proc.), „kavos nebegeriu“ (14 proc.)).

1992 m. lapkričio mėn. anketoje pateikti klausimai apie butų šildymą: „Ar Jūs papildomai šildote savo butą (jei šildymas nėra individualus)?“ (atsakymai: „nešildau, nes bute šilta“, „nešildau, nors bute ir šalta“, „šildau papildomai“), „Jei šildote papildomai, tai kuo?“ (atsakymai: „elektros prietaisais“, „dujiniais prietaisais“, „kitku“).

Taigi, pradėdant 1990 m. ekonominė situacija darėsi vis sudėtingesnė, vėliau prasidėjo intensyvi privatizacija, o dar už kelerių metų Lietuvą ištiko bankų griūtis, dėl kurios nukentėjo daug gyventojų, tačiau situacijos, kai Lietuvos ekonominę padėtį 90 proc. respondentų vertino neigiamai ir tik 2 proc. teigiamai (1992 m. gruodis) jau nebebuvo niekada.

Išvados

Viešosios nuomonės tyrimų centro prie Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto 1989–1992 m. atliktos reprezentatyvios (nacionalinės atrankos pagrindu) apklausos atitiko tokiems tyrimams keliamus metodinius ir metodologinius reikalavimus. Kita vertus, buvo ir tam tikrų metodinių ypatumų, kurių vėliau atsisakyta: respondentų atranka iš rinkiminių sąrašų, paštininkų panaudojimas interviuotojo vaidmeniui, leidimas respondentui pačiam pildyti anketą, ypatingas dėmesys anonimiškumui (pvz., anketos užklįjimas antspauduotame voke).

Vienas iš pagrindinių pirmųjų reprezentatyvių tyrimų klausimų – gyventojų požiūris į Lietuvos nepriklausomybę. Didžioji dauguma Lietuvos gyventojų buvo už nepriklausomą Lietuvą, nors iš duomenų galima matyti, kad dalis buvo už atsargią, „žingsnis po žingsnio“ politiką. Ypač tai buvo būdinga nelietuvių tautinėms grupėms.

Partinėms preferencijoms matuoti naudoti du klausimų tipai: buvo prašoma įvertinti politinio proceso subjektus skalėje nuo -5 iki +5, taip pat nurodyti savo rinkimines preferencijas. Abi formuluotės turi savo teigiamų ir neigiamų pusių, tačiau rinkiminės situacijos modeliavimas turi didesnę prognostinę vertę, yra įprastas politiniame diskurse. Įdomiausi to laikmečio partinių preferencijų pokyčiai – Lietuvos komunistų partijos atsiskyrimas nuo TSRS komunistų partijos ir po to įvykę reitingų pokyčiai, taip pat Sąjūdžio ir LKP reitingų dinamika.

Politikų populiarumui vertinti taip pat naudoti du klausimai: skalė nuo -5 iki +5 ir taip pat atviras klausimas: „Kokie Lietuvos politikai geriausiai atstovauja Jūsų interesus?“.

Pastarasis klausimas su mažai tepasikeitusiai formuluote naudojamas ir dabar, 2013 metais. Tyrimai parodė, kad 1989–1992 m. įvairiu laikotarpiu populiariausi buvo trys politikai: Algirdas Brazauskas, Vytautas Landsbergis ir Kazimiera Prunskienė. Algirdo Brazausko paminėjimų intensyvumas nebuvo pakartotas niekada vėliau atliktų tyrimų metu. Taip pat pažymėtina, kad ir suminis pirmojo politikų dešimtuko paminėjimų skaičius 1989–1990 m. buvo aukščiausias per visą visuomenės nuomonės matavimų istoriją (1989–2013 m.), tai rodo ypatingą to laikotarpio gyventojų aktyvumą, politinio proceso intensyvumą.

1989–1992 m. žiniasklaidos vartojimo tyrimai rodė ne tik vartojimo intensyvumą, bet ir didžiulį pasitikėjimą įvairiais informavimo kanalais, įvairių medijų įtaka politiniam procesui. Taip pat svarbu, kad išliko duomenys apie 1991 m. veikusios TSRS kariuomenės užimtos televizijos matomumą, žiūrimumą bei pasitikėjimą ja. Duomenys liudija apie stipriai išreikštą neigiamą nuostatą šios televizijos atžvilgiu.

Daugelis to meto klausimų apie kasdieninį Lietuvos gyventojų ekonominį gyvenimą šiuo metu jau sunkiai besuprantami: buvo klausama, kur perkama rūkyta dešra, kiek respondentas namuose sukaukęs druskos, kaip panaudojami talonai ir t. t. Lietuvos ekonominės padėties vertinimas 1992 m. buvo arti absoliutaus minuso. Vėlesniais metais tokia situacija jau niekada nebesikartojė.

1989–1992 m. VNTC atlikti tyrimai neblogai iliustruoja to laikotarpio politinę, ekonominę ir socialinę panoramą. Šie duomenys neabejotinai turi išliekamąją vertę. Tyrimų rezultatai yra atspindėti daugelyje mokslinių publikacijų, taip pat ir anglų kalba. Duomenis, ypač tuos, kurie yra mažai paviešinti arba iš viso nebuvo pristatyti mokslinei bei plačiajai visuomenei, numatoma publikuoti ir toliau.

VNTC tyrimų duomenys yra atspindėti publikacijose:

- Corning, A.; Gaidys, V.; Schuman, H. 2013. Transformative Events and Generational Memory: A Case Study Over Time in Lithuania. *Sociological Forum* 28(2): 373–394.
- Gaidys, V. 2012. Confidence in Political Elites and Political Institutions in Lithuania in 1989 – 2011 as Reported in Surveys. *Political Elites in Old and New Democracies*. Eds. O.Gaman-Golotvina, A.Klemeshev. Kaliningrad: Inmanuel Kant Baltic Federal University Press: 436–448.
- Gaidys, V. 2011. Kolektyvinės atminties tyrimai Lietuvoje 1989-2009 metais. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX-XXI amžiuje*. Vilnius: LII leidykla: 327–336.
- Gaidys, V.; Rinkevičius, L. 2008. Dvidešimt metų sociologinių visuomenės nuomonės tyrimų Lietuvoje apie Ignalinos AE. *Filosofija ir sociologija* 4: 102–111.
- Gaidys, V. 2000. Viešosios nuomonės pokyčiai. *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998* (kolektyvinė monografija). Vilnius: Garnelis: 169–201.
- Gaidys, V. 1999. The Emergence of the Lithuanian Political Elite. *The New Elite in the Post-communist East Europe* (ed. V. Shlapentokh, Ch. Vanderpool, B. Doktorov). Texas: A&M University Press: 120–143.
- Gaidys, V. 1996. Partijų populiarumas viešosios nuomonės apklausose 1989-1996 m. *Politinės partijos Lietuvoje. Atgimimas ir veikla* (sudarytojas: A.Krupavičius). Kaunas: Litterae Universitatis: 93–114.

- Gaidys, V. 1996. Political Party Preferences and Political Identities in Lithuania. *Changes of Identity in Modern Lithuania. Social Studies 2* (ed. M. Taljunaite). Vilnius: Institute of Philosophy and Sociology Republic of Lithuania, University of Goteborg: 77–103.
- Gaidys, V. 1995. Political Preferences in Lithuania: Why the 1992 Election Was a Surprise. *Lithuanian Society in Social Transition* (ed. M. Taljunaite). Vilnius: Institute of Philosophy, Sociology and Law, Lithuanian Sociological Association: 8–15.
- Gaidys, V. 1994. Russians in Lithuania. *The New Russian Diaspora. Russian Minorities in the Former Soviet Republics* (ed. V. Shlapentokh, M. Sendich, E. Payin). New York, London: M. E. Sharpe: 91–106.
- Gaidys, V.; Tureikytė, D. 1994. *Nuomonės 1989–1994*. Vilnius: VNTC.
- Gaidys, V. 1993. Public Opinion Polls in the Period of Transition from Totalitarian to Democratic Society. *Democracy in Theory and Practise. Lectures and presentations*. Eds.: Anckar D., Jurgaitiene K. Abo: Abo Akademi tryckeri: 94–104.
- Gaidys, V.; Tureikytė, D. 1993. Agoral Gatherings in Lithuania: An Exampe of “The Baltic Way”. *Protection of Environment: Mental Changes and Social Integration Perspective* (ed. A. Biela). Lublin: Central European Center for Behavioral Economics: 85–90.
- Gaidys, V.; Tureikytė, D. 1992. Political Preferences in Lithuania 1989–1992. *Quarterly of Estonian Market and Opinion Research Center/EMOR 3(3)*: 19–22.
- Schuman, H.; Rieger, Ch.; Gaidys, V. 1994. Collective memories in the United States and Lithuania. *Autobiographical Memory and the Validity of Retrospective reports* (ed. Schwarz N., Sudman S.). New York: Springer-Verlag: 313–333.
- Tureikytė, D.; Gaidys, V. 1990. *Lietuvos gyventojai vertina Sąjūdį. Lietuva ir Sąjūdis. Sociologinių tyrimų medžiaga*. Redakcinė kolegija: A. Matulionis, M. Taljūnaitė, I. Trinkūnienė. Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas.

PUBLIC OPINION SURVEYS IN LITHUANIA IN 1989-1992: METHODOLOGY AND RESEARCH DISCOURSE

Vladas GAIDYS

Institute of Sociology of LSRC, A. Goštauto st. 11, LT-01108 Vilnius, Lithuania

E-mail: vladas@vilmorus.lt

Summary: Public Opinion Research Center under Institute of Philosophy, Sociology and Law was established in March 1989. During the period of 1989-1992 this Center conducted 19 representative surveys on political, economic and social issues.

One of the main questions in questionnaires of that time were the attitudes towards Lithuania's independence. The majority of people were for the independent Lithuania, but the empirical data shows that a considerable part of the population preferred "step-by-step" policy (especially the ethnic minorities).

Since 1989, voting preferences and sympathies toward different parties (scale from -5 to +5) were investigated. The most interesting thing at that period were changes in ratings of the Lithuanian Communist party after its separation from the Soviet Union Communist party and a further dynamics of popularity of two political forces: Sąjūdis and Lithuanian Communist party.

An open-ended question "Which politicians of Lithuania, in your opinion, represent your interests the best?" was used for measuring the popularity of politicians. Surveys revealed that during 1989-1992 in different periods the most popular were three politicians: Algirdas Brazauskas, Vytautas Landsbergis and Kazimira Prunskienė.

Mass media surveys during 1989-1992 had shown not only a very intense consumption of information through the mass media, but also a huge trust in different media channels and their influence on a political process. It is important that in archives we have interesting data about the possibilities to watch and a level of trust in TV transmitted by the TV tower occupied by the Soviet military structures. This data shows a strong negative attitude towards this TV.

Nowadays it is even difficult to understand many questions about an everyday economic life of the population: e.g., how much of salt a respondent has at home, how people use special vouchers for buying goods, etc. The economic situation at that time was evaluated absolutely negatively.

Polls conducted by the Public Opinion Research Center during 1989-1992 well illustrate political, economic and social characteristics of that time. The results of these surveys have been published in many publications (also in English), but a part of them has never been disseminated at all. We are planning to publish the unknown or forgotten data of that period in the future as well.

Keywords: public opinion polls, methodology, political preferences, ratings, mass media, economic situation.

MIGRACIJA IR ETNIŠKUMAS. NUO TOTALITARINĖS IKI DEMOKRATINĖS VISUOMENĖS. Lietuvos socialinė raida 2013 Nr. 2 – Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2013. – 165 p.

ISSN 2029-963X

Lietuvos socialinė raida – tai Lietuvos socialinių tyrimų centro tęstinis mokslo leidinys, skirtas aktualių socialinių problemų Lietuvoje vertinimui ir inovacinių sprendimų paieškai. Leidinys tęsia Socialinių tyrimų instituto 2004 m. pradėtą leidinių, kuriuose analizuojama Lietuvos socialinė raida Europos Sąjungoje, ciklą. Leidinyje publikuojami remiantis mokslinių tyrimų rezultatais parengti originalūs teoriniai ir empiriniai moksliniai straipsniai, sistemaiškai nagrinėjantys įvairių reiškinių įtaką šalies socialinei-ekonominei raidai. Leidinys leidžiamas kartą per metus. Pirmosios leidinio dalies straipsniai skirti migracijos problematikai: analizuojami imigracijos į Lietuvą sovietmečiu vaizdinių susiformavimo priežastys ir pagrindumas. Taip pat analizuojami atskirų tautų atstovų, socialinių grupių migracijos dabartiniai motyvai. Antroje leidinio dalyje siekta iš šiandienos pozicijų įvertinti pradiniam perėjimo iš totalitarinės į demokratinę visuomenę etape Lietuvoje susiklosčiusią situaciją.